

SVEN-ÅKE LINDGREN

Den
hotfulla
njutningen

ATT ETABLERA DROGBRUK
SOM SAMHÄLLSPROBLEM 1890-1970

SYMPOSION
GRADUALE

Symposion Graduale
Redaktör: Anders E Olsson

ADRESS TILL FÖRLAGET:

Symposion Graduale
Rönneholm 6
240 36 Stehag

Sven-Åke Lindgren

Den hotfulla njutningen

Att etablera drogbruk
som samhällsproblem 1890–1970

Symposion Graduale
Stockholm/Stehag 1993

Sven-Åke Lindgren
Den hotfulla njutningen.
Att etablera drogbruk som
samhällsproblem 1890–1970
Stockholm/Stehag:
Symposion Graduale 1993.
ISBN: 91-7139-131-2

© Sven-Åke Lindgren samt Brutus Östlings Symposion 1993
Alla rättigheter förbehållna.
Kopiering är förbjuden
utan förlagets skriftliga medgivande.
Grafisk produktion:
Brutus Östlings Symposion 1993
ISBN: 91-7139-131-2

Till minnet av Egon

Eftersom det inte kan finnas något samhälle, vars individer inte mer eller mindre avviker från den allmänna typen, måste det bland dessa avvikelser också finnas sådana som har brottslig karaktär. Det som ger dem den karaktären är nämligen inte deras inneboende värde, utan den betydelse som det allmänna medvetandet tillskriver dem.

Émile Durkheim, *Sociologins metodregler* (1895), sv. övers. (Göteborg, 1978), s. 65

Skribenter som behandlat opium och annan narkotika, och som uppfattar dagens narkotikabruk som ett problem, har diskuterat gårdagens opiumanvändning inom ramen för samma problemstruktur. Men det som verkligen behöver analyseras är inte omfattningen av ett problem – det statistiska och epidemiologiska förhållningssättet har fortplantat sig från sin dominans inom samtida vetenskaplig behandling av narkotikabruk till den historiska diskussionen – utan definitionen av det. Det är etablerandet av attityder och föreställningar, eller förändrade tyngdpunkter och synsätt beträffande narkotikabruk som bör angå oss.

Virginia Berridge & Griffith Edwards, *Opium and the People. Opiate Use in Nineteenth-Century England* (London, 1981), xxvii, [min övers.]

Innehåll

Förord 13

Kapitel 1. Introduktion: varför och hur 17

Personliga erfarenheter 17

Vaksamhet och självreflexion 19

Syften och frågeställningar 21

Monografins uppläggning 22

Diskursanalys 23

Tolkningsramar 26

Tankefigurer 26

Tidigare forskning 27

Kapitel 2. Samhällsproblem – en teoretisk prolog 33

Dominerande perspektiv 34

Ett tongivande bidrag 37

Problematiska egenskaper 40

En kollektiv definitionsprocess 41

Anspråksformeringens stadier 43

Sociala problem som sociala rörelser 45

Fragmentering och upphörande 47

Konkurrens om utrymmet 48

Ett drama av kontroverser 51

Syntetisering 53

Kapitel 3. Förslavande gifter: att etablera bruket av nervgifter som samhällsproblem 1890–1930 57

Undervisning om rusgiftvande ämnen 57

Tillvänjande mediciner 59

Restriktioner 61

Kronisk förgiftning	63
Indikationer och klassificeringar	69
"Koks" på kontinenten	71
Smyghandeln i Stockholm	73
En landsomfattande oro	79
Ett omtvistat lagförslag	83
Frågan om tvångsvård	85
Sammanfattande diskussion	88

*Kapitel 4. Det omåttliga kaffe- och tobaksbruket:
att etablera bruket av njutningsmedel som samhällsproblem 1890–1930* 93

Nya gränser	93
Nykterhetens dryck	97
En larmrapport	99
Kaffemissbrukets skadeverkningar	100
Frågan om lämpliga åtgärder	106
Cigaretten gör entré	107
Tidigare regleringar	109
Tobaksbrukets faror	110
Förstärkning av faran	119
Bruk eller missbruk	125
Den politiska striden	127
En utspridd oro	131
Sammanfattande diskussion	134

*Kapitel 5. Den skrämmande epidemin:
att etablera bruket av narkotika som samhällsproblem 1954–1968* 143

Generationsväxlingens stadier	143
Källmaterial	144
Marijuana, "piggpill" och sömnmedel	149
Problemet tar form	156
Motstridiga uppgifter	158
Tre tolkningsramar	162
Kontroll- och sanktionsstrategin	163
Vård- och reformstrategin	167
Legaliseringsstrategin	171
Styrkeförhållanden och inflytande	174
Ökad polarisering	183
Sammanfattande diskussion	187

Kapitel 6. Tankefigurer – synkron och diakron analys 191

Moralisk polaritet 191

Ärftlighetens och det modernas inflytelser 193

Genvägar till hälsa och lycka 198

Den skötsamma majoritetens brister 201

Sammanfattande diskussion 203

Kapitel 7. Samhällsproblem – en teoretisk epilog 205

Några resultat 205

Ontologisk manipulation 210

Två riktningar 212

En avslutande positionsbestämning 215

Noter 221

Appendix 1 243

Appendix 2 247

Appendix 3 265

Källor och referenslitteratur 267

Summary 273

Förord

Jag vill börja med att tacka dem som genom ekonomiska bidrag gjort det möjligt för mig att sedan 1989 arbeta med den avhandling som nu föreligger. Brottsförebyggande rådet har varit huvudsponsor genom sin finansiering av forskningsprojektet *Konstruktionen av sociala problem* (B 31:4–37/89, B 31:719/90, B 31:425/91, B 31:725/92) där undertecknad är projektledare. En del av avhandlingsarbetet har skett inom ramen för forskningsprojektet *Myn-digheterna och det goda samhället – kampanjverksamheten*, finansierat av Riksbankens jubileumsfond (89/260) och med Bengt Erik Eriksson som projektledare. Dessa forskningsprojekt ingår som särfinansierade delprojekt inom forskningsprogrammet *Social styrning och faktisk samhällsutveckling* vid sociologiska institutionen, Göteborgs universitet. Forskningsprogrammet, som basfinansieras av Socialvetenskapliga forskningsrådet och leds av professor Göran Therborn, har under budgetåret 1992/93 bidragit med en del löne-medel, vilket inneburit att jag kunnat arbeta heltid med avhandlingens färdigstäl-lande.

En del av det material som producerats inom ramen för ovanstående pro-jekt, och som i mera bearbetad form ingår i avhandlingen, har tidigare publi-cerats som uppsatser och artiklar enligt följande: "Omåttligheten som sam-hällsfara", i Sven E Olsson & Göran Therborn (red.), *Vision möter verklighet. Om social styrning och faktisk samhällsutveckling*, Stockholm, 1991; "Tobak och kaffe som samhällsfara", i Marianne Blomsterberg & Göran Therborn (red.), *Vad styr Sverige? Samhällsvetenskapliga lärdomar av 100 års utveck-ling*, Forskningsrapport nr 105, Sociologiska institutionen, Göteborg, 1991; "A Criticism of Swedish Drug Policy", *The International Journal on Drug Policy*, vol. 3, no. 2, 1992; "Narkotikapolitikens aktörer", *Oberoende*, Nr. 5, 1992; "Pengar, ohälsa, beroende", *Socialmedicinsk tidskrift*, mars 1993 (tema-nummer: *Folkhälsa – vem har makten?*)

Ett avhandlingsarbete kan liknas vid en resa. Som alla resor förutsätter även denna ett visst mått av lust och motiv som kan ge skäl för reseansträngningarna. I mitt fall vill jag gärna framhålla den reslust som förmedlades av Thomas Lindén under introduktionskursen som inledde min forskarutbildning. Den sociologi som Thomas då förmedlade innebar ett lockande intellektuellt äventyr, vilket var just det som jag behövde för att bestämma mig för att börja konkretisera resmål och undersöka resrutter. Tack för den introduktionen, Thomas.

Bengt Erik Eriksson har under hela avhandlingsarbetet fungerat som en oförtröttlig reseledare. När jag har skymtat hägrande slutmål, har Bengt låtit mig hämta andan, för att sedan på nytt veckla ut kartan och peka på nya spännande platser värda besök och utforskning. Genom hans guidning har jag inte minst börjat förstå värdet av de historiska källornas rikedom och poängen med en väl underbyggd, kontextanknuten utsaga. I sin avhandling (*Vägen till centralhospitalet*, Göteborg, 1989) säger Bengt att hans plan från barnsben var att bli konstnär. Jag menar nog att han i hög grad realiserar den planen som sociolog. För vad är all den kreativitet, noggrannhet, gestaltningsförmåga och stilkänsla som jag fått ta del av, om inte ett uttryck för den verksamhet som utvecklas av en konstnär – en människa som gör något mycket skickligt och elegant? Tack Bengt för en oförglömlig resa.

Under arbetets gång har jag haft förmånen att kunna presentera och få reaktioner på utkast och textförslag. Det gäller först och främst "subgruppen" vid sociologiska institutionen där, förutom Bengt, Eva Palmblad och Mats Börjesson lämnat många värdefulla synpunkter och uppslag. Inom forskningsprogrammet har medverkande kollegor bidragit med konstruktiv kritik av en del tidiga texter. Detsamma gäller deltagarna på sociologiska institutionens doktorandseminarier. Nämnas bör också det seminarium som jag fick möjlighet att hålla vid Brottsförebyggande rådet i Stockholm den 28/11 1992. Till alla er som tagit er tid att läsa, fundera över och reagera på det jag skrivit: ett hjärtligt tack.

Jag vill även tacka alla som hjälpt mig att få fram värdefullt men svårtillgängligt material: handläggarna på Riksarkivet i Stockholm och personalen vid Universitetsbiblioteket och det Biomedicinska biblioteket i Göteborg. Stort tack också till producent Roland Hjelte vid Sveriges Television som lät mig få videokopior av programserien *Dokument 65*, och som dessutom gjorde sig besvär med att ta fram en utskrift av programseriens avslutande debatt.

I avhandlingsarbetets slutfas läste Göran Therborn, Per Månson och Lenart G Svensson ett sammanhängande manus. Tack för en konstruktiv läsning

och för att ni lämnade många nyttiga påminnelser och uppslag i det viktiga slutskedet.

Ett särskilt tack ska också riktas till Abby Peterson som översatt avhandlingens sammanfattning till engelska.

Sist, men inte minst, sänder jag tacksamma tankar till Karin och Maya som haft stort överseende med min arbetsnarkomani och som också accepterat att jag många gånger varit frånvarande även då jag varit fysiskt närvarande.

Mölndal, 20/12 1992

Sven-Åke Lindgren

Introduktion: varför och hur

Det väsentliga är inte att avtäcka eller offentliggöra den detaljerade och fullständiga sanningen om sociologens egen livshistoria och situation. En socioanalys i Bourdieus anda tjänar närmast som ett slags vaccin, som i viss grad skyddar sociologen från att bli ett värmlöst offer för effekterna av sin egen biografi, sin egen placering i det vetenskapliga fältet och sina relationer till andra fält.¹

Personliga erfarenheter

Willy Olsson och hans mannar vid narkotikapolisen i Malmö lade inte fingrarna emellan. Med eftertryck visade de att det straffrättsliga systemet hade en helt annan mening om hasch och en del andra medel med förmåga att förändra sinnesförmimmelser och stämningar, än vad vi hade. Det var 1968 och för oss, unga representanter för vad som senare skulle kallas den psykedeliska ungdomsrevolten, gällde det att ha papperen i ordning och fickorna fria från hasch, marijuana, stanniolpapper, chillumpipor, rökgaller av piprenstråd och andra attiraljer. I annat fall väntade förhör, trista timmar i cell, anhållanden, rättegång, böter eller andra ännu värre trakasserier från etablissemangent och deras "pigs". Som vi såg det rådde det ett slags krig, och polisen representerade en fiotlig makt. En makt som inte fattade någonting om ny musik, ny hårlängd, nya kläder, nya droger, nya umgãngesformer, ny frihet, nya upplevelser, nytt medvetande... Makten värnade istället det inrättade och erkända; den borgerliga livsstilen, likgiltigheten, misstãnkisamheten, frãmlingsfiotligheten, dubbelmoralen, dansmusiken och foxtrotten, alkoholen, indoktrineringen, fördumningspillren...

Jag klarade mig bãttre än mãnga andra som drogs med av denna inãtvãnda revolution. Familjerelationer och andra skyddsnet visade sig tãla ganska hãrda pãfrestningar. Revolten innebar mójliglen en hastig social marginalisering, men

ingen social utslagning. Trots några år av vagabondage öppnades nya utvägar, eller ingångar, och andra handlingsalternativ kunde prövas. Men egentligen, när jag blickar tillbaka, har det mesta jag gjort under de senaste 25 åren haft uppenbara beröringspunkter med den konflikt som på sommaren 1968, i Kungsparken i Malmö, illustrerades av konfrontationerna mellan Willy Olsson och hans mannar och ett hundratal hippies och "drop outs", som ingenting annat önskade än att alla andra skulle må lika bra som de själva.

När man har "fixat sig själv", vill man gärna hjälpa andra. Så var det också i mitt fall och det tidiga 1970-talet handlade i viss utsträckning om att, tillsammans med andra, stötta och hjälpa en del kompisar som "fastnat i skiten", som det då hette. 1974 kom jag till arbetskooperativet Marken, utanför Bodafors i Småland. Där fanns redan en viss tradition av att ge plats och erbjuda gemenskap åt människor som brottades med olika livsproblem. Marken blev under 1970-talet en mötesplats för många människor med minst sagt skiftande livserfarenheter. En del hade också gjort dyrköpta bekantskaper med svensk nykterhetsvård, mentalvård och kriminalvård. Efterhand mångdubblades berättelserna om barnår hos brutala fosterföräldrar, tvingande ungdomsår på anstalter, fängelsestrid, spännbälten, neddrogning på mentalsjukhus... Hela denna sorgsna erfarenhetsvärld av krossade drömmar, nedbrytning, isolering och förnedring födde tankar om alternativ. Den allt vanligare symbiosen mellan narkotikamissbruk, fängelsestraff och destruktiv vård framstod som särskilt viktig att försöka bryta.

Från dessa möten och träffar på en liten gård på småländska höglandet spreds idéer och impulser. En del av dessa stämde med det som tänktes hos Riksförbundet för hjälp åt läkemedelsmissbrukare (RFHL) och Röda Korset, och en del låg i linje med reformtankar som närdes på socialdepartementet och socialstyrelsen. Genom denna rätt osannolika mix av bönder, socialarbetare, före detta missbrukare, byråkrater, arkitekter, gamla kåkfarare, m.fl. började en del projekt spira och några hade växtkraft. Familjevård för vuxna narkotikamissbrukare utvecklades och organiserades i lokala, självständiga stiftelser. Därefter startades behandlingshem med inriktning på narkotikamissbrukare i fängelse och unga människor som riskerade att få tillbringa ungdomsåren på ungdomsvårdsskolor.

Kontakterna med RFHL innebar så småningom ett vidgat engagemang i form av lokala och centrala förtroendeuppdrag. Jag fick en chans att, tillsammans med andra, agera i narkotikapolitiska och socialpolitiska frågor. År 1982 valdes jag till förbundsordförande, ett uppdrag som jag hade till 1991. Under 1980-talet sysslade jag således med att formulera och driva RFHLs policy i

frågor om narkotika, läkemedel, vård och behandling, kriminalvård, m.m. Policyfrågorna kretsade i hög grad kring det spörsmål som kan kondenseras ur konfrontationerna som ägde rum i Malmö Kungspark sommaren 1968: hur ska samhället tackla det faktum att människor använder förbjudna preparat, eller preparat vars användning är strikt reglerad, för att självsvåldigt tillfredsställa sina behov av stimulans, avkoppling, vila och njutning?

Under den period som undersöks i detta arbete hade jag inte någon aktörposition på den narkotikapolitiska scenen. Den policy som RFHL artikulerade från tillkomsten 1965 fram till slutet av 1960-talet har jag ingen koppling till och den var mig egentligen, vid forskningsarbetets början, lika främmande som flertalet andra ståndpunkter som förekom vid denna tid. År 1969, avhandlingens historiska slutpunkt, var ett år som jag tillbringade i Malmö Kungspark, eller i Tanger och Paris, när jag inte var i Lund och hjälpte till med en del småfixande i anslutning till olika "happenings". Min anknytning i form av personliga erfarenheter av det sociala fältet som undersökningen tidsmässigt omfattar är förbindelser till den psykedeliska strömningen inom dåvarande ungdomsrevolt och därigenom kontakter med personer och grupper som verkade för en legalisering av främst hasch och marijuana.

Vaksamhet och självreflexion

Jag har naturligtvis burit med mig mina personliga erfarenheter av och professionella kunskaper om narkotika och läkemedel när jag påbörjade min forskning om det sociala fältet där diskurs och konkreta åtgärder centreras kring bruket av dessa slags preparat. Frågan om hur detta bagage ska värderas utgör förvisso en viktig fråga i bedömningen av föreliggande arbete. En följdfråga gäller vilken betydelse man ska tillmätta det faktum att jag under 1980-talet själv var en narkotikapolitisk aktör. Hur har praktiska erfarenheter, tidigare positioner inom det fältet som utgör undersökningsområdet samt personliga relationer till olika aktörer påverkat forskningsarbetet? Är den erfarenhetsmängd som föreligger när forskningsprocessen begynner en tillgång eller en black om foten?

Eftersom man inte kan suddas ut sina tidigare erfarenheter och kunskaper måste man försöka hantera dem och förhålla sig medveten om dem och dess inflytelser. Det är dock inte givet att de ska värderas enbart som en negativ barlast. Anselm Strauss betonar i sin översikt av den faktiska forskningsprocessens förlopp att erfarenheter och kunskaper som vunnits utanför den

vetenskapliga praktiken alltid föreligger och därtill spelar en central roll i denna process.² Befintliga erfarenheter av det aktuella fenomenet innebär insikter som kan generera fruktbara problemställningar och frågor i en induktiv fas. I ett deduktivt moment underlättar tänkande baserat på tidigare erfarenheter jämförelser mellan hypoteser och data, och kompletterar därigenom den logiska härledningsförmågan. En kunskap baserad på personlig eller professionell erfarenhet av områden, händelser, aktiviteter, aktörer, etc. är, enligt Strauss, i allra högsta grad och på ett fruktbart sätt involverad i verifieringsprocessen.

Problemet med Strauss' uppfattning, som rymmer en märkbar tendens att göra en dygd av det nödvändiga, är förstas risken att fastna i studier som aldrig lyfter från den empiriska nivåns föreställningar, problematiseringar, begrepp och förklaringar. För att motverka denna benägenhet till bundenhet vid forskningsfältets interna synfält och perspektiv har jag försökt tillämpa vad Pierre Bourdieu kallar "epistemologisk vaksamhet".³ Härmed avses ett förhållnings-sätt och en medveten reflexiv aktivitet syftande till att bryta beroendet av de vanemässiga föreställningar, tolkningsmönster och begrepp som cirkulerar inom det empiriska fältet. Denna distansering från vad Bourdieu kallar pre-konstruktioner innebär ett grundläggande första steg för att bryta med de kognitiva kategorier som skapats utanför det vetenskapliga arbetet. Detta brott är en förutsättning för att kunna objektivra, dvs. återskapa eller konstruera det sociala fältet genom en systematisk och djupgående analys baserad på en växelverkan mellan epistemologisk reflexion, teoretiskt fruktbara frågeställningar och en mångsidig verktygsarsenal för datainsamling och analys.

En annan aspekt av Bourdieus objektiviseringsarbete innebär en utvidgning av denna ambition i den meningen att sociologen också riktar sina verktyg och sin kompetens mot sig själv och den egna positionen inom den akademiska världen samt relationerna till andra sociala fält. Det betyder att forskningssubjektet genom en fortgående, reflexiv process bemödar sig om att objektivra sin egen position i syfte att bryta subjektiva inflytelser.

Bourdies förslag innebär en radikal utmaning mot försöken att trola bort forskningssubjektet, dvs. metodologiska och stilistiska grepp vars syfte är att rensa den vetenskapliga diskursen från sådant som har med forskarens person och position att göra. Det innebär också ett överskridande av de samhällsvetenskapliga objektivitetskriterier som, i enlighet med Gunnar Myrdals anvisningar, går ut på att redovisa och klargöra de egna värderingarna. Bourdieus propåer avser en mer inträngande och omfattande belysning i form av en fortgående process som omsluter forskningsarbetets olika stadier. I hans projekt är den självreflexiva aktiviteten lika given som exempelvis utrönandet av

validiteten hos insamlade data och reflexioner över den genererade teorins korrespondens med de sociala förhållanden och processer som den söker förklara.⁴

I metodologiskt hänseende har jag hanterat frågan om "bias" till följd av personliga erfarenheter, tidigare positioner och bindningar till det empiriska fältet genom att tillämpa en analytisk strategi som uppfyller det symmetrikrav som formulerats av "det starka programmet"; en forskningsstrategi som utformats för vetenskapssociologiska studier.⁵ Enligt denna ska samma typ av orsaker förklara både "sanna" och "falska" kunskaper. Här tillämpas det så att förekommande utsagor, oavsett vem det är som står för dem, oavsett vilken position denna aktör innehar inom olika arenor och oavsett utsagens "sanna" eller "falska" innehåll, analyseras med hjälp av samma analytiska kategorier och samma förklarande variabler.

Om och hur jag med hjälp av "epistemologisk vaksamhet" och denna metodologiska strategi lyckats hantera inflytelserna från tidigare erfarenheter och relationer är en fråga som jag överlämnar åt läsaren att bedöma.

Syften och frågeställningar

Avhandlingens övergripande syfte är att utifrån en teoriansats som betonar kollektiva definitionsprocesser bidra till ökad teoretisk förståelse av den process varigenom uppmärksammade sociala företeelser institutionaliseras som samhällsproblem. Vi riktar således in oss på hur vissa sociala fenomen blir ett legitimt objekt för förändrande insatser baserade på ett politiskt beslutat åtgärdsprogram. Sådana förlopp redovisas och analyseras genom empiriska fallstudier av det problematiserade bruket av nervgifter och njutningsmedel under perioden 1890 till 1930, samt narkotika under perioden 1954 till 1968. Nämnda tidsavsnitt framstår som faser av strategisk betydelse för etableringen av drogbruk som samhällsproblem. Genom fokuseringen på dessa empiriska skärningspunkter för debatt, kontrovers, omdefinieringar och omvandlingar ges även en viss belysning av mellanliggande period. Med dessa tidsmässigt avgränsade fallstudier vill jag visa hur bruket av olika medel och preparat har definierats av olika aktörsgrupper och hur dessa konceptualiseringar erhållit legitimitet och bildat grund för utformandet av olika åtgärdsprogram. Ett andra syfte, som följer ur det första, är att lämna en redogörelse för den politiska och myndighetsbaserade utformningen av olika bekämpningsstrategier inom de aktuella områdena. Ett tredje syfte är att genom komparativ analys visa hur

problembestämmingar från den tidigare perioden har påverkat en senare tids problemdefinitioner och i synnerhet formeringen av den narkotikapolitik som fastlades genom riksdagens beslut 1968.

Vi får således en övergripande frågeställning som gäller varför och genom vilka processer vissa fenomen institutionaliseras som samhällsproblem, medan andra fenomen, som i lika eller i än högre grad framstår som missförhållanden, inte uppnår denna ställning. Benämningen missförhållande avser det faktum att vissa fenomen anses som skadliga och oönskade och på grund därav är föremål för missnöje, klander, kritik, protester, förändringskrav, etc. Om vi anknyter frågeställningen till den värderings- och intressekonflikt som uppenbarades genom polisens ingripanden mot Malmös "blomsterbarn" sommaren 1968 kan den formuleras så här: Givet alla existerande missförhållanden och problem vid denna tid, varför reagerade samhället med sådan kraft mot just denna företeelse, dvs. bruket av vissa droger? Varför ägnades inte andra samtida företeelser som thinnersniffning, läkemedelsbruk, självmord, incest, trafikskador, kvinnomisshandel, etc. samma intensiva uppmärksamhet?

Frågeställningar som följer härav avser den process varigenom olika missförhållanden institutionaliseras som samhällsproblem. Vad kännetecknar och karakteriserar ett sådant etableringsförlopp? Vilka aktörer är involverade och vilka intressen representerar de? Hur ser relationerna ut mellan olika aktörsgrupper? Vilka kulturella föreställningar framkallas av de uppmärksammade företeelserna och vilka retoriska strategier utvecklas under etableringsprocessen? Vilka är sambanden mellan den faktiska företeelsens kvantitativa och kvalitativa status och etableringsförloppet? Hur ser samspelet ut mellan institutionaliserade problemkategorier och lanserade missförhållanden?

Monografins uppläggning

Efter introduktionen, som förutom att teckna en viss bakgrund, behandlar epistemologiska spörsmål, metod- och materialfrågor samt tidigare forskning med relevans för mitt arbete, följer en teoretisk prolog. I denna redovisas olika teoretiska perspektiv som inom sociologin använts för att definiera, beskriva och förklara sociala problem. Särskild uppmärksamhet ägnas teoriansatser som betonar kollektiva definitionsprocesser, och baserat på denna granskning görs en syntetisering av olika teoretiska moment som sedan omsätts i de följande fallstudierna.

Dessa är tre till antalet och ska ses som applikationsområden där jag söker svar

på de frågor som ställdes i föregående avsnitt. De två första (kapitel tre och fyra) handlar om förslavande nervgifter och omåttligt kaffe- och tobaksbruk och har samma tidsmässiga avgränsning, perioden 1890 till 1930. De förenas också av att likartade synsätt och problemdefinitioner tillämpades för att begreppslogisera ett problematiserat bruk av dessa olika kategorier av läkemedel och njutningsmedel. Den tredje fallstudien (kapitel fem), om den skrämmande narkotikaepidemin, avser perioden 1954 till 1968. Vi rör oss således med en total tidsram från 1890 till 1970. Skälet för denna avgränsning är att frågan om rusgivande ämnen, vid sidan av alkohol, för första gången blev föremål för riksdagsbehandling 1891. Fr.o.m. år 1890 finns också viss sjukvårdsstatistik över antalet fall av kroniska förgiftningar, som morfinism, kokainism, nikotinism, etc. År 1968 fattade riksdagen, mot bakgrund av ett omfattande utredningsunderlag och en långdragen debatt, beslut angående omfattande insatser mot narkotikamissbruket. Dessa beslut kompletterades och utvidgades året därpå.

I kapitel sex friläggs vad jag kallar tankefigurer, åskådliggjorda i form av normativa kategorier, ur de två periodernas diskurser. Tankefigurerna analyseras i ett första steg synkront. Med det menar jag att den moraliska polaritet som frilagts genom diskursanalysen undersöks för respektive tidsperiod. I ett andra steg genomförs en diakron analys där de två tidsperiodernas tankefigurer, såsom de uppenbarats genom fallstudierna, jämförs med avseende på överensstämmelser och kontinuitet men också med hänsyn till förskjutningar och differenser.

I en teoretisk epilög (kapitel sju) ges en inledande sammanfattning av några av de resultat som erhållits. De faktorer som enligt fallstudierna påverkar och styr en framgångsrik problemetablering belyses. Denna process av identifierade, samverkande faktorer bildar bakgrund till en kritisk granskning av främst två teoretiska riktningar inom vad som benämns ett konstruktivistiskt perspektiv (en första presentation ges i kapitel 2). Med en betoning av de synergieffekter som kan vinnas genom teoretiska synteser lämnar jag avslutningsvis, baserat på fallstudiernas resultat, ett förslag till en teoretisk ansats som jag hävdar har betydande möjligheter att klargöra de etableringsförlopp varigenom olika missförhållanden institutionaliseras som samhällsproblem.⁶

Diskursanalys

Fallstudierna om det problematiserade bruket av nervgifter, njutningsmedel och narkotika baseras på olika texter om dessa företeelser. Idén att utifrån denna typ av material undersöka etableringsprocessen för samhällsproblem

med avseende på konsumtionen av vissa läkemedel och njutningsmedel har sitt ursprung i läsningen av Michel Foucaults arbeten.⁷ Dessa handlar i hög grad om hur vansinnet, det patologiska, kriminaliteten och avvikelserna differentieras och frambringas genom ett växelspel av diskurser och sociala praktiker. Enligt Foucault avser diskursen, det "praktiserade språket", själva framställningen, såväl som förutsättningarna och reglerna för artikuleringen av tankar, föreställningar och begrepp. Diskurser existerar genom diskursiva praktiker, exempelvis vetenskapernas specifika tillvägagångssätt för att framställa och formulera kunskaper om sina objekt. Andra diskursiva praktiker utgörs av religionens, politikens, massmedias, etc. motsvarande metoder för att artikulera utsagor om sina objekt. De objekt som är föremål för diskurser skapas och vidareutvecklas, enligt Foucault, genom talet om dem. Det finns inga rena kunskapsobjekt som ligger i dvala och mörker, för att framträda i sin sanna natur när de upptäcks genom kunskapens förklarande ljus. Själva "upptäckten" och framträdelsen är en konstituerande process varigenom objekten formas av de begrepp och föreställningar som innefattas av den diskursiva praktiken. Denna är i sin tur avhängig den sociala verkligheten i form av människors verksamheter, vilket betyder att kunskapen, eller vetandet, är historiskt och kulturellt kontextbundet.

Foucaults analyser består av undersökningar i vilka han frilägger betingelserna och kontexten för diskurser om exempelvis vansinnet som förnufts motsats, sjukdomar och deras botande, det normala och avvikande, begäret och sexualiteten, etc. Hans huvudintresse gäller diskursens förbindelser med strukturer, sociala såväl som kulturella. Intresset för de talande subjekten, deras personliga motiv och egenskaper, är däremot ringa. Det är "utfrågandet av det sagda", själva utsagan såsom den kan friläggas i olika diskursiva praktiker som är Foucaults primära analysnivå.

Mina källor, materialet till föreliggande fallstudier, utgörs av olika texter om bruk och missbruk av nervgifter, njutningsmedel och narkotika. Det rör sig om utsagor från olika diskursiva praktiker, eller annorlunda uttryckt: diskurser som producerats inom olika arenor. Exempel härpå är upplysningsskrifter, skrifter med råd och tips om det naturliga och goda livet, läroböcker i hälsolära och psykiatri, vetenskapliga rapporter, artiklar ur facktidskrifter såväl som mera populära alster, debattartiklar och ledartiklar ur dagspressen, TV-program, politiskt utredningsmaterial, interna myndighetspromemorier, propositioner och lagtexter, protokoll från riksdagsdebatter, etc. En mera specificerad presentation av de aktuella källorna ges i respektive kapitel.

Urvalet är initialt styrt av grundläggande teoretiska antaganden och efter-

hand breddat som ett resultat av ett växelspel mellan data och den framväxande analysen.⁸ Samspelet mellan teori och empiri har stundtals fört mig i oväntade riktningar och i sökandet efter information har jag ofta förflyttat mig "på tvärs", dvs. anlitat referenser som hänvisar till områden och problemställningar som bara indirekt har förbindelser med mitt intresseområde. Exempel härpå är texter om vården av sinnessjuka, varningar för humbugmediciner och utredningar om ungdomens sedliga förvildning och vanart. Ett resultat av dessa "vandringar" är att jag kan presentera åtskilligt material om perioden 1890 till 1930 vilket hittills inte förekommit i litteraturen över drogmissbruk. En del av materialet utgörs dessutom av otryckta källor i form av data från olika arkiv.

Jag har, särskilt i sökandet efter och tolkningen av äldre källor, försökt tillämpa den "epistemologiska vaksamhet" som nämndes tidigare i detta kapitel. Upptäckten att kaffe och tobak under decennierna kring sekelskiftet 1900 problematiserades utifrån samma kognitiva och moraliska matris som nervgifter och narkotiska läkemedel är ett resultat av detta förhållningssätt. Detsamma gäller begreppet kronisk förgiftning, som jag inte kunde zooma in förrän jag fått distans till nutida termer som narkotikamissbruk, narkotikaberoende, narkomani, etc.

Beträffande det huvudsakliga materialet för analysen av narkotikadiskursen under perioden 1954–1968, tidnings- och tidskriftsartiklar, har jag använt mig av en kompletterande urvalsprincip. Det primära urvalet av artiklar har gjorts av Bibliotekstjänst i Lund, som utger de aktuella tidnings- och tidskriftsbibliografierna. Baserat på deras urval har jag tagit fram de artiklar som handlar om läkemedel och narkotika under den aktuella tidsperioden.⁹

Mitt intresse har primärt varit inriktat på diskursens innehåll, funktion och effekter, och inte på aktörernas bevekelsegrunder och egna tolkningar av de kontroverser som skildras. Jag har därför avstått från att belysa olika delar av de analyserade förloppen med hjälp av annan information, t.ex. intervjuer med personer som var aktörer under olika skeden och biografiskt material av olika slag. Ett annat skäl för att avstå från intervjuer är det faktum att åtskilliga av huvudaktörerna nu är döda. Intervjuer med dem som fortfarande lever skulle ge en ensidig bild av deras egna, och andras, insatser. Genom diskursanalysen får de deltagande aktörerna istället komma till tals och bedömas både utifrån vad de sagt och skrivit i det analyserade tidsläget, och utifrån vad de redovisade källorna frilägger om deras agerande och inflytande.

Diskursernas innehåll fokuseras och analyseras i ljuset av den teoretiska referensram som presenteras i nästkommande kapitel. Härutöver använder jag mig av två specifika analytiska redskap för att komma åt befintliga meningsstrukturer: tolkningsramar och tankefigurer.

Tolkningsramar

Delar av analysen av diskursen om giftiga och häftigt verkande läkemedel under åren 1890 till 1930 samt narkotikadiskursen under perioden 1954 till 1968 görs med hjälp av en metod för innehållsanalys, enligt vilken en diskurs kan förstås som en uppsättning tolkningsramar (interpretive packages) vilka ger mening åt en fråga. Metoden har använts av William Gamson och Andre Modigliani i en studie av mediadebatten om kärnkraftsopinionen i USA.¹⁰ Substansen inom tolkningsramarna utgörs av en blottlagd meningsstruktur, som innefattar både en rationell och en symbolisk dimension. Den förstnämnda avser en resonerande argumentation om fenomenets orsaker, konsekvenser och moraliska kännetecken som de involverade aktörerna formulerar. Den senare omfattar strukturerande element i form av använda metaforer, åberopade historiska exempel, formulerade slogans, tillämpade illustrativa exempel samt förekommande ikoner. Beträffande sistnämnda variabel gäller, särskilt för innehållsanalysen av narkotikakontroversen 1954 till 1968, att den endast i indirekt mening säger något om avsändarens problemuppfattning, då bildvalet i flertalet fall har bestämts av andra än de namngivna aktörerna. Med hjälp av tolkningsramarna analyseras den kultur; föreställningar, tänkesätt, begrepp och symboler, som utvecklas kring en policyskapande fråga. Diskursen om nervgifter 1890 till 1930 är i hög grad enstämmig, medan perioden 1954 till 1968 kännetecknas av rivaliserande synsätt och uttolkningar angående bruk och missbruk av narkotika. I båda fallen friläggs emellertid förekommande explicita och implicita uppfattningar om missbruk av läkemedel och narkotika. Kontroverserna om kaffe- och tobaksbruket, som utgör den första periodens andra fallstudie, undersöks med hjälp av andra analytiska kategorier och här möter vi ett mera mångsidigt och differentierat scenario än i fråga om nervgifterna. Analysen av artikulerade hotbilder, riskbedömningar och problemdefinitioner följer en mera traditionell struktur med en indelning efter fysiska, psykiska, moraliska och ekonomiska skadeverkningar. Vi rör oss här med farokategorier som hade relevans för både individ- och samhällsnivå.

Tankefigurer

Johan Asplund har lanserat begreppet tankefigur som ett heuristiskt verktyg för idékritisk forskning.¹¹ Härmed menar han en tanke (begrepp) eller ett komplex av tankar (begrepp) som innefattas i en diskurs. Relationen mellan dis-

kurs och tankefigur framgår av den viktiga skillnad som föreligger mellan en diskurs *om* en viss företeelse, dvs. diskurs i betydelsen en beskrivning eller en berättelse om ett ämne, och en diskurs *över* en viss företeelse, dvs. en grundläggande innebörd som återges av diskursen. Genom denna utvecklas tankefigurerna; tankarna blir till tankegångar analogt med en genomförd symfoni över ett underliggande tema. En diskurs över tankefigurer betyder dock inte att diskurserna i direkt mening handlar om dessa. En diskurs som exempelvis handlar om narkotikamissbruk och åtgärder däremot, kan mycket väl vara en diskurs över tankefiguren frihet-tvång.

Jag använder Asplunds begrepp i en överförd betydelse, genom att jämföra tankefigurer med elementära klassifikationer, vilka i sin tur kan ses som centrala element i vad Émile Durkheim benämner kollektiva representationer-förståelsekategorier som på en symbolisk nivå uttrycker en kollektiv gestaltning av sociala erfarenheter.¹² Tankefigurerna åskådliggörs i form av motsattpar som manifesterar den moraliska polaritet, vilken de olika diskurserna till stor del är utläggningar över. Med hjälp av begreppet tankefigur genomförs dels en synkron analys med avseende på två perioder; perioden 1890 till 1930, som täcker de två första fallstudierna, och perioden 1954 till 1968, som avser den narkotikadiskurs som ledde fram till 1968 års narkotikapolitiska beslut. I ett andra steg genomförs en diakron undersökning baserad på en komparativ analys av respektive periods tankefigurer. Häri betonas kontinuiteten såväl som differenserna och den senare periodens nyttkomna tankefigurer presenteras. Baserat på de redovisade och skärskådade tankefigurerna och de kollektiva representationer i vilka dessa inryms, utvecklas den teoretiska referensramen i en avslutande teoretisk epilög.

Tidigare forskning

Problematiseringen av bruket av giftiga och häftigt verkande läkemedel och njutningsmedel under åren 1890 till 1930 har, såvitt känt, hittills inte varit föremål för forskning. I framställningar om det svenska narkotikamissbruket ges i regel någon pliktskyldig hänvisning till denna period med formuleringar i stil med "perioden före...". Denna förhistoriska tid påstås kännetecknas av ett s.k. klassiskt narkotikamissbruk, dvs. morfinmissbruk bland socialt etablerade skikt som medicinska yrkesutövare och kokainmissbruk bland skådespelare, författare, etc. Därmed lämnas denna period och intresset koncentreras till senare decennier, i synnerhet perioden från 1960-talet och framåt. Förvisso

finns undantag vilka berättar något mer. Ett sådant är Thomas Nordegrens och Kerstin Tunvings bok *Kokain-myter och fakta*, som bl.a. innefattar referenser till den kontrovers om påstått kokainmissbruk i Stockholm i mitten av 1920-talet, som jag avhandlar i kapitel 3.¹³ Utöver deras korta omnämnande har jag bara stött på ytterligare en hänvisning till denna intressanta fas av den svenska narkotikapolitikens formering. Det gäller en promemoria om narkotikamissbrukets utveckling i Sverige, författad av Ingemar Rexed, narkomanvårdskommitténs huvudsekreterare, bilagd en skrivelse daterad den 19 december 1968 till FN:s generalsekreterare.¹⁴

Kontroversen om kaffe- och tobakskonsumtionen kring sekelskiftet har bara sporadiskt belysts i tidigare forskning. Kaffets svenska kulturhistoria är väl känd genom etnologiska skildringar, allt ifrån Sigfrid Svenssons klassiska exposé i *Svenska kulturbilder* till Renée Valeris skildring av de svenska kaffevanorna.¹⁵ I ett avsnitt om kaffedrickandet som ovana berör Valeri den moraliserande kampen mot denna last mot slutet av 1800-talet och 1910-talets politiska beslut om olika åtgärder i syfte att stävja missbruket.

I fråga om tobakens tidiga historia – konsumtionsmönster såväl som olika kontrollpolitiska åtgärder – är vi hänvisade till skildringar från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal.¹⁶ Sekelskiftets tobaksdebatt och de politiska besluten om statliga och ideellt baserade åtgärder för att minska bruket och bekämpa missbruket och dess skadeverkningar tycks vara ett historiskt moment som fallit i glömska. Enligt nutida utredningar, och andra texter tänkta som underlag för politiska beslut, har de statliga åtgärderna mot tobakens skadeverkningar sin begynnelse 1964 då staten genom medicinalstyrelsens försorg anlog medel för upplysning om tobakens faror.¹⁷ Som kommer att visas i det följande är de statliga ingripandena på detta område av betydligt äldre datum. En mer ingående beskrivning och analys av sekelskiftets kontrovers om ett omåttligt kaffe- och tobaksbruk har därför, förutom det sociologiska värdet av empiriska exemplifieringar av den intressekamp som försöken att etablera ett samhällsproblem utgör, också ett visst historiskt intresse.

När det gäller tidigare forskning om narkotikamissbruk från 1950-talet och framåt är läget ett annat. Det finns åtskilliga arbeten som säger något om det s.k. moderna narkotikamissbruket och dess uppkomst och spridning.

Däremot är denna forskning i huvudsak inriktad på andra problemställningar än beskrivning och analys av narkotikapolitikens framväxt och utformning. Detta styrningssystem har snarare bildat en bakgrund mot vilken andra specifika problemställningar utvecklats. Exempel härpå är Nils Bejerots studie *Narkotikamissbruk och narkotikapolitik* som, baserat på stickmärkesunder-

sökningen av stockholmspolisens arrestklientel redovisar det intravenösa narkotikamissbrukets utveckling i Stockholm under perioden 1965–1970, och ställer denna utveckling i relation till förändringar i narkotikapolitiken.¹⁸ Christer Stensmo bidrar i sin organisationsanalys av kollektivet *Trollängen* med en kort historik över den svenska narkotikapolitiken 1960–1975.¹⁹ Anders Bergmark och Lars Oscarsson anknäver till Stensmo i sin analys av de föreställningar om narkotikamissbruk och de institutionella mönster som utvecklats inom den offentliga arenan.²⁰ I en studie över narkomanvården i Malmö söker sig Mats Hilde tillbaka till 1950-talets narkotikapolitiska situation för att spåra de ideologiska rötterna till den pedagogiska vårdmodell som under 1980-talet fick ett stort inflytande på svensk narkomanvård.²¹

En del undantag kan dock noteras, dvs. studier med primär inriktning på en problematisering av den svenska narkotikapolitiken. I en rättssociologisk analys av narkotikalagstiftningens manifesta och latenta funktioner presenterar Johnny Kalderstam en kritisk granskning av narkotikapolitikens straffrättsliga innehåll.²² I än högre grad representerar Nils Christies och Kertil Bruuns framställning av *Den goda fienden* denna inriktning.²³ Häre synar författarna den nordiska narkotikadebattens "sanningar" och den narkotikapolitik som formats för att bekämpa den goda fienden; narkotikamissbrukaren som sinnebild för hotfulla och önskade egenskaper. Det nordiska perspektivet gör dock att den brister något i detaljskärpa vad gäller framställningen av svensk narkotikapolitik. En annan typ av studier som bör nämnas i sammanhanget, är Artur Solarz och Olle Hoflunds faktarika sammanställningar över narkotikakontrollens historiska utveckling.²⁴ Dessa är dock helt deskriptiva och saknar en analys av lagstiftningsprocessens och myndighetsutövningens samband med kulturella och strukturella förhållanden.

Den historieskrivning som narkomanvårdskommittén framlägger har bildat grund för åtskilliga skildringar av narkotikamissbrukets utveckling och narkotikapolitikens framväxt.²⁵ Vi möter här ett uttalat myndighetsperspektiv, där utvecklingsprocessen framstår som linjär och präglad av rationalitet. Ett litet problem blir större, skadeverkningarna blir mera omfattande och allvarigare, hotet alltmer påträngande. I takt med att kunskapen om dessa förhållanden växer föreslås, beslutas och vidtages en rad ändamålsenliga åtgärder. Förvisso innehåller detta digra och tankeväckande utredningsarbete många avsnitt som på ett förtjänstfullt sätt kastar ljus över många av ämnesområdets problematiska aspekter, exempelvis frågan om narkomanidefinitioner, svårigheterna att erhålla relevant information och analysen av missbrukets orsaker. Genom kommitténs arbete initierades också en rad värdefulla studier. Men i skildringen av

den svenska narkotikapolitikens framväxt är kommittén oförmögen att gå utanför myndighetsgränserna och granska de ansvariga instansernas agerande.

Bejerot och Stensmo presenterar distinkta periodiseringar med avseende på olika aspekter av narkotikapolitiken. I båda fallen rör det sig om fyra skeden eller perioder, och tyngdpunkten är lagd på 1960-talet. Bejerot gör följande indelning:

- *perioden före april 1965 – traditionellt restriktiv narkotikapolitik*
- *perioden april 1965–juni 1967 – permissiv (liberal) narkotikapolitik*
- *perioden juli 1967–december 1968 – traditionellt restriktiv narkotikapolitik;*
- *perioden januari 1969–juni 1970 – extra restriktiv narkotikapolitik.*²⁶

Bejerots periodisering styrs av hans ansträngningar att påvisa den s.k. legalförskrivningens negativa inverkan på missbruksutvecklingen. Projektet med förskrivning av narkotika till missbrukare i Stockholm pågick under tiden april 1965 till juni 1967, därav beteckningen permissiv narkotikapolitik. Men som kommer att framgå, väger Bejerot inte in andra sidor av narkotikapolitikens utveckling i sin värdering av denna period.

Enligt Stensmo kan narkotikapolitiken indelas i följande skeden:

- *tiden före 1960*
- *problemupptäcktskedet 1960–64*
- *utredningsskedet 1965–69*
- *verkställighetsskedet 1970–.*²⁷

Problemet med denna indelning, vilket Stensmo delar med Bejerot, är avsaknaden av en aktiv historisk dimension. Tiden före 1960 bildar, med undantag för referenser till några av 1950-talets undersökningar och till riksdagsdebatten 1954 och 1958, ett stort tomrum. Föreställningar, målsättningar och styrmedel som strukturerar handlingsfältet för det s.k. problemupptäcktskedets aktörer lyser med sin frånvaro. Bejerots indelning väcker likartade frågor. Hur kan han veta att perioden före april 1965 kännetecknas av en obruten traditionellt restriktiv narkotikapolitik? Och om så skulle vara fallet; varifrån kommer denna tradition – när, hur och varför har denna restriktiva politik upprättats? Och vilket inflytande har den när olika myndighetsföreträdare under 1950- och 60-talen ska förstå och motverka sin tids missbruksfenomen?

Det finns i den tidigare forskningen få exempel på arbeten som belyser den svenska narkotikapolitikens ursprung och släktskap med andra former av kontrollpolitik. Två undantag ska lyftas fram. Narkomanvårdskommittén rela-

terar narkotikamissbruket till existerande sedvänjor i fråga om bruk och missbruk av toxiska ämnen – alkohol, tobak och läkemedel – och diskuterar hur dessa sedvänjor försvårar strävandena att motverka missbruk av narkotika.²⁸ Christie och Bruun poängterar delvis andra aspekter när de i ett historiskt inriktat kapitel beskriver den kontrollpolitik som mer allmänt utvecklades för att reglera njutningsmedel som kaffe, te, tobak och alkohol.²⁹ Vidgar vi perspektivet till att gälla andra länders narkotikapolitik och kontrollpolitiken inom ramen för NF och FN, möter vi åtskilliga studier med sådana komparativa inslag.³⁰

Denna kortfattade översikt av tidigare forskning, i huvudsak rörande svensk narkotikapolitik, visar att det finns behov av studier som utifrån annorlunda teoretiska utgångspunkter, baserade på andra typer av material och med hjälp av andra analytiska metoder försöker belysa och förklara den svenska narkotikapolitikens framväxt och kännetecken. I fallstudierna kommer vi att möta exempel på annorlunda materialtyper och andra analytiska metoder än de som kunnat skönjas i denna genomgång. Men innan vi förflyttar oss till de empiriska fälten ska vi redovisa de teoretiska synsätt som inom sociologin använts för att analysera och förklara fenomenet sociala problem.

Samhällsproblem – en teoretisk prolog

Och nu, mina damer och herrar, om några minuter kommer ögonblicket som vi alla väntat på. Medan våra domare företar sin omröstning, vill vi berätta lite för er om denna underbara tävling. Varje år avgör det amerikanska folket, med nyhetsmedias hjälp, vilket Problem som de ska bekymra sig mest över under de kommande tolv månaderna. Förra året, om ni minns, var det 'Gatubrottsligheten'. Året innan var det 'Krig'. Tidigare vinnare inkluderar 'Hunger', 'Fattigdom', 'Desegregation' och 'Kuba'. 1970 års Problem kommer inte bara att resa över hela USA, hon kommer också att framträda i TV, i tidningarna, i radio och avsluta sin blixtnabba rundresa med att möta USAs president i Vita huset i Washington, D.C. Man kan känna spänningen och upphetsningen här då den 200.000 personer stora publiken väntar på utslaget. Jag tror inte att vi någonsin haft en mer enastående grupp av problem att välja bland än 1970 års samling. Låt mig än en gång dra finalisterna för er: 'Miss Inflation', som verkligen har imponerat på alla med sina mått och omfång. 'Miss Skolbussning', av många betraktad som en 'sömngångare', men som kommit starkt tack vare Spiro Agnews och senator Stennis' tal mot henne. Så har vi 'Miss Aktiemarknad', 'Miss Arbetslöshet', 'Miss Narkotikascen', 'Miss Miljöförstöring' och 'Miss Generationsklyfta'. Alla har de utmärkta chanser att krönas som 1970 års amerikanska Problem.

Domarna verkar fortfarande inte kunna bestämma sig, så låt oss tala med några av de tidigare vinnarna för att höra hur de har det efter att ha regerat som årets amerikanska Problem. Här har vi 'Miss Fattigdom'. "Du var drottning 1964, eller hur?" "Jag tror det. Jag vet att det var valår. Det var verkligen en härlig upplevelse. Ingen talade om något annat än fattigdom. De gjorde dokumentärprogram om mig, skrev långa artikelserier i tidningarna; de inrättade t.o.m. ett regeringsdepartement bara för mig. Det är något som jag alltid kommer att minnas". "Säg mig, Miss Fattigdom, vad hände när en ny drottning kröntes?" "Jag drog mig tillbaka. Det är en del av kontraktet. När du inte längre är årets Problem, är du förpliktigad att inte göra några fler offentliga framträdanden. Du måste ge ett annat Problem chansen. Dessutom står inte det amerikanska folket ut med dig, om du blir kvar för länge". "Tack så mycket,

Miss Fattigdom". Här borta har vi 'Miss Vietnamkriget'. "Vi har inte hört något från dig på ett tag". "Jag är fortfarande med, även om jag är rädd för att jag inte längre är det glamorösa problem jag en gång var. Av och till omnämns jag i tidningar och TV, men jag måste medge att det inte är som förr". Vi har tid att vända oss till ännu ett Problem, 'Miss Desegregation'. "Hur mår du när du ser alla dessa unga angelägna problem som kämpar om den krona som du en gång bar?" "Jag är avundsjuk på dem och deras oskuld. Jag antar att jag är förbrukad nu, men jag kommer alltid att minnas det korta ögonblick då alla sjöng, 'Miss Desegregation – har ni någonsin sett en vandrande dröm?' Det känns som det var igår när jag inte kunde göra något fel". "Tack, Miss Desegregation. Vi är ledsna att vi inte har mer tid att diskutera dina problem, men du vet hur det amerikanska folket är."

Nåväl, jag går nu över för att plocka upp det vita kuvertet som talar om för oss vilket problem som kommer att enväldigt regera under 1970... Jag river av den övre delen och... Är ni redo?... Årets Problem är Miljöförstöring! Miss Miljöförstöring är den nya drottningen. En applåd för Miljöförstöring. Nu alla tillsammans. Här kommer hon, Miss Miljöförstöring...¹

Dominerande perspektiv

I detta kapitel ska vi översiktligt presentera och i viss utsträckning granska några av de betraktelsesätt som präglat synen på sociala problem vid olika tidpunkter. Bland perspektiven urskiljs två huvudlinjer: teorier enligt vilka sociala problem är yttringar eller funktioner av objektiva missförhållanden, och teorier som betonar att sociala problem etableras genom kollektiva definitionsprocesser. De förstnämnda brukar vanligen betraktas som exempel på ett objektivistiskt förhållningssätt, medan de senare ses som manifestationer av ett subjektivistiskt betraktelsesätt visavi sociala problem. Jag använder emellertid istället termerna *essentialism* och *konstruktivism* för att åskådliggöra dessa skiljaktiga synsätt.² Det konstruktivistiska perspektivets fördelar presenteras i ett första led primärt genom ett induktivt resonemang som påtalar de mera traditionella perspektivens brister. I ett andra led betonas det konstruktivistiska perspektivets fruktbara sidor och förtjänster och i kapitlets avslutande avsnitt görs en syntetisering av en rad teoretiska moment som sedan kommer att appliceras i de följande fallstudierna. Men innan vi tar detta framåtsyftande grepp, behöver vi genom tillbakablickar orientera oss bland tidigare och nu aktuella perspektiv.

Begreppet sociala problem är i hög grad mångtydigt. Det används vanligen

för att beskriva en rad mycket olikartade förhållanden, situationer och beteenden. Mångtydigheten kan spåras i vardagsföreställningar, offentlig debatt och professionsbaserade diskurser, liksom i sociologins ansträngningar att utveckla teorier och, i dess tillämpade form, strävanden att genom intervention medverka till att lindra, bekämpa och lösa sociala problem. Det finns ingen auktoritativ sociologisk definition som lyckats erövra en mera varaktig ledande ställning. En historisk återblick visar istället att en rad olika perspektiv, med tillhörande definitioner och nyckelbegrepp, utvecklats för att beskriva och förklara sådana fenomen som klassificerats som sociala problem.

Earl Rubington och Martin Weinberg lyfter fram sex olika perspektiv i sin genomgång av sociologins förhållande till sociala problem: social patologi-, social desorganisations-, värdekonflikt-, avvikande beteende-, stämplings- och det kritiska perspektivet.³ Även om denna indelning uppvisar en god överensstämmelse med uppdelningar som görs av andra sociologer, förekommer förstås även andra kategorier. Stephen Pfohl inkluderar ytterligare två perspektiv, det demoniska och det klassiska, vilka i tid föregår de som relateras ovan.⁴ Allen Liska urskiljer ett avskräckningsperspektiv (en variant av kontrollteori) och Amitai Etzioni påvisar förekomsten av ett neo-konservativt perspektiv (en renessans för föreställningar om det patologiska).⁵

Men låt oss här hålla oss till Rubingtons och Weinbergs översiktliga och användbara schema. Författarna knyter de presenterade perspektiven till olika faser av den amerikanska sociologins utveckling och dessa ses som exponenter för bredare teoretiska traditioner och riktningar. Social patologiperspektivet har sin hemvist i evolutionismen, varför beskrivningen av sociala problem struktureras enligt en biologisk och medicinsk referensram. Social desorganisation är ett perspektiv som utvecklats ur de sociala organisationsteorier som började tillämpas inom Chicago-skolan under 1920-talet. Värdekonfliktperspektivets rötter kan spåras till tidiga amerikanska konfliktteoretikers arbeten, såsom Edward Ross, Thorstein Veblen och Robert Park. Det perspektiv som åskådliggör sociala problem i termer av avvikande beteende har Émile Durkheims anomiebegrepp (i Robert Mertons version) som ett bärande element. Stämplingsperspektivet växte fram inom den symboliska interaktionismens ram och det kritiska perspektivet ska ses mot bakgrund av 1970-talets genomslag för marxistisk samhällsteori och makro-teoriernas återkomst.

Presenterade på det här sättet, som avgränsade företeelser, bör perspektiven uppfattas som analytiska kategorier, vilka underlättar en idéhistorisk orientering. I praktiken har de mer sällan tillämpats i renodlad form. Istället möter vi kombinationer av exempelvis social patologi och desorganisation, liksom des-

organisation och avvikande beteende. Men låt oss efter denna reservation närmare betrakta de definitioner som kännetecknar dessa olika sätt att uppfatta och uttrycka sociala problem.

Det sociala patologiperspektivet framhåller önskvärda sociala förhållanden och arrangemang som friska, medan personer eller situationer som skiljer sig från de moraliska önskemålen betraktas som "sjuka" och därför undermåliga och dåliga. Ett socialt problem sett från denna synvinkel innebär således en kränkning av moraliska ideal. Tonvikten inom perspektivet har varierat från uppfattningen om patologi på samhällsnivå, dvs. defekter i sociala system, till patologi på individnivå, vilken ses som ett utslag av individuell missanpassning eller atavism. Sistnämnda uppfattning i kombination med ansevärd mängder moralism och "korrektionsism", men också reformism och progressiv framtidsstro var, enligt C. Wright Mills, utmärkande för den första generationen amerikanska sociologer som gav sig i kast med det tidiga 1900-talets sociala problem.⁶ Social desorganisation ses som ett resultat av normsammanbrott, i form av normlöshet, kulturkonflikt eller upplösning. Dessa tillstånd uppstår till följd av social förändring, vilken medför att olika delar av det sociala systemet kommer i otakt med varandra. Social desorganisation antas vanligen leda till någon form av "personlig desorganisation", t.ex. mentala störningar, drogmissbruk eller självmord. Inom värdekonfliktperspektivet definieras sociala problem i termer av sociala förhållanden som är oförenliga med de värden som omhuldas av inflytelserika och resursstarka grupper. Orsaken till sociala problem står alltså att finna i värde- eller intressekonflikter mellan olika grupper. Att betrakta sociala problem som avvikande beteende blev vanligt på 1950- och 60-talen. Den sociala avvikelserna uppfattas som en skillnad mellan beteendet i fråga och de normer som samhället på olika sätt betonar och som majoriteten värnar. Men det är inte alla normöverträdelser som uppmärksammas och det är bara vissa avvikare som blir föremål för kontroll och straff. Inom stämplingsperspektivet betonas reaktionen på den sociala avvikelserna. En social avvikelse blir definierad som sådan genom sociala reaktioner på den förmenta normöverträdelserna. Förespråkarna menar att grunden för den sociala avvikelserna i sista hand är den uppmärksamhet den erhåller från allmänheten eller från den sociala kontrollens funktionärer. Sociala reaktioner kan inte förekomma förrän det påstådda beteendet, situationen eller förhållandet har uppmärksammas och erkänts som problematiskt. Enligt det kritiska perspektivet är sociala problem en oundviklig konsekvens av den sociala organisationsform som ett kapitalistiskt samhälle frambringar. Så länge klassmässiga dominansförhållanden existerar, så länge de som har vidmakthåller och ex-

panderar sina ekonomiska tillgångar på bekostnad av dem som inte har, kommer denna grundläggande konflikt att alstra sociala problem.

Ett tongivande bidrag

Robert Merton har lämnat ett inflytelserikt bidrag till teoribildningen om sociala problem. Tillsammans med Robert Nisbet presenterade han 1961 en samlingsvolym som blev ett standardverk för det följande årtiondet och en stor del av 1970-talet.⁷ I en epilög definierar Merton sociala problem som påtagliga, oönskade skillnader mellan vad som faktiskt förekommer i ett samhälle och vad ett betydelsefullt kollektiv inom detta samhälle verkligen vill ska förekomma.⁸ Graden av skillnad påverkas av uppställda sociala måttstockar, och/eller av en försämring beträffande sociala förhållanden. Det centrala kriteriet är m.a.o. skillnaden mellan sociala normer och det sociala livets faktiska verklighet. Merton framhåller att det vid sidan av *manifesta* sociala problem (de objektiva sociala förhållanden som problemdefinierare identifierar stå i strid med sociala värden) finns *latenta* sociala problem. Dessa är också förhållanden som skiljer sig från rådande värderingar i samhället, men de är dock ännu inte allmänt erkända som skiljaktiga. Att upptäcka och fästa uppmärksamheten på latenta sociala problem anses vara en viktig uppgift för sociologer och andra samhällsvetare. Merton indelar sociala problem i två kategorier: *social desorganisation* respektive *avvikande beteende*. Social desorganisation är lika med bristfälligheter eller misslyckanden i ett socialt system, som leder till att det kollektiva ändamålet och medlemmarnas individuella intressen förverkligas i mindre utsträckning än vad de skulle kunna göra i ett alternativt, fungerande system. Med avvikande beteende avser Merton ett beteende som uppenbart avviker från de normer som är uppställda för människor i deras sociala statuspositioner. Men författaren tillför en viktig precisering. Det avvikande beteendet kan inte förstås i abstrakt mening, utan måste relateras till de normer som är socialt definierade som ändamålsenliga och moraliskt bindande för människor som innehar olika statuspositioner.

Termen social dysfunktion används ofta i samband med försök att förklara sociala problem. Merton poängterar att dysfunktionen är relaterad till en särskild bristfällighet i en särskild del av det sociala systemet, medan begreppet desorganisation avser fel och brister i systemets funktionella måluppfyllelse. Traditionellt betraktas desorganisation och dysfunktion huvudsakligen som något negativt. En sådan negativ värdering har sin grund i en statisk konsensus-

bild av samhället. Men Merton uttrycker knappast en sådan syn. Han framhåller att ett ackumulerande av sociala dysfunktioner ofta är ett förspel till en samlad social förändring som kan föra systemet närmare de värden som samhällsmedlemmarna respekterar. Sociala problem kan med detta synsätt ses som en annan sida av social förändring; en process som syftar till att eliminera problematiska förhållanden och fenomen, men som samtidigt tenderar att ge upphov till nya.

Mertons analys har haft stor betydelse för svensk sociologi, för det politiska utrednings- och reformarbetet med inriktning på sociala problem och för yrkesbaserat socialt arbete. Joachim Israels antologi *Sociala avvikelser och social kontroll*, med några av samtidens mera namnkunniga sociologer som medverkande, är ett exempel härpå.⁹ I långa stycken är den en återspeglning av *Contemporary Social Problems*. Den är formad utifrån de problemställningar som Merton artikulerat, valet av presenterade problemområden ansluter till den offentliga debattens urval och problemen åskådliggörs i termer av social avvikelse och desorganisation. Även en senare svensk antologi, redigerad av Ted Goldberg, anknyter till Merton, och redaktören poängterar att människor med ett konsensusperspektiv på samhället tenderar att definiera sociala problem som avvikelseproblem, medan de som anlägger ett konfliktperspektiv ofta beskriver sociala problem som social desorganisation.¹⁰ Socialutredningens betänkanden 1974 och 1977 om en reformerad socialvårdslagstiftning bär också tydliga spår av Mertons analys, både vad gäller åskådliggörandet av sociala problem och sambandet mellan sociala problem och de processer av social förändring som samhället genomgår, vilka påverkar individens livsvillkor, värderingar och beteenden.¹¹ I den officiella ämnesbeskrivningen för den akademiska disciplinen socialt arbete, och i framställningar om denna disciplins kunskapsområde av två av de fyra professorer vilka tillsattes under perioden 1979 till 1984, avtecknar sig ett synsätt på sociala problem som även det färgats av Mertons tongivande teoretiska bestämning.¹²

Frågan om räckvidd, konsekvenser och problemnivå utgör en annan betydelsefull dimension i den sociologiska analysen av sociala problem. C. Wright Mills framhåller en viktig distinktion mellan *personliga bekymmer* och *allmänna problem*.¹³ Formuleringar med avseende på bekymmer och åtgärder mot dem berör individen och hans omedelbara närhet, dvs. den sociala sfär som är öppen för personlig upplevelse och i viss utsträckning för personens viljestyrda aktiviteter. Ett bekymmer är en privatsak på så sätt att det är värden som just den berörda individen omhuldar som av honom/henne upplevs som hotade. Allmänna problem är relaterade till det sociala och historiska livets

övergripande struktur. Det är en allmän angelägenhet på så sätt att ett värde som är allmänt erkänt och hyllat upplevs som hotat. Till skillnad från aldrig så omfattande bekymmer kan ett problem inte definieras i termer av vanliga människors omedelbara vardagsmiljö. Det innebär ofta en kris för institutionella arrangemang och ger vanligen upphov till motsättningar och antagonismer.

Etzioni anknyter till Mills, men menar att sociala problem är mer eller mindre personliga respektive kollektiva.¹⁴ Ett personligt problem är ett sådant som varje individ eller familj måste hantera oavsett vilken hjälp som samhället kan eller vill bistå med. Ett kollektivt problem är ett sådant som samhället måste hantera oavsett den hjälp som individuella medlemmar ger. Alkoholism är ett exempel på det förstnämnda och miljöförstöring är exempel på det sistnämnda.

Ofta förväxlas dessa båda kategorier och nivåer. Tendensen att individualisera och privatisera sociala problem är av gammalt datum. Begreppet social patologi fick som nämnts en markant individuell tolkning och blev närmast synonymt med vissa människors sociala missanpassning. Denna tendens är särskilt urskiljbar i de problemdefinitioner som formulerats av den sociala kontrollens olika yrkeskategorier. Howard Becker påpekar hur socialarbetares förkärlek för en individualiserad problemsyn sammanhänger med utvecklingen av "case-work"-metodiken i det sociala arbetet.¹⁵ Men en omvänd process förekommer också. När olika missnöjes- och protestgrupper uppmärksammar en viss företeelse, beskriver den som problematisk och kräver åtgärder, handlar det ibland om försök att omdefiniera privata bekymmer till allmänna problem.

I våra vardagsföreställningar är begreppet sociala problem i hög grad liktydigt med privata bekymmer. Vi uppfattar problemen i termer av de individuella trångmål och besvär som synliggörs. Denna tendens till individualisering innebär en reducering till den personliga sfären eller nivån, enligt Mills resonemang. En företeelse som exempelvis arbetslöshet klassificeras knappast som ett socialt problem i sig. Däremot anses det kunna ge upphov till sociala problem, som då är detsamma som personliga problem i form av skilsmässa, missbruk, social utslagning, kriminalitet, etc. För att i görligaste mån komma ur detta inskränkande begreppsbyggande kommer jag i de analytiska och teoretiska avsnitten, att använda det mera generella begreppet samhällsproblem.

Problematiska egenskaper

Med undantag för stämpingsperspektivet, och i viss mån Mertons teoretiska bidrag, utmärks de refererade perspektiven av att de utgår från vad som menas vara objektiva förhållanden. Egenskaper som uppfattas som skadliga, riskabla, kostbara och hotfulla, och därmed oönskade, ses som reflektioner av en inneboende fakticitet hos vissa förhållanden, situationer och beteenden. Denna betoning av fakticitet, eller fenomenens objektiva karaktär, avspeglar en essentialistisk kunskapssyn enligt vilken fenomen kan förklaras med hänvisning till sin essens, sin inneboende natur. Merparten av sociologisk teoribildning inom det aktuella området utmärks av att sociala problem klassificeras som sådana under hänvisning till inneboende problematiska egenskaper. Dessa egenskaper åskådliggörs oftast med hjälp av data som säger något om dess omfattning och spridning. Kvantitativa uppgifter av det här slaget ackompanjeras av värdeladdade uttryck som "farlig", "skadlig", "viktig", etc., vilka används på ett sätt som antyder konsensus kring en viss beskrivning av fenomenet ifråga. Man behöver emellertid inte fundera särskilt länge för att inse att vår värld är fylld av förhållanden som i denna mening kan sägas utgöra problem. Men uppmärksamheten och utrymmet tycks bara räcka till för ett begränsat antal av alla potentiella problem. Uppenbarligen sker någon typ av urval. Hänvisningar till problematiska sakförhållanden utgör därtill en svag grund för att förklara varför vissa förhållanden, situationer och beteenden erkänns som sociala problem, exempelvis narkotikamissbruk och s.k. traditionell brottslighet, medan andra, exempelvis dålig arbetsmiljö och ekonomisk brottslighet, ignoreras eller har betydande svårigheter att nå denna ställning. Sak samma gäller frågan om varför vissa missförhållanden som existerat under lång tid, exempelvis fattigdom och kvinnomisshandel, plötsligt etableras som sociala problem och varför fenomen som betraktas som sociala problem i till exempel Västeuropa inte hade denna ställning i de forna socialistiska länderna i Östeuropa.

Som en konsekvens av essentialismen framträder också ett annat drag som förenar de redovisade perspektiven. Det gäller tendensen att låta den allmänna debattens val av problemkomplex styra valet av forskningsobjekt. Mertons påpekande om latenta sociala problem och sociologens uppgift att genomlysna och avtäckta dolda sidor av den sociala verkligheten får nog ses som ett sällan realiserat ideal. Istället visar de anförda exemplen just hur redan etablerade problemkategorier blir föremål för beskrivning och analys. En ytterligare svaghet som följer av denna anpasslighet är den starka tendensen till övertagande

av redan existerande problembestämmingar. Orsakssamband, nyckelbegrepp och åtgärdsprogram som cirkulerar inom det aktuella fältet, och som oftast artikulerats av myndigheter och yrkesgrupper med uttalade särintressen, övertas på ett oreflekterat sätt och leder forskningen in på väl upptrampade stigar. Slutresultatet blir många gånger det som C. Wright Mills kritiserade på 1940-talet: enkla beskrivningar av partikulära problem och uppenbara brister beträffande anknytningen till övergripande sociala och kulturella strukturer.¹⁶

Kritiken ovan kan dock knappast sägas vara giltig för Mertons framställning i dess helhet. Hans definition och analys av sociala problem är både innehållsrik och nyanserad, även i fråga om de sociala problemens objektiva och subjektiva dimensioner. Merton poängterar att objektiva sociala förhållanden föreligger, men för att dessa ska uppfattas och erkännas som sociala problem, krävs att någon grupp identifierar dem som problematiska. Enligt Malcolm Spector och John Kitsuse använder sig Merton och Nisbet av åtta tämligen abstrakta kategorier ("majoriteten av människor", "problemdefinierare", "de som innehar strategiska auktoritets- och maktpositioner", etc.) för att ringa in de aktörer som bedömer och avgör vilka förhållanden, situationer och beteenden som utgör sociala problem.¹⁷ Men denna sida av de sociala problemens frambringelse förbigås i stort sett och utvecklas inte. Analysen öppnar inte för någon inblick i dessa gruppers sociala handlande, inte heller för hur dessa processer uppstår och förmedlas, eller för hur socialt handlande samspelar med sociala förhållanden bundna till existerande samhällsstruktur. Det är däremot denna aspekt som bildar utgångspunkt för beskrivning och analys inom ett alternativt perspektiv som vi nu ska stifta bekantskap med.

En kollektiv definitionsprocess

Herbert Blumer uttryckte 1971 stark kritik mot sociologins traditionella analys av sociala problem.¹⁸ Kritiken gäller främst tre områden: anpassligheten till den allmänna debattens problembestämming; antagandet om att ett fenomenas fakticitet är avgörande för dess etablering som ett socialt problem och uppfattningen om att forskningsresultat från studier av sociala problem skulle förse samhället med effektiva medel att undanröja problematiska samhällsförhållanden. Sistnämnda inställning bortser, enligt Blumer, från omständigheten att sociala problem alltid är fokuseringspunkter för olika och motsatta intressen och konflikter.

Blumer understryker att sociala problem är historiskt och kulturellt kontext-

bundna fenomen som framträder genom en process av kollektiv definition. Ett problem existerar primärt i termer av hur det uppfattas och definieras i ett samhälle, och inte för att det är ett objektiva fenomen med en definitiv och faktisk natur. Den sociala definitionen, inte den objektiva sammansättningen, bestämmer huruvida förhållanden, situationer och beteenden framstår som sociala problem. För den sociologiska teorins vidkommande betyder detta, enligt Blumer, att kunskap om sociala problems objektiva beskaffenhet är ovidkommande, därför att dessa inte tillhör det objektiva område mot vilket de pekar utan bestäms av de processer varigenom de synliggörs och blir definierade. Denna process indelar Blumer i fem steg: (1) framträdelsen av ett socialt problem; (2) legitimeringen av ett problem; (3) mobilisering till handling; (4) formulering av en officiell handlingsplan; (5) förändring av den officiella handlingsplanen under dess empiriska implementering. Han poängterar att generell uppmärksamhet inte räcker för att ett socialt problem ska etableras. Det måste vinna uppmärksamhet och legitimering från den allmänna diskursens betydelsefulla arenor, exempelvis massmedia, lagstiftande församling eller någon verkställande myndighet.

Blumers konstruktivistiska ansats härstammar från en naturalistisk strömning i amerikansk sociologisk teoribildning om sociala problem. Richard Fuller och Richard Myers utvecklade på 1940-talet, på grundval av en studie om hur husvagnsläger för kringflyttande arbetare och deras familjer blev ett socialt problem, ett synsätt enligt vilket varje socialt problem uppvisar en specifik utvecklingshistoria.¹⁹ Spector och Kitsuse har byggt vidare på denna naturalistiska strömning.²⁰ De formulerar en renodlad aktivitetsansats och anlägger en synvinkel som betonar sociala problemaktiviteter. Sociala problem ses som ett resultat av individers eller grupperns förmåga att hävda uppfattningar, uttrycka missnöje och klagomål, framhäva anspråk om vad som ska göras åt fenomen som uppfattas vara stötande och skadliga, samt förmåga att mobilisera resurser för att vinna framför allt maktstarka grupperns gehör för dessa anspråk. Inriktningen på dessa aktörers "anspråksformering" (claims-making) syftar till utvecklandet av sociologisk teori om sociala problem som inte styrs av myndigheters och yrkesgruppers problemval och problemdefinitioner; en teori som kan växa över den nivå där bundenheten till högst olikartade problemkategorier omintetgör anspråken på generalitet.

Anspråksformeringens stadier

Blumers rekommenderade angreppssätt avslutas med implementeringsfasen. Men sociala problem fortlever i regel som sådana även efter implementeringen av en viss politik. Hos Spector och Kitsuse möter vi en analytisk fortsättning i form av sociala problems "andra generation", under vilken försök till lösningar av ett artikerat problem (responser på tidigare krav) blir en bas för förnyad "anspråksformering". Författarna identifierar fyra stadier i den process varigenom ett förment missförhållande etableras som ett socialt problem.

Det första stadiet kännetecknas av att en grupp (eller grupper) försöker hävda förekomsten av något missförhållande, definierar det som stötande, skadligt eller på annat sätt oönskat, offentliggör dessa påståenden, stimulerar kontroverser och därigenom skapar en allmän eller politisk fråga av saken. Dessa initiala aktiviteter handlar, som tidigare nämnts, ofta om försök att omvandla privata bekymmer till allmänna problem. Alla sådana försök lyckas naturligtvis inte. Det första stadiets kritiska fas gäller möjligheterna att påkalla uppmärksamhet samt strategierna för att presentera krav, vinna gehör för dessa och åstadkomma stridigheter. Den faktiska disharmonin, ett omtvistat fenomenets omfattning eller dess förmodade dysfunktionalitet kan vara relativt oberoende av om denna omvandling ska ha framgång eller misslyckas. Författarna påpekar att relationen mellan "objektiva förhållanden" [deras citationstecken] och utvecklingen av sociala problem är variabel och problematisk. Sambanden mellan uppmärksammade förhållandens egenskaper och framgången för formulerade anspråk och krav är empiriska frågor.

En del "anspråksformeringar" låter sig emellertid inte avspisas i första taget. De ger istället upphov till ytterligare aktioner som kulminerar i etableringen av ett socialt problem. Ett framgångsrikt utfall är beroende av främst tre faktorer: makten hos de grupper som reser krav och anspråk, kravens natur, samt strategierna och metoderna för att lyfta fram kraven.

Det andra stadiet kännetecknas av att någon officiell instans erkänner gruppens (gruppernas) legitimitet. Det kan i sin tur leda till en offentlig undersökning, förslag på reformer och etableringen av en administrativ enhet med uppgift att reagera på riktade krav och anspråk. När myndigheter eller andra officiella och inflytelserika institutioner på detta sätt reagerar, genomgår den sociala problemaktiviteten en avgörande omvandling. Det officiella erkännandet kan vara en missnöjesgrupps höjdpunkt, men det kan också innebära början till slutet för dess kontroll över "anspråksformeringen". "Problem-kandidater" som når detta stadium i sin utveckling kan fortfarande tyna bort

utan att vinna erkännande. En undersökningskommitté och deras rapport kan t.ex. beröva den ursprungliga protestgruppen dess legitimitet, varpå gruppen gradvis demoraliseras och faller sönder. Men när en särskild institution tillskapats, eller när en redan befintlig myndighet tillåtits utvidga sina domäner för att bekämpa problemet, har det förmenta missförhållandet institutionaliserats som ett socialt problem och risken för att det ska försvinna i glömska har minskat betydligt. När en institution av det här slaget tillskapats (baserad på lagstiftning med sikte på problemet, med tillgång till ekonomiska resurser och försedd med personella och materiella hjälpmedel) börjar den delvis leva sitt eget liv. Organisationsbundna särintressen utvecklas och åtgärderna anpassas efterhand alltmer för att möta och tillgodose de klagomål och krav som missförhållandet ger upphov till. Vittgående målsättningar om att undanröja eller i grunden förändra företeelsen ifråga tonas ned och problemet börjar administreras.

I det tredje stadiet, framhåller Spector och Kitsuse, artikuleras en ny omgång av uppmärksamhet, anspråk och krav av de ursprungliga aktörerna, eller av andra. De uttrycker nu missnöje över de etablerade sätten att ta itu med det identifierade missförhållandet. Uppmärksamheten och kraven riktas mot de etablerade enheter som har till uppgift att övervinna, eliminera eller på annat sätt förändra fastställda sociala problem.

Det fjärde stadiet, slutligen, utmärks av att de klagande aktörerna tar avstånd från de officiella instansernas hantering av deras krav och anspråk. Som reaktion utvecklas aktiviteter som syftar till att skapa alternativ. Aktionsgruppernas fokus förskjuts från missnöje och klagomål riktade mot de etablerade förfaringssätten till att skapa och utveckla annorlunda lösningar. Utvecklingen kan, enligt Spector och Kitsuse, gå i två riktningar. Antingen tillskapas andra institutioner som ett medel att utveckla en social och politisk bas för att åstadkomma en radikal förändring av etablerade hanteringsformer, eller så sker ett utträde och tillbakadragande från det institutionella systemet för att bygga upp alternativa institutioner i syfte att uppnå begränsade lösningar som kan tillfredsställa gruppmedlemmarna.

Baserat på Blumers samt Spector och Kitsuses arbeten har Mark Peyrot utvecklat en cyklisk modell med avseende på de olika stadier som utmärker ett socialt problems utveckling.²¹ Han identifierar fem utvecklingsstadier: mobiliserande agitation; åtgärdsutformning; åtgärdsimplementering; programmodifiering och agitation för reformering. De tre första stadierna omfattar vad Peyrot benämner ett socialt problems första generation, medan de två senare avser problemets andra generation. Det femte stadiet initierar övergången till

en ny utvecklingscykel varigenom den aktuella företeelsen omdefinieras och ett nytt handlingsprogram formuleras och implementeras. Av Peyrots modell följer att senare utvecklingscykler är beroende av tidigare problemomlopp, analogt med att den andra generationen är en följd av problemets första generation. En tidigare problemdefinition med åtföljande handlingsprogram skapar således en kontext som sätter sina spår på senare problemdefinitioner och åtgärdsval. I vilken utsträckning detta sker bestäms av i vilken grad den tidigare problembestämmningen institutionaliseras.

Peyrot applicerar sin omloppsmodell i en fallstudie av narkotikamissbruket i USA. Problembestämmning och bekämpningsstrategier som institutionaliserades under 1910- och 20-talen utgör problemets första generation. Under 1950-talet förändrades narkotikapolitiken i repressiv riktning, samtidigt som kraven på en reformering av det straffrättsligt dominerade synsättet växte sig allt starkare. Denna problemets andra generation övergick under 1960-talet i en ny problemcykel med en betydligt mer liberal problemdefinition och en uttalad satsning på förebyggande åtgärder samt vård och behandling.

Sociala problem som sociala rörelser

Armand Mauss renodlar aktivitetsansatsen i sin framställning av sociala problem som synonyma med sociala rörelser.²² Båda dessa fenomen kännetecknas av kollektivt handlande och en "naturalhistoria" som följer ett schema av uppgång och fall. Denna har en egen existens som är oberoende av de faktiska förhållanden som den sociala rörelsen inledningsvis uppmärksammade och vände sig mot. Med Mauss' ekvivalering får vi också en omvänd kausal relation mellan sociala problem och sociala rörelser. De sistnämnda uppstår inte, menar Mauss, till följd av sociala problem; som ett resultat av ansträngningar att försöka lösa dessa, utan sociala rörelser ska uppfattas som kollektiva tolknings- och handlingsinstanser vilka genererar sociala problem.

Mauss identifierar en rad olika intressen som utgör motiv för kollektivt handlande med syfte att etablera sociala problem. De ekonomiska intressena är närmast självklara när olika grupper agerar för att värna moraliska och materiella värden. I kontroverser som rör exempelvis arbetslöshet, levnadsstandard och fördelningsfrågor är den ekonomiska aspekten tydlig. Men vi kan också notera detta intresse i frågor som rör problembestämmningen av ekonomisk brottslighet och i motsättningarna som omgärdar lagstiftade åtgärder för att minska konsumtionen av njutningsmedel. Intressen av politisk natur

tenderar att överlappa andra intressen. Grupper som främst styrs av denna drivkraft försöker uppnå, utöva, eller åtminstone påverka tillämpningen av den politiska makten. Om vi bortser från de etablerade politiska partierna är påtryckningsgrupper, som representerar olika minoritets- och särintressen, den tydligaste exponenten för denna intressekategori. Ekonomiska och politiska angelägenheter förenas ofta med professionella intressen, dvs. strävanden att bibehålla eller utvidga en yrkeskårs eller professionell sammanslutnings status, ställning eller privilegier. Åtskilliga yrkesgrupper som på olika sätt hantarer sociala problem har organisationer som företräder dem i den offentliga debatten eller i förhållande till myndigheter. Det gäller exempelvis läkare, socialarbetare, poliser, advokater och lärare.

Flertalet politiska ideal rymmer en markant moralisk dimension. Men Mauss särskiljer, som en fjärde kategori, moraliska intressen, vilka kännetecknas av att vissa värden uppfattas ha ultimativ, ibland evig, betydelse. Det har de för att de föreskrivs av Gud, beroende på att de anses vara av avgörande betydelse för mänsklighetens eller samhällets fortlevnad, eller för att de kan härledas ur något annat kategoriskt och allomfattande ändamål. Som typexempel på moraliska intressen som gett upphov till sociala problem nämner Mauss nykterhetsrörelsens absolutistiska aspirationer. Forskarnas ansträngningar att vinna gehör och legitimitet för vissa vetenskapliga idéer eller teorier utgör en annan intressekategori. I renodlad form avser detta intresse ambitionen att övertyga andra medlemmar av vetenskapssamhället, allmänhet och politiker om att vissa teorier är sanna och därför bör accepteras som riktiga och vägledande. Ofta sammanblandas emellertid de vetenskapliga intressena med professionella och ekonomiska intressen samt med särintressen som forskaren omfattar i det sociala livets andra roller. När det gäller teorier om sociala problem har, som tidigare påtalats, forskarnas nära förbindelser med olika professionsintressen i hög grad påverkat både problembestämning och åtgärdsutformning.

Mauss talar också om psykologiska intressen som en drivkraft för sociala rörelser. Olika rörelser attraherar personer med olika temperament och behov och författaren ger exempel på tre sådana personlighetstyper: den "auktoritära", den "trosbundna" och den "underprivilegierade" personligheten. Organisationer skapas inte som en konsekvens av psykologiska intressen i sig. Men de anförda personlighetsdragen bildar underlag för rekryteringen av personer till nya rörelser, intresse- eller missnöjesgrupper och de psykologiska aspekterna kan i viss mån förklara den entusiasm och nitälskan som utmärker dessa.

Fragmentering och upphörande

Enligt Mauss har tidigare försök till skildringar av sociala problems "karriärer" inte tillräckligt beaktat händelseförloppet i samband med ett problems tillbakagång och upphörande. Han urskiljer fem utvecklingsstadier som gäller för sociala rörelser, och därmed också för sociala problem: begynnelsen, sammansmältningen (spontana missnöjesyttringar som sammansmälter till en mer samlad rörelse), institutionaliseringen, fragmenteringen och upphörandet. Vi igenkänner här åtskilliga moment från Blumers samt Spector och Kitsuses framställningar. Men ifråga om ett problems nedgång och fall presenterar Mauss egna och nya tankegångar.

Ironiskt nog medför en framgångsrik etablering av ett socialt problem (institutionaliseringen) en process av fragmentering och sönderfall. När rörelsen erkänts och dess program lagts till grund för ett allmänt handlingsprogram sprider sig belåtenheten bland rörelsens medlemmar över att saker och ting nu äntligen blivit bättre. Situationen omdefinieras och många vänder sitt intresse mot andra frågor eller passiviserar. Samtidigt förenas de ofta med det övriga samhället i motståndet mot de kompromisslösa renlighetsivrare som utgör rörelsens inre cirkel och som inte låter sig nöjas av den nyvunna framgången. Ett annat skäl till sönderfall är, enligt Mauss, ökade inre stridigheter kring rörelsens strategi och taktik till följd av att åtminstone de mest omedelbara målsättningarna uppnåtts. Kraven på ett nytt och annorlunda ledarskap – från en karismatisk ideolog till en mer rationell organisatör – är en ytterligare omständighet som medverkar till sönderfallet. Fragmenteringsstadiet uppvisar tydliga paralleller med Spector och Kitsuses fjärde stadium, med sin betoning av aktörernas orientering mot interna gruppintressen.

Mauss menar att det går att urskilja vissa variationer och mönster i sociala problems upphörande. Totala misslyckanden till följd av att samhället besvarar artikulerade krav och anspråk med massiv repression innebär ofta slutet för en problemlansering medan den ännu är ofullgån, dvs. under etableringsstadierna. Det är ett mönster som ofta förekommer i totalitära stater. Upphörandet kan också följa som en konsekvens av sönderfallsprocessen. En del problem försvinner för att så småningom återupplivas, ibland efter några generationer, som ett resultat av att lämpliga intressegrupper formulerar nya problembestämmingar. Exempel härpå är kvinnofrågan och den amerikanska rörelsen för kvinnofrigörelse med rötter i det tidiga 1900-talets feministiska rörelse samt miljöfrågan och 1970-talets återupplivade miljörelse. Överlappningsmönstret representerar ett annat upphörandeförlopp. Enligt detta möns-

ter uppstår och utvecklas ett problem (rörelse) som en följdföreteelse till en rörelse som ännu inte upphört att existera. Den traditionella nykterhetsrörelsen har exempelvis länge fört en tynande tillvaro samtidigt som nya rörelser mot alkoholism (anonyma alkoholister) och aktionsgrupper mot rattfylleri och alkoholmissbruk bland tonåringar har etablerats. Vid sidan av det tidsmässiga sammanträffandet som är typiskt för överlappningsmönstret, skiljer det sig från återupplivningsmönstret främst genom att de som återupplivar ett problem i högre grad tenderar att involvera och betona nya mål och intressen i den efterföljande problemlanseringen. Både återupplivningsmönstret och överlappningsmönstret påminner i väsentliga drag om Spector och Kitsuses generationsindelning och Peyrots modell med problencykler.

Kritik har riktats mot Mauss' jämförelse av sociala problem och sociala rörelser. Spector och Kitsuse menar att denna jämförelse innebär en reducering av de aktörer som är verksamma vid lanseringen av sociala problem.²³ Tankarna leds dessutom i en riktning som överbetonar inflytandet från gräsrotsrörelser och protestgrupper samt tenderar att underskatta myndigheters och andra officiella instansers roll i sammanhanget. De senare är inte enbart passiva aktörer som reagerar på rörelsers anspråk och krav. Tvärtom spelar olika etablerade institutioner en aktiv roll och medverkar, exempelvis genom att driva kampanjer, till att vissa fenomen erkänns som sociala problem.

Konkurrens om utrymmet

Den naturalistiska ansatsen med fokusering på sociala problems "natural-historia" har kritiserats från flera utgångspunkter. Joseph Schneider framhåller att en sekvensmodell av det här slaget lätt leder till en överbetoning av händelseförloppets strikta ordningsföljd.²⁴ Det finns emellertid skäl att uppmärksamma samtidigheten, överlappningen och interaktionen beträffande de aktiviteter som äger rum under den process varigenom förmenta missförhållanden definieras som sociala problem. En myndighet kan exempelvis formulera anspråk och resa krav, föreslå åtgärder och erhålla legitimitet med avseende på ett utpekad problemområde i en enda sekvens. En sekvensmodell bör därför spegla förhållandet att etableringsprocessen för sociala problem är öppen och oviss snarare än att det rör sig om ett förlopp från en logisk slutpunkt till en annan.

Stephen Hilgartner och Charles Bosk menar att den naturalistiska tankerna medför åtminstone två begränsningar.²⁵ För det första innebär den en

förenklad och idealiserad beskrivning av en slags utvecklingstrappa. Många problem existerar dock på flera utvecklingsstadier samtidigt och mönstret för framskridande från ett stadium till ett annat varierar tillräckligt för att man ska kunna ifrågasätta om det verkligen förekommer en typisk problemkarriär. För det andra förhindrar en analys som fokuserar en typisk karriär att uppmärksamheten riktas mot interaktionen mellan olika problem. Studier med inriktning på enstaka problem och deras kamp för uppmärksamhet har lett till underskattning av två viktiga inslag i den sociala problemprocessen: dels att sociala problem existerar i relation till andra sociala problem, dels att de är inbakade i ett komplext institutionaliserat system av problemformulering och utspridning.

Hilgartner och Bosk presenterar en arenamodell för analysen av sociala problems etablering. Enligt denna är ett socialt problem ett förmodat förhållande eller en situation som (åtminstone några) aktörer stämplar som ett problem inom den offentliga diskursens och handlingens arenor, genom att definiera det som skadligt och förma definitionen av det på särskilda sätt. Graden av uppmärksamhet som ägnas ett socialt problem är inte enbart en funktion av dess objektiva beskaffenhet, utan bestäms genom en process av kollektiv definition. Konstruktionen av sociala problem äger rum inom offentliga arenor. Framgången för, eller omfattningen av, ett socialt problem mäts i graden av uppmärksamhet som det ägnas inom dessa arenor. Med arenor avses lagstiftande och verkställande politiska institutioner, massmedia, vetenskapssamhälle, intresse- och aktionsgrupper, professioners intresseorganisationer samt religiösa samfund och privata stiftelser.

Varje arena har en bestämd utrymmeskapacitet som begränsar antalet sociala problem som den kan hysa under en given period. Mängden potentiella sociala problem överstiger vida de offentliga arenornas härbärgeringsförmåga. Därför måste de definierade sociala problemen konkurrera om utrymmet. Rivaliteten är fortgående och avser både en kamp för att ta sig in, såväl som en strid för att bibehålla en position på den offentliga agendan. Med detta synsätt är antalet sociala problem inte en funktion av mängden skadliga eller farliga förhållanden som samhället ställs inför, utan ett resultat av de offentliga arenornas begränsande utrymme.

Hilgartner och Bosk framhåller att konkurrensen bland sociala problem sker på två nivåer samtidigt. Först är det konkurrensen om utrymmet mellan i grunden olikartade problem som avgörs genom prioriteringar om vilka problemkategorier som är viktiga och därför förtjänar allmänt utrymme. För det andra råder konkurrens om definitioner inom varje särskild kategori, dvs. mellan

alternativa sätt att uppfatta och forma problem. Mellan dessa konkurrensformer råder växelverkan. Den offentliga uppmärksamheten som sociala problem erhåller är mycket ojämnt fördelad över spektrat av sociala problem. I grova drag gäller att en mycket liten mängd sociala problem är extremt framgångsrika och blir dominerande ämnen i den offentliga diskursen. En något större mängd är måttligt framgångsrika och kräver en del offentlig uppmärksamhet, medan den stora majoriteten av potentiella sociala problem förblir utestängda eller hankar sig fram på den offentliga diskursens bakgård. Mängden uppmärksamhet som ett givet socialt problem erhåller varierar dynamiskt över tid. Problem som erhållit viss framgång löper hela tiden risk att drabbas av en tillbakagång och tyna bort. Medan en del problem måhända stiger i graderna, sjunker nedåt och kommer tillbaka igen, så är det enbart ett fåtal som kan vidmakthålla en hög grad av uppmärksamhet över många år. Om inte de offentliga arenornas utrymmeskapacitet förändras, kommer uppgången för ett socialt problem att åtföljas av tillbakagången av ett eller flera andra.

Sociala nätverk och etablerade institutionella relationer förbinder de offentliga arenorna och skapar en positiv återkoppling mellan dessa. Problem som går framåt inom en arena har en stark benägenhet att spridas till andra. Ett relativt litet antal mycket framgångsrika sociala problem tenderar att lägga beslag på merparten av utrymmet inom ett stort antal arenor. En del problem, som inte klarar av att konkurrera inom flertalet arenor, kan överleva genom att etablera en nisch inom en särskild arena.

Alla offentliga arenor har urvalsprinciper som påverkar möjligheten för ett socialt problem att framträda just där. Hilgartner och Bosk uppmärksammar särskilt de följande:

Drama – offentliga arenor premierar dramatik. Sociala problem som presenteras på ett dramatiskt sätt har större chans att konkurrera framgångsrikt inom en arena. Men det finns åtskilliga faktorer som kan motverka en framgång byggd på dramatik. En mättnad av arenan med ett överflöd av krav och symboler kan verka avdramatiserande på problemet. Ett upprepat bombardemang med budskap om likartade problem kan dessutom avdramatisera problemen inom den kategorin. Om ett problem ska försvara en hög position på dagordningen måste det förbli dramatiskt. Nya symboler eller händelser måste fortlöpande förnya dramatiken, annars kommer problemet att gå kräftgång.

Kultur – inom samtliga arenor gäller att sociala problem som kan relateras till djupliggande mytiska teman eller allmänt spridda kulturella föreställningar har större möjligheter att konkurrera framgångsrikt.

Politik – inom alla arenor finns politisk partiskhet som bestämmer gränserna för arenans diskurs. Sociala problem som faller utanför eller tangerar gränsen för detta fält har sämre förutsättningar att konkurrera med framgång än frågeställningar som tillhör strömfåran. Flertalet arenor, särskilt de maktstarka, är starkt influerade av grupper som dominerar ekonomiskt och politiskt. Sociala problem som reflekterar detta förhållande har större chans till framgång. Förändringar i den politiska kulturen påverkar problemurvalet genom att gränserna för den accepterade diskursen förändras.

Utrymmeskapacitet – ju mindre utrymmeskapacitet eller bärformåga som en arena besitter, desto mer intensiv blir konkurrensen.

Institutionella rytmer – varje arena har en typisk rytm beträffande organisationens liv, som påverkar dess timing för samspelet med sociala problem, vilket i sin tur påverkar urvalet.

Förutom dessa generella urvalsprinciper har varje enskild arena sina särskilda urvalsprinciper, vilka är beroende av arenans institutionella särdrag, politiska lojaliteter och yrkesrelaterade kultur. Dessa specifika faktorer påverkar också urvalet. Många aktörer är väl förtrodda med urvalsprinciperna som gäller för de offentliga arenorna och anpassar medvetet sin "anspråksformering" så att den passar arenans miljö, exempelvis genom att "förpacka" sina krav och anspråk i en dramatisk form, vara kort och koncis, utveckla nya symboler och uttryckssätt samt strukturera kraven i enlighet med politiskt acceptabel retorik.

Ett drama av kontroverser

Joseph Gusfield menar att allmänna problem uppvisar en struktur som innefattar både en kognitiv och en moralisk dimension.²⁶ Den kognitiva sidan utgörs av våra uppfattningar om en viss situations eller händelses fakticitet, t.ex. teorier och erfarenhetsgrundade föreställningar om fattigdom, mentala störningar, alkoholism, etc. Den moraliska sidan möjliggör att ett visst förhållande eller en viss situation uppfattas som smärtsam, omoralisk, skamlig, etc. Utifrån ett visst moraliskt perspektiv definieras sakernas tillstånd som klandervärt och förändring framstår som önskvärd. Men Gusfield betonar att förhållanden och händelser även värderas kognitivt. Så utvecklas t.ex. uppfattningar om olika fenomenets föränderlighet. Brottligheten är ett exempel på fenomenet

som anses påverkbart och möjligt att förändra, medan den fysiska åldringsprocessen hos människan bär oundviklighetens prägel. Just den förändringsmöjlighet som kan utläsas är av avgörande betydelse för om en företeelse ska erhålla status som socialt problem. Utan både en kognitivt baserad tro på förändring och ett moraliskt omdöme om ett fenomenets karaktär blir fenomenet aldrig en offentligt uppmärksammas fråga och ett allmänt problem, menar Gusfield.

En annan betydelsefull faktor i struktureringen av sociala problem är ägandet. Vem "äger" problemet? Jo, den som äger förmåga att skapa och påverka den allmänna definitionen av ett problem. Den som "äger" en fråga besitter auktoritet inom det område till vilket frågan anses höra. Men Gusfield nöjer sig inte enbart med ägarskapet. Även de tomma stolarna måste förklaras. Det finns aktörer som är särskilt intresserade av att hålla sig utanför sociala problem och som döljer eller försöker frigöra sig från ägarskap. En del läkemedelsfabrikanters agerande när det gäller marknadsföring och försäljning av amfetaminpreparat och Preludin (se kapitel 5) är exempel på hur inflytelserika organisationer förnekar de sociala problem som kan förknippas med deras respektive verksamhet. Frågan om ägarskap och förmågan att förneka anknytning är i hög grad en fråga om den makt som grupper och institutioner kan mobilisera i syfte att träda in på offentlighetens scen eller undvika att dras in genom att envist markera ett utanförskap.

Ägarskap indikerar makt att definiera och beskriva problemet. Det svarar på frågan "vem". Men det säger inget om innehållet i problembeskrivningen och inget om problemets lösning. Det gör däremot två andra begrepp som Gusfield presenterar: kausalt ansvar och politiskt ansvar. Förstnämnda begrepp avser föreställningar och uppfattningar om de omständigheter som givit upphov till problemet i fråga. Det andra begreppet är ett svar på frågan "vad ska göras". Det implicerar att någon person, grupp eller social instans är ålagd att göra någonting åt problemet; att eliminera det eller mildra dess skadliga verkningar. Det är kring interaktionen av dessa tre aspekter; ägarskap, orsaksammanhang och politiska förpliktelser, som Gusfields analys kretsar.

Gusfield talar om social konstruktion. Härmed avser han ett flertal olika processer som kan hänföras dels till en kognitiv sida och dels till en institutionell aspekt av regleringen eller ordnandet av omtvistade företeelser. När det gäller hans eget forskningsområde – problemet med att människor kör bil efter att ha konsumerat alkohol – kan vetenskapen sägas representera den kognitiva sidan, medan det straffrättsliga systemet är den samhälleliga institution som hanterar problemet. Båda dessa system har till uppgift att skapa

ordning och säkerhet. Vetenskapen genom att skapa en saklig ordning som tillskrivs visshet, rättssystemet genom att uppställa normer för människors beteenden och presentera dem som av samhället accepterade rättesnören. Men under denna officiellt givna yta existerar en sammansatt, mångsidig och oklar verklighet. Problemet med rattfylleri formuleras, enligt Gusfield, i första hand som ett trafiksäkerhetsproblem. Men som sådant är det uteslutande fokuserat till föraren och dennes relation till alkohol. Andra fakta och definitioner utelämnas, t.ex. bilindustrin (säkrare fordon), förekomsten av barer och restauranger längs motorvägar och andra trafikintensiva stråk, samt kollektivtrafikens utbyggnadsnivå.

Gusfield resonerar också om substansen i de data som underbygger officiella uppgifter och särskilt påståenden av typen "det finns 10 miljoner alkoholister i USA". Ur en omfattande och sammansatt materia plockas vissa fakta fram, definieras på ett visst sätt, placeras i ett visst sammanhang; det allmänna medvetandet om problemet skapas. Att lyfta fram alternativa fakta och definitioner angående det aktuella fenomenet blir mot denna bakgrund en viktig angelägenhet. Därigenom kan man påvisa och skapa medvetenhet om den selektionsprocess och det starka inslag av moraliska omdömen som formar människors medvetande om allmänna problem.

I Gusfields analys framträder sociala problem i ett offentligt drama; ett drama av kontroverser. Samhällsproblemen är ingalunda självklara återspeglings av givna fakta. Det allmänna medvetandet om dessa problem är istället ett resultat av kognitiva och institutionella processer varigenom vissa förhållanden struktureras som sociala problem. Att beskriva denna de allmänna problemlens struktur, mönstret för hur frågor och problem uppkommer, framväxer och institutionaliseras är, enligt Gusfield, detsamma som att beskriva det ordnande sätt varpå idéer och aktiviteter framträder på offentlighetens scen.

Syntetisering

Inom ramen för ett konstruktivistiskt perspektiv har vi mött exempel på ett teoretiskt angreppssätt på sociala problem som betonar kollektivt handlande och socialt och kulturellt betingade definitioner av fenomen som väcker missnöje och påkallar förändring. Från de relaterade exemplen lyfter vi fram relevanta komponenter i syfte att integrera dem i en teoretisk referensram för beskrivning och analys av problematiseringen av bruket av läkemedel, njut-

ningsmedel och narkotika i Sverige. Denna granskning koncentreras kring följande element:

“Anspråksformeringens” stadier

I enlighet med Spector och Kitsuses resonemang ställs problemaktiviteterna i centrum. Analysens fokus rör aktörernas kollektiva handlande; interaktionen mellan de individer, grupper och institutioner som lanserar problemdefinitioner med tillhörande anspråk samt de aktörer och instanser som reagerar på “anspråksformeringen”. Studiens historiskt komparativa inriktning gynnas av ett teoretiskt tillvägagångssätt som medger både synkron och diakron analys. Mot bakgrund av Peyrots utvecklingscykel och Mauss’ tankegång om främst återupplivningsmönstret för ett problems upphörande kan vi formulera följande schema för etableringsprocessens cykel: (1) agitation för att skapa uppmärksamhet; (2) legitimering genom accepterandet av en viss problemdefinition; (3) beslut om åtgärdsprogram; (4) lokalisering av ansvar och organisering av åtgärdernas implementering; (5) implementering av åtgärdsprogrammet; (6) modifiering av politiken; (7) agitation för revidering av problemdefinition, politik, institutionaliserat ansvar, m.m. Sekvenserna ett till fem motsvarar Peyrots första generation och sekvenserna sex och sju problemets andra generation. Det sjunde stadiet innebär också en möjlig begynnelse på en ny problemcykel. Ovanstående modell, som är mer differentierad än Peyrots och övrigas, ska uppfattas som en preliminär mall för analysen av problemförloppet med avseende på respektive fallstudie och för diakrona jämförelser mellan olika historiska utsnitt.

Aktörerna

Kollektivt handlande inom problemetableringens fält anknyts till vad som i mer generell mening kan betecknas som aktörernas kulturella tillhörighet och strukturella lokalisering.²⁷ En viss möjlighet till precisering av dessa variabler ger Mauss’ intressekategorier. Dessa drivkrafter för kollektivt handlande med inriktning på sociala problems etablering bildar utgångspunkt för den synvinkel varigenom aktörerna och deras agerande synliggörs. Av signifikans här är främst ekonomiska, politiska, moraliska, professionella och vetenskapliga intressen. Även Gusfield’s begrepp ägarskap och ansvarslokalisering, vilka bidrar till att frilägga de maktrelationer som genomsyrar etableringsprocessen, integreras i den teoretiska ansatsen.

Arenorna

I detta arbete uppmärksammas sociala problemaktiviteter i första hand inom följande arenor: politiska beslutsinstanser (statliga); myndigheter med ett uttalat ansvar för att bekämpa missförhållanden och undanröja sociala problem; massmedia; berörda professioners organisationer och deras fora samt vetenskapssamhället som en kunskapsproducerande instans. Arenornas särdrag, som stipulerande intressebindningar och utrymmeskapacitet, i enlighet med Hilgartner och Bosks resonemang, är förhållanden som kommer att beaktas.

Problembestämmningens innehåll och utformning

De innehållsmässiga aspekterna kretsar kring de kognitiva och moraliska element som, enligt Gusfield, är av avgörande betydelse för en frågas strukturering till ett allmänt problem. Kausalt ansvar, dvs. föreställningar och uppfattningar om orsakerna till problemet ifråga, är ett annat av Gusfields begrepp som är användbart. I det här sammanhanget ska också två andra begrepp tas i beaktande. *Typifiering* avser hur olika aktörer betonar olika kognitiva och moraliska sidor av ett problem och kategoriserar det som ett medicinskt, kriminellt, politiskt, etc. problem.²⁸ Typifieringen sammanhänger i hög grad med problemets *sociala lokalisering*, som också är av stor betydelse för den institutionaliserade problemdefinitionen och insatsernas karaktär.²⁹ Anknytningen till specifika kulturella teman och omhuldade kulturella föreställningar är ytterligare en aspekt som kommer att vägleda analysen. Förutom de innehållsmässiga elementen fokuseras problemetableringens retoriska sidor, och särskilt då användningen av dramatiserande effekter i form av symboler, metaforer, ikoner och historiska exempel.

Samspelets och assimileringens dynamik

Typifieringsprocessen kan sägas handla om konkurrensen mellan alternativa sätt att uppfatta och definiera problem. Förutom denna samspeletsaspekt inom ramen för en och samma problemkategori belyses konkurrensen mellan olika problemkategorier i enlighet med Hilgartner och Bosks tankegång om konkurrensen om ett begränsat utrymme. Härvidlag kommer både differentierande rivalitet och förenande släktskapsband att uppmärksammas.

Den teoretiska referensramen fungerar som en kompass för samtliga fallstudier, men olika moment betonas mer i vissa än i andra. I studien om nervgifter och njutningsmedel under åren 1890 till 1930 betonas särskilt problembe-

stämningens kognitiva och moraliska innehåll, den sociala lokaliseringen, samt aktörer med professionella intressen. Vi får också exempel på hur myndigheter svarar för en anseelig del av "anspråksformeringen". Fallstudien om det omåttliga kaffe- och tobaksbruket kring sekelskiftet fokuserar typifieringen och frågan om social lokalisering som väsentliga sidor av "anspråksformeringen". Aktörer med starka ekonomiska, politiska och moraliska intressen ställs dessutom i blickpunkten och assimileringens dynamik har en central roll när det gäller lanseringen av tobaksbruket som ett socialt problem. I den avslutande fallstudien om kampen kring narkotikamissbruket under 1950- och 60-talen betonas i synnerhet "anspråksformeringens" stadier samt problemförloppets generationer och cykliska karaktär. Problembestämningsens retoriska inslag liksom den innehållsmässiga frågan om kausalt ansvar utgör andra strukturerande inslag. Uppmärksamheten riktas mot följande arenor: den politiska arenan, myndighetsarenan, den massmediala arenan, professionernas fora samt vetenskapssamhället.

I detta kapitel har den mångtydiga benämningen socialt problem använts genomgående. Mills' begrepp allmänt problem, som också Gusfield använder sig av, har noterats mera i förbigående. Som påpekats har termen socialt problem fått en förhållandevis snäv innebörd. Konnotationer med huvudsakligen individuell prägel styr våra vardagsföreställningar och i hög grad även den offentliga diskursen om problematiserade samhällsförhållanden. För att komma ur denna snäva tolkningsram och de belastande förbindelserna till vad Gusfield kallar problempersonernas professioner och den imageskapande industrin, använder jag begreppet samhällsproblem för att beteckna ett fenomen som genom "anspråksformeringens" process institutionaliserats som ett objekt för misshag, motåtgärder och förändring.³⁰

Jag vill för att undvika missförstånd påpeka att användningen av ett konstruktivistiskt perspektiv på samhällsproblem inte innebär att man förnekar förekomsten av sociala missförhållanden, eller behovet av förändrande insatser. Den konstruktivistiska ansatsen är ett analytiskt angreppssätt som syftar till att förstå hur och förklara varför vissa fenomen förlänas status som samhällsproblem, medan andra företeelser som "objektivt sett" lika väl skulle kunna tilldelas samma ställning, tycks dömda att leva i skuggan av ett begränsat antal erkända hot och faror.

Låt oss nu, när vi har diskuterat material- och metodfrågor samt redovisat de teoretiska utgångspunkterna, gå över till applikationsområdena i form av de tre fallstudierna. Vi börjar med problematiseringen av nervgifter under perioden 1890 till 1930.

Förslavande gifter: att etablera bruket av nervgifter som samhällsproblem 1890–1930

En böjelse, som så allmänt är rotad i den mänskliga naturen som lusten efter narkotiska njutningsmedel kan tydligen icke undertryckas eller utrotas genom rent fysiskt tvång och genom beskattningspåbud och straffstadgar. Stundom torde det väl lyckas att genom sådana medel hejda eller försvåra dess tillfredsställelse, men ej ens detta mindre resultat kan alltid ernås. Exempel härpå lemna oss spaniorernas fåfänga försök att utrota bruket av coca i Peru, konungars och presters fruktlösa strid mot tobakens utbredning i Europa och vestra Asien och under nyare tid misslyckandet af ett dylikt kejserligt korståg mot bruket av opium i Kina. Genom ett obetänksamt lagstiftande mot den naturliga instinkten och ett folks gamla eller sig utvecklande nya vanor kunna konungariket kullstörtas, medan dessa vanor endast slå djupare rötter och allt mer befästas. Den upplyste människovännen beklagar därför visserligen öfvermåttet i de narkotiska ämnenas njutning, men han uppsöker hellre moraliska medel än tager sin tillflykt till tvångsmedel för att motverka denna olycka. Den rigtiga insigten i hvad som befördrar kroppens helsa och tjänar till själens utveckling måste väckas hos alla klasser genom upplysning och lärdomar, och hvad som verkar mera än allt annat, uppfostran, måste gå ut på inskärpande och befästande af sjelfiakttagelse och sjelfbeherskning, hvarigenom de naturliga begärens kunna tyglas och hållas inom behöriga skrankor.¹

Undervisning om rusgifvande ämnen

Bruket av narkotiska preparat var föremål för den svenska riksdagens intresse långt innan 1950- och 60-talen, vilket vanligen brukar anges som den period då det politiska intresset för därmed förknippade risker och faror väcktes till liv. Redan 1891 motionerade Ollas A. Ericsson till riksdagens andra kammare om:

[...] att Riksdagen måtte i skrivelse till Kongl. Maj:t anhålla om sådan ändring av de för rikets allmänna läroverk, seminarier och folkskolor gifna läroplanerna, att uti naturkunnighetsundervisningen vid allmänna läroanstalter äfven måtte ingå obligatorisk undervisning om de rusgifvande ämnenas natur och verkningar.²

Andra kammarens första tillfälliga utskott ställde sig positivt till motionärens krav. Man refererade till lagstiftning om denna slags undervisning i amerikanska delstater.³ I den återopade delstatslagen stadgades bl.a. vissa minimikrav om textutrymme som skulle ägnas spritdryckerna och de narkotiska ämnenas natur och verkningar samt krav på att lärarna måste ha betyg som visade att de förfogade över nöjaktiga kunskaper i frågan. I november 1892 utfärdade Kungl. Maj:t ett cirkulär med anvisningar angående undervisningen om rusgivande ämnen, vilket blev vägledande för de närmaste årtiondenas utbildning. Även om cirkuläret var inriktat på rusdryckerna och nykterhetssträvandena, kom det genom efterföljande skolstadgor, läroplaner och lärarhandledningar att omfatta det som Ollas A. Ericsson efterlyste; undervisning om de rusgivande ämnenas natur och verkningar.

Bland rusgifvande ämnen torde detta cirkulär förnämligast åsyfta sprit, nikotin och morfin. Om det sist nämnda ämnet äro emellertid icke många ord af nöden i folkskolan, alldenstund dess lärjungar väl endast sällan råka i frestelse att missbruka detta berusningsmedel. Men desto angelägnare synes det vara att i den högre skolan, särskildt i flickskolorna, undervisa därom samt om de hemska verkningar, som dess missbruk åstadkommer.⁴

Uppfattningen att undervisning om morfinets verkningar i första hand var en angelägenhet för lite äldre flickor var en återspeglning av en internationellt spridd förmodan om att kvinnor och sjukvårdspersonal var särskildt utsatta för morfinism.⁵ I normalplanen för landets skolundervisning, utfärdad den 7 december 1900, anbefalldes

[...] undervisning om *människokroppens vård* samt en efter lärjungarnes uppfattningsförmåga lämpad undervisning om de *rusgifvande och narkotiska ämnenas natur och verkningar*.⁶

Riksdagens och regeringens intresse för frågan om de rusgivande ämnenas natur och verkningar ska ses mot bakgrund av det sena 1800-talets växande kunskaper om och tilltagande uppmärksamhet på nervgifter och njutningsmedel. Bruket och missbruket av rusdrycker stod i centrum för denna fokusering. De alkoholhaltiga dryckerna var måttstocken mot vilken man mätte och jämförde de skadeverkningar och risker som förknippades med användningen

av andra rusgivande medel. Dess krets utgjordes, som vi sett, av så pass olikartade produkter som morfin och tobak.

Ett elementärt skäl till detta vidgade intresse var lanseringen av en rad nya kraftfulla läkemedel, vilka efterhand trängde tillbaka merparten av det dåtida sortimentet av opiumbaserade medikament. Redan under 1870-talet publicerades emellertid de första vetenskapliga rapporterna om morfins beroendeframkallande egenskaper. Denna upplysning i kombination med existerande kunskaper om likartade effekter vid alkohol- och opiummissbruk bildade grundval för framväxten av ett nytt kunskapsfält inom främst farmakologin. Intresset för beroendebildningens processer och effekter riktades i betydande utsträckning även mot vanligt förekommande njutningsmedel som kaffe och tobak. Efter att de aktiva alkaloiderna koffein och nikotin isolerats år 1821 respektive 1828 hade man börjat få grepp om dessa medels hemligheter. Denna tendens till fokusering av oönskade och problematiska sidor av gagneliga läkemedel och populära njutningsmedel var en företeelse av internationellt slag. I länder som Tyskland, Frankrike, England och USA publicerades efterhand talrika rapporter och monografier om morfinism och andra tillstånd av kronisk förgiftning.

I de följande två avsnitten ska vi kortfattat bekanta oss med några preparat ur sortimentet av giftiga och häftigt verkande läkemedel, deras användningsområde, gällande lagstiftning och den förskrivningspraxis som existerade under decennierna kring sekelskiftet 1900. Denna rudimentära beskrivning av några betydelsefulla företeelser och förhållanden är nödvändig för förståelsen av den problematisering av bruk och missbruk som förekom och som avhandlas senare i kapitlet.

Tillvänjande mediciner

Kring sekelskiftet 1900 tillhandahöll svenska apotek, och även diverse inhemska och utländska försäljare, en mängd läkemedel som innehöll tillvänjande ämnen. Det dåtida utbudet av botemedel handlade i stor utsträckning om opiumbaserade preparat. Basen för en rik flora av populära medikament utgjordes av opiedroppar, ett sprithaltigt utdrag av opium innehållande omkring en procent morfin.⁷ Dropparna späddes med brännvin eller vin, destillerat vatten och kombinerades med olika tillsatser som lakritsextrakt, anis, kräkrot, kanel, kamfer, etc. En vanlig internationell benämning på dessa opietinkturen var laudanum, en term vi känner igen från skildringar av 1800-talets engelska opiumbruk,

exempelvis Thomas de Quinceys "bekännelser". En annan internationell stor-säljare var *Dovers pulver* (en blandning av opium, kräkrot och kaliumsulfat).⁸ I Sverige var särskilt *Roséns bröstdroppar* (opium, saffran, lakritsextrakt, socker, marsalavin) efterfrågade. De innehöll omkring 0,2% morfin.

Opiumbaserade beredningar användes i syfte att lindra ett brett spektrum av sjukdoms- och orostillstånd. De ordinerades exempelvis mot hosta och tandvärk, som smärt- och krampstillande medel, mot diarréer och sockersjuka och som sömn- och lugnande medel. Opiedroppar användes även allmänt som lugnande elixir för barn.

Ett besläktat men mer sofistikerat och potent medel var morfin. Redan år 1806 renframställde den tyske farmaceuten Friedrich Wilhelm Sertürner morfin ur opium, men det var först under 1850-talet som det kom till allmän klinisk användning.⁹ År 1853 uppfanns nämligen injektionssprutan och mot slutet av årtiondet blev den subkutana injektionen (injektion under huden) ett allt vanligare intagningssätt. Morfinet användes framför allt som smärt- och krampstillande medel och för att söva och lugna. År 1874 framställdes diacetylmorfin, eller heroin, av morfin och det infördes i läkemedelsarsenalen som ett hostlindrande medel under slutet av 1890-talet. Det användes även som ersättningsmedel för morfin och, innan dess beroendeframkallande egenskaper var kända, som ett botemedel mot morfinism.

Kokain, som renframställdes 1860, togs mot slutet av 1800-talet i bruk framför allt som lokalbedövningsmedel, men det sattes även in mot vissa magsmärtor och kräkningar, samt som stimulerande medel vid depressionstillstånd. Det ordinerades, liksom heroin, under en period även i syfte att bota morfinism.

Utvecklingen inom organisk kemi och farmakologi ledde också till introduktionen av nya sömn- och lugnande medel. Under 1850-talet introducerades bromkalium (brom), ett sömn- och lugnande medel som gavs vid nervlidanden, fallandesot (epilepsi), konvulsioner, sinnessjukdomar, nervös sömnlöshet eller hjärklappning, migrän, stegrad könsdrift, pollutioner, m.m. På 1870-talet kom också kloralhydrat (kloral) till användning som sömn- och lugnande medel. Det ordinerades även mot tandvärk och som antiseptikum. I början av 1900-talet introducerades ytterligare en typ av sömn- och lugnande medel, då ett barbitursyrapreparat med försäljningsnamnet *Veronal* släpptes på marknaden.

Restriktioner

Opium uppfattades tidigt som en farlig substans, ett medel som kunde missbrukas. I 1688 års medicinalordningar för apoteken, utfärdade av Collegium medicum (föregångare till sundhetskollegiet och medicinalstyrelsen) nämns opium som ett av de medel som inte fick utlämnas utan recept från läkare.¹⁰ Morfin infördes 1830 bland de gifter och häftigt verkande läkemedel som enligt utfärdade kungörelser skulle förvaras och handhas på särskilt sätt. Åtskilliga av tidigare nämnda läkemedel, exempelvis opium, morfin, heroin och kokain, var förtecknade som giftiga ämnen av första klassen enligt 1906 års giftstadga.¹¹ Enligt medicinalstyrelsens anvisningar skulle särskilt giftiga läkemedel, t.ex. morfin och heroin, förvaras inlåsta i skåp på apoteket. Flertalet opieberedningar och kokain signerades dock med enbart ett giftecken och förvarades enligt en mindre sträng praxis. Det räckte med att de förvarades åtskilda från övriga läkemedel.¹² Utlämning av giftiga ämnen fick inte ske utan recept utfärdat av legitimerad läkare, veterinär eller tandläkare. Förnyad expedition av recept (iteration) på giftiga eller häftigt verkande läkemedel fick inte förekomma utan att receptet var försett med behörigt tillstånd. Undantag medgavs dock i trängande fall, och i fråga om opieberedningar gavs vida möjligheter till förnyade utlämningar förutsatt att mängden opium låg inom en viss koncentrationsgrad i förhållande till den i gällande farmakopé bestämda maximaldosen.

Enligt 1906 års giftstadga, § 35, medförde obehörig persons saluhållande, försäljning och utlämnande av giftigt ämne av första klassen straffansvar, och den skyldige kunde dömas till böter från 100 till 500 kr. Enligt § 37 straffades obehörigt innehav av giftigt ämne av första klassen med böter från 25 till 100 kr. Det var även möjligt att i särskilda fall tillämpa strafflagens 14 kap. § 21.¹³ Där stadgades att utlämnande eller obehörig försäljning av gift som ledde till att någon förorsakades döden eller svår kroppsskada, kunde dömas till straffarbete i högst två år för vållande till annans död och vid vållande av kroppsskada till straffarbete i högst sex månader.

En annan sida av läkemedelsregleringen gällde utbudet av patentmediciner. Dessa preparat, som baserade på ett specificerat innehåll lovade bot för allehanda krämpor, kunde beställas från inhemska och utländska försäljare. I syfte att motverka försäljningen av bedrägliga läkemedel bildades *Byrån för upplysning om läkemedelsannonser* i Uppsala 1904. Det var ett privat företag, initierat av bl.a. professor Torsten Thunberg. Byrån utgav en liten skrift, *Om bedrägliga läkemedel och läkemetoder*, vilken utkom i ett flertal utökade upp-

lagor.¹⁴ I de exempel som redovisas genom byråns inventering finns åtskilliga fall av utbudna patentmediciner som innehöll ämnen klassificerade som giftiga ämnen av första klassen. Medlet *Antimorfin*, tillverkat av en firma i Berlin, var ett av flera likartade preparat som marknadsfördes som ett medel mot morfinism. Enligt byrån innehöll det trots tillverkarens förnekande just morfin. *Kleins Astma-Bekämpfer*, som försålde av en folkskollärare Andersson i Säffle, innehöll, förutom salpeter och spikklubbeblad, indisk hampa (cannabis). Fröken Alma Nordgren i Knutby försålde ett *botemedel mot kvinnokönets alla svagheter*, om vilket det i reklamen hette:

Det skall ovillkorligen bota, där alla andra medel misslyckas. Alla slags sjukdomar i livmodern och äggstockerne botas. Damerna behöva icke längre frukta för en undersökning eller operation. Låt dem behandla sig själva i all ensamhet, och allt skall bli bra – hälsan och lyckan skall åter le mot dem. 3–6 satser fordras att bota de värsta sjukdomsfallen.¹⁵

En sats, som kostade 5 kr och 70 öre, innehöll en brun massa av alunpulver och mindre mängder av borsyra och opium. Exempelsamlingen innehåller även fall av reklam för *Äkta Opiabröstkakor*, där det visade sig att varan inte innehöll den efterfrågade ingrediensen. Byråns upplysningsverksamheten mot bedräglig reklam och humbugmediciner bidrog till införandet av 1913 års apoteksvarustadga.

Trots en reglering med gamla anor och trots att Sverige tidigt biträdde internationella överenskommelser som syftade till framställning av mindre skadliga läkemedel, så var läkemedelskontrollen långt ifrån effektiv. Rutinmässigt förnyad expediering av recept på opium- och morfinpreparat tycks ha hört till vardagen, antingen på grund av okunnighet om utfärdade rundskrivelser eller av ekonomiska skäl. En apoteksinnehavare ville ogärna gå miste om inkomsterna från ett morfinrecept som han visste skulle expedieras i ett annat apotek, ifall han vägrade. Artiklar med illustrativa exempel och varningar för en vårdslös recepthantering förekom i *Svenska Läkartidningen* 1914, där det bl.a. anfördes:

Under vår mycket berättigade kamp mot alkoholismen ha vi kanske något försummat att tänka på förebyggande åtgärder mot missbruk av morfin. Morfinismen är givetvis mycket mera utbredd i storstäderna än på landsbygden, men även på landsbygden är nog missbruket av narcotica större än man tror, och kanske spelar härvid en slentrianmässig förnyelse av medicinlådornas innehåll en icke så liten roll.¹⁶

Strävandena efter effektivare, mindre skadliga och bättre kontrollerade läke-

medel var i hög grad ett uttryck för en tilltagande specialisering och professionalisering av medicinska yrkesgrupper, särskilt vad gäller läkar- och farmaceutkåreerna. Förutom en expansiv vetenskaplig kunskapsutveckling, farmakologiska och tekniska innovationer, bildandet av olika specialistförbund inom läkarsällskapet, tillkomsten av Sveriges läkarförbund 1904, tillväxten av apotekarföreningarna under 1800-talets senare hälft och bildandet av ett nationellt farmaceutförbund 1903, var gränsdragningen gentemot kvacksalvare och bekämpningen av patentmediciner en märkbar yttring av denna utvecklingstendens. Notabelt är att insatserna mot bedrägliga läkemedel organiserades av enskilda läkare med stöd av Apotekarsociteten, och först i efterhand blev det en angelägenhet för medicinalstyrelsen. På läkemedelsområdet innebar läkarnas framflyttade positioner ett allt starkare motstånd mot den utbredda självmedicineringen med opiumbaserade medikament. Dessa ersattes successivt av moderna mediciner, även om många droppar och sirapsberedningar mot hosta ordinerades ända in på 1960-talet.

Den skärpta läkemedelskontroll som åstadkoms under decennierna kring sekelskiftet 1900 utmärks således av ett flertal väsentliga aspekter. Analogt med äldre tiders medicinalordningar avsågs en *strikt reglering* i syfte att göra giftiga ämnen, gamla såväl som nytillkomna, svårtillgängliga. Patentmedicinerna skulle trängas tillbaka med hjälp av *upplysningsverksamhet och tillämpningen av internationellt överenskomna regler* om standardiserade beredningar. Reglering och kontroll anpassades efter den naturvetenskapliga forskningens snabba framsteg, och framför allt genom en tydlig gränsdragning mot alla handa kvacksalvare speglade regleringen *framväxten av en vetenskapsbaserad, modern sjukvårdsverksamhet*. Därigenom var den också i stor utsträckning ett uttryck för de expansiva *medicinska yrkesgruppernas professionsintressen*.¹⁷

Kronisk förgiftning

Oron och farhågorna för missbruket av giftiga läkemedel och njutningsmedel under decennierna kring förra sekelskiftet avsåg ett brett panorama av faror. Beskrivningar av skadeverkningar och varningar för gruvliga följder, ibland med bifogade exempel och fallstudier, förekom i en stor mängd publikationer av olika slag. Framför allt figurerade de inom följande områden: läroböcker och småskrifter om hälsolära och farmakologi; upplysande och rådgivande skrifter för familj och hem; läroböcker och andra publikationer inom psykiatri.¹⁸ I medicinska facktidskrifter som *Hygiea* och *Svenska Läkartidningen* pub-

licerades artiklar, recensioner och uppsatser som fokuserade faror och risker vid användningen av främst morfin och kokain. Informationsutbytet med kontinenten och den anglosaxiska världen var omfattande, inte minst genom recensioner av och hänvisningar till utländska vetenskapliga arbeten. Den kanske främste svenske auktoriteten på området, professor C. G. Santesson, deltog i den internationella debatten med bidrag om giftbegär, toleransutveckling och abstinenssymtom.¹⁹

Kronisk förgiftning var den term som användes för att beteckna ett utvecklat beroende. I litteraturen förekommer begreppet i två betydelser; dels som benämning för ett förgiftningstillstånd som uppstått till följd av att någon exponerats för gifter, t.ex. arsenik i hemmet eller bly och kvicksilver i arbetsmiljön och dels som beteckning för ett beroendetillstånd som uppkommit till följd av missbruk av nervgifter och njutningsmedel. De kroniska förgiftningarna av sistnämnda typ indelades i sin tur i flera underkategorier och benämningar som morfinism, kokainism, bromism och nikotinism förekom. Begreppet användes även som en synonym för alkoholism; kronisk alkoholförgiftning. Termen kronisk förgiftning var allmänt vedertagen i så måtto att den ingick i den av medicinalstyrelsen fastställda nomenklaturen för dödsorsaker (*intoxicatio cronica*, även *morphinismus chronicus*) och för sjukdomsfall intagna på sjukhus (*kroniska förgiftningssjukdomar*, andra än kronisk alkoholsjukdom).

I följande exempel, hämtat ur *Hemmets Uppslagsbok*, finner vi prov på ett tongivande synsätt med avseende på missbruk, beroende och följderna därav. Denna "rådgivare för varje hem" innefattade ett kapitel om förgiftningar, bl.a. sådana som de narkotiska växtgifterna ansågs förorsaka. I ett avsnitt om de kroniska förgiftningarna avhandlas bl.a. missbruk av eter, tobak, brom och kloral, och beträffande morfinism sägs det:

Kronisk morfinism på grund av morfinmissbruk förekommer mest inom de högre klasserna, och både män och kvinnor, ja till och med barn kunna hemfalla till denna farliga last, icke minst till följd av dess nedbrytande inverkan på själslivet och den sedliga människan. Först hemsökes morfinisten av oro, ångest och sömnlöshet, blir därpå försumlig och likgiltig i sina åligganden och mister all energi och handlingskraft. Småningom utslöcknar hans sedliga känsla, och alla hans tankar, hela hans diktan och traktan går endast ut på att förskaffa sig sitt kära njutningsmedel. I detta syfte skyr han inga medel, ljuger, bedrar och stjälar, och det är rentav otroligt huru till och med förnäma kvinnor kunna förnedra sig för att komma åt morfin. Lättsinne, slarv och samvetslöshet bli slutligen morfinistens kännetecken, sedan han förlorat alla begrepp om heder och rätt. Även verklig sinnessjukdom, såsom förföljelsemani, förryckthet, kan utveckla sig. Hans sista tid plågar vara ett kvalfullt elände, varunder han saknar

matlust, sömn, levnadslust och livskraft och täres bort, till dess döden slutligen infinner sig såsom befriare. Kronisk morfinism är svår att häva, och någon bot kan endast lämnas i särskilda avvänjningsanstalter för morfinister. Mestadels återfalla de likväl snart i sin gamla last.²⁰

I förhållande till hälsolitteraturen och hälsovårdsläroarna samt litteraturen om sinnessjukdomarna och deras orsaker skildras tillvänjningen och dess konsekvenser här på ett mera lättamt språk. Påståendena är en aning mer kategoriska och den moraliska indignationen lyser måhända mera oförblommerat igenom, särskilt när det gäller förmåna kvinnors förfall. Men det rör sig om gradskillnader och ifråga om innehållet råder en långtgående enstämmighet mellan de olika områdenas utsagor.

Med hjälp av tolkningsramarna som ett analytiskt redskap för innehållsanalys (se kapitel 1), ska vi nu frilägga den centrala meningsstrukturen i diskursen om nervgifter, främst morfin och kokain. Vi söker således efter meningsstrukturens rationella dimension med hjälp av kategorierna orsaker, konsekvenser och moraliska kännetecken. På motsvarande sätt riktar vi in oss på den symboliska dimensionens strukturerande element i form av metaforer, historiska exempel, slogans, illustrativa exempel och förekommande ikoner.

Människors psykiska och moraliska brister uppfattades som den främsta orsaken till missbruk och utvecklandet av kroniska förgiftningar. Den karaktärsdefekt som särskilt uppmärksammades var det hänsynslösa tillfredsställandet av omedelbara själviska drifter. Internationellt, och även i vårt land, användes termen moraliskt vainsinne för att beteckna detta karaktärsdrag. Denna patologi definierades som en degenerationssjukdom, som i de flesta fall emanerade ur laster och sjukdomar hos föräldrarna eller deras föräldrar.²¹ Merparten av samhällets parasiter – förbrytare och odågor – ansågs lida av detta karaktärsfel. Två typer särskildes; en aktiv typ präglad av bl.a. lögnaktighet, patologisk retbarhet samt starka och tidigt vaknande drifter, och en passiv typ framför allt kännetecknad av lättja och känslökyla.²² Personer med denna ärftliga belastning löpte stor risk att utveckla kronisk förgiftning och därigenom fördjupa och förvärra sitt förfall. En annan riskgrupp utgjorde de grupper och personer som till följd av det moderna storstadslivet blivit viljesvaga och njutningslystna. Ofta samverkade dessa båda förlopp. Personer med ärftliga defekter ansågs vara mest utsatta för nedbrytande social och kulturell påverkan och de personliga anomalierna förstörades och fördjupades genom kulturellt förvärvade osunda levnadsmönster. Närheten till nervgifter och njutningsmedel ansågs också spela en viktig roll. Yrkesutövare med tillgång till giftiga och häftigt verkande läkemedel var en grupp som enligt flertalet skildringar

bildade morfinisternas kärngrupp. Okunnighet om eller underskattning av morfins tillvänjande kraft var en faktor som framhölls. Men även denna omständighet var underordnad karaktärsegenskapernas inflytelser. De läkare som utvecklade ett beroende och/eller ledde in sina patienter på denna väg sågs som viljesvaga och undfallande individer. Bakom deras svek och karaktärslösa agerande skymtar det moderna livets degenerativa inflytelser.

Förgiftningens konsekvenser gällde i första hand uppkomsten av ett beroende och på grund därav ett successivt moraliskt förfall, samt utvecklandet av nerv- och sinnessjukdomar. Synen på dessa tillstånd var följande: Genom beroendet förlamas viljelivet och efterhand inträder en moralisk urartning. Begäret gör nämligen att den förgiftade med list och lögn försöker komma åt det åtråvärda giftet. Känslan för heder och rätt försvinner och snart beträds brottets bana i jakten på det medel som upphäver abstinensens kval och skänker ny njutning. I fråga om kokain ansågs riskerna för våldsbrott, som mord och överfall, dessutom påtagliga. En annan uppmärksammas samhällsfarlig konsekvens av kokainmissbruk gällde dess inverkan på könsdriften och framför allt kopplingen till homosexualitet. I den psykiatriska litteraturen framhölls den kroniska förgiftningen som en av de exogena orsakerna till uppkomsten av sinnessjukdomar och de symtom som den förgiftade påstods uppvisa var synvillor, förföljelsemani, förvirring och i samband med abstinensen besinningslösa utbrott och tillstånd av delirier.

Den kroniska förgiftningens konsekvenser i form av beroende, moralisk urartning och nerv- och sinnessjukdomar ska bedömas i ljuset av ärftlighetstankens dominans. Genom förgiftningen ansågs ärvda defekter förvärras, vilket i sin tur ytterligare försämrade arvsanlagen. Därigenom hotande en urartning med vådliga följder för stora samhällsgrupper och på längre sikt, framför allt i kombination med andra nedbrytande företeelser, förelåg ett hot mot folkmaterialet i stort. Senare ska vi se hur den sociala smitta som förknippades med kokainsniffning under 1920-talet ytterligare förstärkte denna hotbild.

Förgiftningens moraliska kännetecken gällde primärt den enskildes njutningslystnad, det viljemässiga nederlaget mot driftslivets pockande behov och riskerna för ett samhälle med ett växande antal odågor och lättingar. En annan variant på samma tema rörde förslavandet och därigenom förlusten av en av den mänskliga naturens förnämsta egenskaper; den viljemässiga friheten och styrkan. Av de tre själsförmögenheter – tankelivet, känslolivet och viljelivet – som enligt samtidens uppfattning konstituerar människan som en själslig va-

relse, var det främst den sistnämnda som var måltavla för den kroniska förgiftningens angrepp.

Den symboliska dimensionens element avser bl.a. användningen av metaforer. Slaveri är den mest förekommande omskrivningen för kronisk förgiftning och förslavandet illustrerar tillväjningsprocessen då viljan underordnas beroendet och begärets makt. Slaveri förekommer även som anført historiskt exempel. Kampen mot nervgifter och njutningsmedel jämfördes med negerslavarnas frigörelsekamp. Kinesernas kamp mot opiemissbruket, manifesterat av ett kejserligt dekret 1906 med påbud om opiebrukets utrotande är ett annat historiskt exempel som lyftes fram. Informationen om nervgifter hade ofta formen av varningar för gifter. Utan att vara explicit formulerade som slagord eller deviser kan dessa varningar för och maningar om försiktighet i umgänget med giftiga och häftigt verkande läkemedel ses som slogans vilka åskådliggör problembeskrivningen. I fråga om illustrativa exempel bjuder fallbeskrivningarna och andra exemplifieringar framför allt på skildringar av socialt etablerade vuxna män och kvinnor som hamnat i gifternas klor, bäst manifesterat av morfinberoende läkare. Parallellt förekommer exempel hämtade från fjärran länder. Opiemissbruket i Kina och stora delar av Asien skildras med skräckblandad fascination. En del exempel på social smitta via kinesiska immigranter samt sjömän och kolonialtjänstemän, vilka fallit för dessa främmande frestelser, förekommer också. Under 1920-talet förändrades bilden och yngre människor ur underklassen och den "undre världens" kretsar får i ökad grad representera missbruket av nedbrytande gifter. De fåtaliga illustrationer som förekommer i mitt källmaterial gäller i första hand det asiatiska missbruket av rökopium; foton från opiumhålor, bilder på rökattiraljer och kinesiska träsnitt som visar opierökarens moraliska förfall (en bildmässig moralitet som återkommer i illustrationer av tobaksrökarens öde från det första blösset till slutstationen i form av fängelse).

Den ovan utvecklade innehållsanalysen kan sammanfattas i följande tolkningsschema:

	Strukturerande element	Meningsstruktur
RATIONELL DIMENSION	Orsaker	Personliga karaktärsdefekter och degenerativa kulturella inflytelser
	Konsekvenser	Moralisk urartning och försämrat folkmaterial
	Moraliska kännetecken	Njutningslystnad och viljemässig ofrihet
	Metaforer	Slaveri
SYMBOLISK DIMENSION	Historiska exempel	Negerslavarnas frigörelse och kinesernas kamp mot opiemissbruket
	Slogans	Varning för gifter
	Illustrativa exempel	Läkare som fastnat i morfinets klor, den kinesiske opierökaren, den utsvävande och kriminelle kokainisten
	Ikoner	Opiumhålor, rökattiraljer, opierökarens moraliska urartning

Den strategi som formulerades mot bakgrund av denna problemsyn var, som tidigare nämnts, dels inriktad på att göra de giftiga och häftigt verkande läkemedlen svårtillgängliga, dels att ge de kroniska förgiftningsfallen lämplig vård. Det senare uppfattades som besvärligt då de förgiftade ansågs vara mycket svårbehandlade. Även om patienten kunde fås giftfri var risken för återfall stor. Behandlingspessimismen, särskilt beträffande morfinism och kokainism, var utbredd. Den behandling som vanligen rekommenderades handlade om avvänjning under sträng kontroll. Helst skulle patienten vistas på slutet avdelning inom sinnessjukvården under lång tid och hållas under noggrann uppsikt, för att man skulle vara säker på att giftbegäret övervunnits. Avvänjningen kunde ske plötsligt, hastigt eller mera långsamt. I det första fallet upphörde morfintillförseln tvärt, medan man i övriga fall mer eller mindre hastigt minskade doserna innan tillförseln avbröts. Vid kokainism tillämpades plötslig avvänjning.

Men det fanns de som, utan att vara oense beträffande problemsynen i stort, förespråkade en avvänjning *utan tvång och utan kval*.²³ Denna metod byggde på en mer långvarig, successiv nedtrappning och på en förtroendefull relation mellan läkare och patient. Den senare överlämnade allt sitt morfin till läkaren, som i gengäld lovade att aldrig överge sin patient. Behandlingen utgjordes av en stegvis nedtrappning, som inte fick drivas så att abstinenssymtom uppstod, i kombination med suggestionsbehandling.²⁴

Hos förespråkarna för den stegvisa nedtrappningen möter vi en mer uttalad sjukdomssyn i fråga om kroniska förgiftningar. Troligen var detta synsätt en

återspeglings av kontakter med patienter från medel- och överklass. Dessa sökte sig hellre till privatpraktiserande läkare och till utländska sjukhem och kuranstalter. Den klandrande och fördömande inställning gentemot förgiftningsfallen, som vi möter i en stor del av litteraturen, var förmodligen mer vanligt förekommande inom lasarets- och sinnessjukvården, där folk ur de lägre klasserna vårdades.

Indikationer och klassificeringar

Den erfarenhet som bildade grund för diskursen om morfinism och kokainism utgjordes huvudsakligen av utländska fall, vilka relaterades och analyserades i internationell facklitteratur. I mindre utsträckning förekom redovisningar av fall som vårdats inom den svenska sjukvården. De fakta man utgick ifrån gällde m.a.o. konstaterade fall av kronisk förgiftning som kommit under läkarvård, eller avlidit med känd dödsorsak. Som framgått fokuserades intresset primärt kring morfinism, medan opieförgiftningar med undantag för enstaka fall är ett så gott som osynligt fenomen. Det hindrar inte att det troligtvis förekom ett utbrett opiummissbruk till följd av en omfattande självmedicinering med opiumbaserade medikament. Ett sådant missbruk behöver inte ha utvecklats till kronisk förgiftning, varken i subjektiv eller objektiv mening, dvs. varken av brukaren själv ha upplevts som ett okontrollerat beroende eller upptäckts, klassificerats och dokumenterats som ett förgiftningsfall av läkare.

Förekommande dödsfalls- och sjukvårdsstatistik redovisar de fall som olika delar av sjukvårdssystemet registrerat. Antalet fastställda årliga dödsfall i *kroniska förgiftningssjukdomar* (andra än kronisk alkoholsjukdom) pendlade under åren 1890 till 1920 mellan noll och fem.²⁵ Antalet på lasarett, från 1901 även på enskilda sjukhus, årligen vårdade fall av kroniska förgiftningssjukdomar (andra än kronisk alkoholsjukdom) pendlade under samma period mellan 6 och 28 fall, varav majoriteten avsåg morfinism.²⁶ Andra kategoriserade förgiftningssjukdomar var nikotinism och kokainism, i nämnd ordning med avseende på antalet patienter diagnosticerade enligt dessa indelningar. Enstaka är förekom också fall av kloralförgiftning, bromism och koffeinism.²⁷

Även om statistiken knappast lämnar relevant information om missbrukets omfattning och den faktiska förekomsten av kroniska förgiftningsfall, säger den ändå en del. Nomenklaturen för dödsorsaker och sjukdomsfall bekräftar att det vid sidan av alkoholfrågan förekom en problematisering av bruket av nervgifter och njutningsmedel, och den visar att man från ansvariga myndig-

heters sida tog allvarligt på det hot som de kroniska förgiftningarna ansågs utgöra. Statistiken visar också att så olikartade preparat som morfin och tobak, kokain och kaffe, problematiserades inom ramen för en och samma formel.

Dödsfalls- och sjukvårdsstatistiken är inte den enda indikatorn på problematiseringen av missbruk och beroende inom sjukvården. I 1901 års nomenklatur för diagnosticering vid intagning för sinnessjukvård förekom en kategori med avseende på fall av sinnessjukdom till följd av kronisk förgiftning.²⁸ Dessutom innehöll det förtryckta frågeformulär som användes för upprättandet av anamnesen vid intagning för sinnessjukvård mer explicit frågor om missbruk av morfin, opium, kokain, tobak och sömnmedel.²⁹

I samband med debatten om införandet av en lag om tvingande behandling av alkoholister restes frågan om inte denna lagstiftning också borde anpassas för andra rusgivande ämnen än alkohol. En del andra länder uppgavs ha en tvångslagstiftning som förutom alkoholister avsåg personer som hängav sig åt ett omåttligt bruk av opium, morfin, kloral och kokain.³⁰ Fattigvårdslagstiftningskommittén behandlade ärendet och menade att det var svårt att avgöra i vad mån ett sådant narkotikamissbruk verkligen utgjorde ett problem i Sverige. Man fastslog emellertid att dessa medel hade delvis mera förstörande verkningar än alkoholen och att prognosen för bot var sämre än beträffande alkoholism. Däremot menade man att personer som missbrukade narkotika var mindre farliga och störande för samhället och sina medmänniskor än vad alkoholisterna var. Därför rekommenderade man att den föreslagna lagen skulle begränsas till att omfatta alkoholister. Ett ytterligare skäl var bedömningen att narkotikamissbruket knappast skulle få någon vidare utsträckning i vårt land, så länge preparaten endast kunde erhållas mot recept på apotek. I de fall då ett narkotikamissbruk satte en person ur stånd att vårda sina tillgångar föreslog kommittén, inspirerade av Norges exempel, att personen i fråga omyndigförklarades och därigenom förhindrades att anskaffa narkotiska preparat. Kommitténs uppfattning om en begränsning av lagens omfattning delades av regeringen när man lade fram propositionen i frågan.³¹

Åtgärderna från myndigheternas sida, och diskussionerna om ytterligare mått och steg, inskränkte sig inte enbart till reaktioner i form av sinnessjukvård, avvänjning och förslag om tvångsvård enligt alkoholistlagens modell. Som vi sett inledningsvis, togs även initiativ till preventiva åtgärder i form av reglerad skolundervisning om de rusgivande ämnernas natur och verkningar. Dessa åtgärder kan dock knappast karaktäriseras som uttryck för ett program eller en uttalad kampanj mot missbruk av nervgifter och njutningsmedel. Men i kombination med en omfattande utgivning av upplysande och rådgivande böcker

och skrifter, innebar det att frågor om omåttligt bruk och beroende, samt därtill förknippade individuella skadeverkningar och samhällsfaror blev föremål för en stundtals intensiv uppmärksamhet. Under delar av 1920-talet riktades denna uppmärksamhet i hög grad mot en ny företeelse – kokainsniffning.

“Koks” på kontinenten

Kokain, som Albert Nieman 1860 isolerade ur kokablad, kom till stor användning under första världskriget, både som bedövningsmedel och stimulerande njutningsmedel. Men redan innan kriget hade man i Frankrike, Ryssland och Tyskland lagt sig till med vanan att sniffa kokain. Förmodligen har detta enkla och effektiva intagningsätt sitt ursprung i USA och uppkomsten sammanhänger med kokainets slemhinneavsvällande effekt och den därmed uppnådda lindringen av snuva och luftrörskatarr.³² Fram till kriget tycks denna form av kokainbruk i Europa huvudsakligen ha varit begränsad till konstnärer, bohemer och grupper inom de välbärgade skiktens s.k. halvvärld. Paris, och i synnerhet då nöjes-, konstnär- och studentkvarteren i Montmartre och Quartier latin, var centrum för 1910-talets europeiska kokainbruk. Under kriget lär kokainsniffning ha varit utbrett inom den franska armén och bland tsartrogna trupper, åtminstone bland officerare och intellektuella. Genom kontakter med ryska förband och franska ockupationstrupper spreds det nya intagningsättet till den tyska armén och vidare därifrån till Berlins barer och nöjesloker.³³

Men det var först under efterkrigsåren som kokainsniffning verkligen blev på modet i Europa. I Tyskland stod läkemedelsindustrin med välfyllda lager av olika kokainberedningar. För många som hade tillgång till industrins produkter blev kokain en vara som kunde omsättas till pengar eller andra eftertraktade artiklar. Efterkrigssituationen präglades av en rad förhållanden som sammantagna bildade grogrund för ökat bruk av njutningsmedel: fattigdom och arbetslöshet, en utbredd önskan att glömma krigets lidanden, längtan efter fest, nöjen och välbefinnande efter år av umbäranden, den politiska instabiliteten och oron inför framtiden. Enligt den danske farmakologieprofessorn Knud Møller präglades situationen av en speciell “efterkrigsmentalitet”:

År 1918, då miljoner soldater skulle byta krigets blodiga upplevelser mot en mera borgerlig och innehållslös tillvaro, då fredsöverenskommelsen resulterade i nöd och misär för miljontals desillusionerade människor, uppstod i alla länder ett likartat maniskt behov av förlustelser av de mest skiftande slag. Man ville glömma all rädsla, allt elände och bara njuta av att man hade livet i behåll.

Där varitéernas, danslokalernas och resturangernas larm och yra inte var nog för att döva plågade tankar, var rusgifterna utvägen. Kokain, heroin, morfin dök upp överallt, och alkoholförbrukningen ökade kolossalt. Begäret efter rusgifterna ledde till att den illegala handeln med rusgifter antog enorma dimensioner. Pengarna, som låg bakom och som tjänades på denna handel, ökade också till fantastiska belopp. En *circulus vitiosus*, ett fördärvligt kretslopp, sattes igång: De stora mängderna av framtagna rusgifter skulle avsättas, varför rusgiftsförsäljarna med alla medel sökte locka folk att använda gifterna; på tiotusentals små ölstugor, eleganta, intima resturanger och kabaréer, nattklubbar, osv. sökte ljusskygga personer att avsätta sina varor till de berusade gästerna. Därmed hade ofta nya 'kunder' skapats, och handeln måste åter utvidgas. I dessa efterkrigsår var det faktiskt, som om en häxsabbat gick över Europas och Amerikas storstäder.³⁴

Oavsett motiven förekom uppenbarligen kokainbruk i vida kretsar i 1920-talets Berlin, särskilt under en period av ekonomisk uppgång åren 1923 till 1929. Det nyttjades av skådespelare, författare, konstnärer, idrottsutövare (som doping), människor med nattarbeten (portier, restaurangpersonal, varitéartister, musiker), dagdrivare bland litterära och konstnärliga bohemkretsar, svartbörshajar, diversearbetare, tillfällighetsförbrytare, prostituerade samt av åtskilliga arbetslösa tonåringar. Kokainbrukets förändrade sociala lokalisering, från konstnärliga bohemkretsar och delar av vad som benämndes en dekadent överklass till ungdomsgrupper tillhörande arbetarklassen, var ett förhållande som noterades med oro. Enligt en samtida kartläggning var kokainisten en sällskaplig person som snusade sitt pulver i kretsen av likasinnade vänner i en lokal där han var välbekant för de övriga gästerna, särskilt för handlarna, vilka antingen hörde till gästkretsen eller personalen. En "kokainnatt" hemma i lägenheten tillsammans med inbjudna vänner var ett annat uttryck för denna umgängesform. Den sociala dimensionen är ett återkommande inslag i skildringarna av 1920-talet kokainkultur.³⁵ Enligt den medicinska litteraturen emarnerar det sällskapliga momentet ur introduktionen av ett nytt intagningsätt. Det "infektösa elementet" tillskrivs övergången från injektion till sniffning. Bakom denna förändring finner vi en utbredd vana av självmedicinering och en ökande konsumtion inriktad på i första hand eufori. Enligt C. G. Santesson var det sällskapliga draget dock inte något som enbart kännetecknade kokainmissbruket:

Medan morfinisterna ofta är äldre personer, är njutarna av kokain och heroin mest ungdomar. Medan morfinisterna draga sig undan i ensamhet med sitt giftmussel, är de båda andra kategorierna sällskapliga – de komma samman på kaféer, de bilda klubbar, som i *socité* njuta av sitt glada rus. Just denna

sällskaplighet bidrager till att locka andra obefästa ungdomar med i orgierna – de komma med av nyfikenhet, snusa några gånger och råka sedan ofta fast.³⁶

I 1920-talets Berlin, liksom Paris, kan man tala om en kokain-subkultur. Samtidsskildringar beskriver missbrukarnas sociala relationer, hur de umgicks och stöttade men också misstänkte och bekämpade varandra. Speciella symboler och ett särskilt språk utvecklades: "koks" var den vanliga benämningen på kokain i Tyskland och en påtänd person var "irre" (förvirrad). I Frankrike gick det under benämningen "coco" eller "poudre folle", i Förenta staterna kallades det "snow" eller "Charlie", osv. Förutom i dessa länder var kokainmissbruk vanligt i 1920-talets Italien, England, Schweiz och Spanien (Madrid och Barcelona).³⁷

Smyghandeln i Stockholm

Svensk press rapporterade om kokainvanorna i Berlins nattliga miljöer: "underliga nattlokaler med dyra viner, tvetydiga kvinnor, nakendans – och kokain!"³⁸ Ruset beskrevs ingående, likaså den plågsamma undergång som väntade dem som gett sig hän åt denna form av förstärkta livsglädje. Några år senare skrev Stockholmstidningarna om kokainmissbruk i huvudstaden. År 1924 rapporterades att en 33-årig byggnadsarbetare avlidit till följd av en överdos. Tillsammans med en kamrat hade han köpt kokain på ett fartyg i hamnen, begett sig till ett ölkafé och druckit öl som spetsats med en nypa kokain. Båda blev svårt illamående och fördes till sjukhus, men den ene av dem var död vid framkomsten.³⁹

Pressens bild av kokainmissbruket i Stockholm är en återspeglning av många av de förhållanden som återfinns i miljöbeskrivningarna från Berlin och Paris. Kokainet säljs och sniffas på danslokaler och restauranger och nattetid finns det till försäljning på Birger Jarlsgatan, i Kungsträdgården och i Humlegården. För de invigda handlar det om "koks". Det smugglas hit från Tyskland och kommer in från Sassnitz till Trelleborg, eller via de baltiska staterna. Smuggelnepn är många. Kokainet göms i klockboetter, ihåliga klackar och estniska julskinkor. Priset ligger kring 10 kr per gram. Kommersen sköts huvudsakligen av folk som även sysslar med spritsmuggling, eller som helt gått över till kokain på grund av lägre upptäcktsrisk, mildare straff och bättre förtjänster. Försäljningsorganisationen följer ett välkänt mönster. I toppen har vi grossörerna, försiktiga herrar som sällan själva befattar sig med varan, i botten har vi smyghandelns fotfolk, ofta spritsmugglare, lösdrivare, prostituerade, m.fl. Ett

återkommande tema i artiklarna är att smyghandeln med kokain kunnat frodas till följd av slapp lagstiftning och alltför milda straff. Polisassessor Birger Lundberg, t.f. detektivchef vid Stockholmspolisen kommer under rubriken *Detektivchefen har ordet* till tals i Svenska Dagbladet 23/7 1925:

Det rör sig om en smula böter för innehav av giftet samt eventuellt, om bevisning kan förebringas, något mera böter för olaga försäljning av gift. Min absoluta uppfattning är den att kraftiga preventiva åtgärder måste vidtagas och det innan giftrafiken fått en sådan kraftig utbredning som fallet varit på kontinenten, i England och i Förenta staterna. Dessa preventiva åtgärder skulle väl snarast utlösas i skärpta straff för drogtrafik. När spritsmugglare straffas med frihetstraff borde också kokainsmugglare riskera liknande straff. Kokainsmugglaren är för landet och för folkhälsan säkerligen oändligt mycket farligare än spritsmugglaren och därför borde han inte slippa undan med litet böter.⁴⁰

Under 1925 reagerade medicinalstyrelsen på uppgifterna om ett alltmer utbrett missbruk av kokain och i en skrivelse till överståthållarämbetet den 24 juli begärde man upplysningar om ämbetets åsikt beträffande skärpta ansvarsbestämmelser för olaga handel med narkotiska medel. Den 17 september 1925 överlämnade överståthållarämbetet en skrivelse vari man tillstyrkte höjda straffbestämmelser. En utredning rörande polismyndighetens bedömning av situationen i Stockholm bifogades. I denna ges en lägesbeskrivning som i väsentliga drag stämmer överens med pressens bild, vilket knappast är förvånande med tanke på att det är polisen som i flertalet fall lämnat uppgifter till pressen.⁴¹

I en promemoria den 25 augusti 1925 till Stockholms polismästare argumenterar t.f. tredje polisintendenten Sven Åkerblad för skärpta straff för innehav, saluhållande, försäljning och smuggling av kokain. Han skriver:

Den stora omfattning, som kokainmissbruket tagit i ett flertal länder har, då ifrågavarande missbruk numera synes hava fått rätt stor utbredning även i vårt land, givit anledning att taga i övervägande, huruvida icke, för den händelse kokainfaran här i Sverige skulle kunna mötas på ett effektivt sätt, en revision av våra lagbestämmelser rörande illegitim handel med kokain vore av nöden. Ett bekämpande av den illegitima handeln med kokain är förknippat med särskilda svårigheter. Härvid må bland annat framhållas giftets stora kommersiella värde, den stora affärsvinst, som handeln med detsamma inbringar, och icke minst dess obetydliga omfång, vilket gör en upptäckt av detsamma vid transport och försäljning utomordentligt svår.

Han refererar också uppgifter om kokainmissbrukets omfattning i Amerika. Det är rapporter från fängelserna i Leavenworth och Atlanta, samt Sing-Sing-

fängelset utanför New York, varifrån föreståndare och chefsläkare kan berättas om en markant ökning av andelen kokainister bland fångarna. Vidare ges en redogörelse för den rådande svenska lagstiftningen på området, vilken jämförs med lagstiftningen i USA, England, Frankrike och Tyskland. Förutom hänvisningar till 1906 års giftstadga och strafflagens 14 kapitel § 20 refereras till 1923 års kungörelse angående handel med opium, vari olovlig import och export av bl.a. opium och kokain reglerades.⁴² För brott mot import- och exportregleringen kunde böter från 50 till 10.000 kronor utdömas. Åkerblad sammanfattar:

Av ovanstående framgår, att smyghandeln med kokain icke under andra förhållanden än som omnämns i Strafflagens 14 kap. 20 § kan strängare straffbeläggas än med böter. Med hänsyn särskilt till den stora pekuniära vinst, som smyghandeln med kokain lämnar, torde lätt inses att nuvarande lagbestämmelser för bekämpande av den illegitima handeln med kokain icke äro effektiva. En jämförelse med gällande lagbestämmelser å hithörande område i större kulturländerna giver även tydligt vid handen att svensk lags straffbestämmelser uti ifrågakvarande avseende äro antikverade.

I promemorian till polismästaren redovisas en förteckning över fall där personer under de två senaste åren lagförts för olaglig befatning med kokain:

Namn	Förseelse	Beslag	Dom	Anm.
Fall 1	giftstadgan, 35, 37 §§	22, 70 gr.	Böter, 450 kr.	Överklagat. Böter, 350 kr.
Fall 2	strafflagen, 14 kap., 20 §	mindre parti	fängelse, 5 månader	Överklagat. Ingen ändr.
Fall 3	strafflagen, 14 kap. 20 §	mindre parti	fängelse, 4 månader	Överklagat. Ingen ändr.
Fall 4	giftstadgan, 37 §	71 gr.	Böter, 100 kr.	
Fall 5	giftstadgan, 35, 37 §§		Böter, 300 kr.	

I ett tillägg daterat den 10 september redovisas ytterligare två fall som avgjorts vid Stockholms rådhusrätt. En snickeriarbetare dömdes att böta 450 kronor för försäljning av kokain (giftstadgan, 35 §) och en f.d. skradderiarbetare dömdes till 150 kronors böter för samma brott. Åkerblad anmärker också att det vid kriminalavdelningen pågår utredning angående två personer, som erkänt att de i över ett års tid sålt kokain. Försäljningen bedrevs dels på en större restaurang och dels från en kontorslokal. Kundkretsen utgjordes huvudsakligen av sedeslösa kvinnor, vilka erhållit ett till två gram kokain åt gången. I samband

med gripandet beslagtogs ett mindre parti kokain, samt morfin. Baserat på uppgifter från förhör med personer som sysslat med olaga kokainhandel, framgår att kokainet huvudsakligen kom från Tyskland, där större partier kunde köpas för 75 öre per gram. Priset för större partier i Stockholm uppgick till två till tre kronor per gram. I detaljhandelsledet kunde med lätthet det dubbla priset erhållas.

I en promemoria från tullpolisavdelningen daterad den 3 maj 1926 redovisas förhören med personer som misstänks för olaga kokainhantering:⁴³

Köpmannen Evander boende i huset n:r 11 Kaptensgatan: Han hade under sommaren 1925 vid minst tre olika tillfällen av en man, som uppehållit sig utanför huset n:r 7 eller 9 Bryggaregatan, inköpt kokain, som han sedemera förtärt, men hade han av detta blivit sjuk så att han icke vidare vågat använda sig av kokain. Torsdagen den 18. februari 1926 hade en man vid namn Dahl kommit upp i hans lägenhet tillsammans med tvänne män vid namn Gran och Zetterlund. Dahls egentliga ärende hade varit, att Evander skulle förmedla en bostadslägenhet åt Dahl. Under det att de tre männen vistats hos Evander hade någon av dem bjudit Evander på kokain. Evander hade emellertid icke velat hava något kokain, varför han uppmanat de tre männen att avlägsna sig. Innan Dahl avlägsnat sig hade han uppgivit, att han kunde anskaffa 200 gram kokain, därest Evander kunde anskaffa honom en lägenhet. Som Evander icke ville hava med några kokainaffärer att skaffa hade han avvisat Dahls förslag.

Måleriarbetaren Dahl, boende i huset n:r 38 Kratsboda vid Mariehäll: Han kände Evander sedan någon tid tillbaka. Torsdagen den 18. februari 1926 hade han begivit sig till Evanders bostad vid Kaptensgatan. Då han kommit utanför sagda hus hade han därstädes sammanträffat med förenämnde Gran och Zetterlund. Gran hade frågat om de fingo göra Dahl sällskap upp till Evander, men hade Dahl avböjt detta, enär Evander förut omtalat, att han icke ville hava Gran springande hos sig därför att han vore så dåligt klädd. Gran och Zetterlund hade det oaktat medföljt Dahl upp till Evander. Då de kommit upp i Evanders bostad hade Gran och Zetterlund börjat tala om kokain och hade slutligen Gran framtagit en flaska, ur vilken de allesammans, förutom Evander, snusat. Zetterlund hade härunder omtalat, att han skulle köpa kokain av Gran, men att Dahl kunde få övertaga detta parti om han så önskade. Dahl hade emellertid avböjt. Evander hade uppmanat dem att avlägsna sig från hans kontor. Senare på eftermiddagen hade Dahl sammanträffat med Gran, därvid denna omtalat, att han hela dagen fått bjuda Zetterlund på kokain och att han därefter blivit lurad på en kokainaffär. Dahl, som även förstått, att det under sagda dag varit fråga om en kokainaffär hade för detta ändamål uppehållit sig i närheten av Kaptensgatan, därvid hade han iakttagit Zetterlund vandra fram och tillbaka å Artellerigatan under lång tid till synes nervös. Som det icke syntes bliva någon affär utav hade Dahl avlägsnat sig, men hade han senare återkommit och då sammanträffat med Gran,

därvid denna då omtalat, att han för Zetterlunds räkning inköpt 100 gram kokain och skulle Gran för detta besvär erhålla en mindre del. Då Gran sedemera sammanträffat med Zetterlund hade denne emellertid tagit kokainet från Gran utan att Gran erhållit någonting. För detta kokainparti hade Gran av Zetterlund erhållit 100 kronor i förskott, vilka penningar han lämnat den man av vilken han inköpt kokainet.

Förre chauffören Johansson: Han hade frigivits från tvångsarbetsanstalten å Svartsjö den 19. januari 1926. Efter frigivandet hade han begivit sig till Stockholm och då haft en annan man i sällskap från sagda anstalt. I hörnet av Artellerigatan och Riddargatan hade de sammanträffat med Gran, vilken Johansson förut kände. Gran hade uppgivit, att han skulle begiva sig till en man vid namn Evander för att hämta kokain. Gran hade även avlägsnat sig och återkommit efter en stund, därvid hade han medfört ett gram kokain. De hade därefter besökt någon restaurant, där Gran bjudit på kokain. Å restauranten hade Gran telefonerat till en man vid namn Nilsson, tidigare straffad för olaga kokainhantering, samt hade Nilsson uppmanat att medtaga Johansson och denne andre mannen hem till Nilssons bostad. Sedan de kommit till Nilssons bostad hade Gran återigen bjudit på kokain. Johansson hade därefter bott kvar hos Nilsson till den 1 februari 1926. Vid flera tillfällen under denna tid hade han av Nilsson blivit bjuden på kokain. Nilsson hade uppgivit, att han erhållit kokainet av en man vid namn Evander. Efter den 1. februari 1926 hade han varit bosatt hos en fröken Sundin i huset n:r 18 Artillerigatan. Härunder hade ofta Gran och Nilsson kommit dit, därvid de omtalat, att ett nytt kokainställe skulle finnas, där det skulle finnas kokain till huru stora mängder som helst och till billigare pris. Detta kokain skulle förvaras hos en bankir här i staden samt vara förvarat på stenkrukor. Huruvida Gran och Nilsson verkligen inköpt kokain kände han icke till men hade han vid flera tillfällen sett dessa båda personer hava kokain på sig.

Skrüdderiarbetare Gran: Han förnekade, att han någonsin sedan han senast straffats för olaga kokainförsäljning bedrivit sådan hantering. Han hade visserligen någon gång då och då blivit bjuden av bekanta på kokain, men hade han själv saknat penningar för inköp av kokain.

Massören Zetterlund, vilken för närvarande vistas å tvångsarbetsanstalten å Svartsjö, förnekade att han sysslat med kokainhantering i någon form. Han hade icke ens förtärt något kokain.

Av de personer, som tidigare blivit straffade för olaga kokainaffärer hava dessa under senare tiden närmare iakttagits, därvid dock någon sådan bevisning mot dem icke förekommit som lett till något anhållande. Att en del av dessa personer troligen fortfarande sysselsätter sig med kokainhandel torde dock vara sannolikt, enär personalen ofta sett dem i sällskap med varandra under sådana omständigheter, som tytt på att de haft någon dylik affär i sikte. Själva övervakandet av kokainförsäljningen har emellertid visat sig ytterst svårt, enär dessa

försäljare endast bära en mindre kvantitet på sig åt gången. Kommer någon polisman i deras närhet är det mycket lätt att kasta bort det eventuella gram kokain de bära på sig.”

Uppgifterna ur ovanstående förhörprotokoll indikerar en olaga handel med tämligen stora kvantiteter. Det rör sig om hekton och påståenden om än större mängder. Notabelt är också de inblandades klasstillhörighet. Med undantag för köpmannen Evander och hänvisningar till en bankir, möter vi människor ur arbetarklassen; personer som dessutom straffats tidigare och som varit omhändertagna för lösdriveri. Det sällskapliga, eller “infektuösa” elementet, som vi stött på i skildringarna av kokainmissbruket i Berlin, möter vi också i dessa utsagor om ett socialt orienterat kokainbruk bland medlemmar av Stockholms “undre värld”.

Mot bakgrund av påståenden om denna nya typ av missbruk och uppgifter om polisens svårigheter att bevisa en förekommande smyghandel författade medicinalstyrelsen den 25 november 1925 en skrivelse till chefen för justitiedepartementet. I denna pläderar man för skärpningar av gällande lagstiftning så att frihetsstraff kan utdömas för olaga införsel och försäljning, såväl som obehörigt innehav av giftigt ämne av första klassen. Motivet utvecklas i följande riskbedömning:

Det i våra dagar rådande missbruket av kokain utgör en stor social fara därigenom, att det med snabbhet sprider sig till stora befolkningslager, och att den, som hemfaller under denna last, inom kort andligen och kroppsligen fördäras. En starkt bidragande orsak till kokainismens stora spridning torde vara, att giftet salufördes i sådan form, att det vid användningen långsamt resorberas av organismen, varigenom ett tillstånd av välbehag och vid ökade doser ett rusliknande tillstånd inställer sig. Då faran för att personer, som lätt förledas av andras exempel eller som befinna sig i betryckt ställning, skola hemfalla åt denna last eller att mindre omdömesgilla personer av nyfikenhet eller sensationslystnad skola börja använda giftet är mycket stor, och då den, som en gång hemfallit under missbruket, endast undantagsvis kan frigöra sig därifrån, torde de medel, som för närvarande finnas till skydd mot detta missbruk, vara alltför otillräckliga.

Även medicinalstyrelsen exemplifierar med uppgifter från Förenta staterna, närmare bestämt från en år 1919 inrättad hjälpstation för missbrukare i New York. Under de första fem veckorna besöktes den av 1.886 personer, vilka betecknades som “[...] en samling ödelagda liv, mänskliga vrak, folk, som av sitt giftbehov förvandlats till en verklig fara för samhället”. I de länder där missbruk av kokain fått större utbredning, finns det alltid personer som livnär

sig på handel med detta gift, enligt medicinalstyrelsen. Mot denna bakgrund konkluderas i skrivelsen:

Endast avsevärt skärpta straffbestämmelser för smuggling och smyghandel med kokain torde för vårt lands vidkommande vara ägnade att förmå dylika personer från att avstå från sin olagliga hantering samt att avskräcka envar från att taga befattning med sådan.

Missbruket av narkotiska ämnen inskränkte sig inte till kokain. Medicinalstyrelsen har även synpunkter på missbruk av bearbetat opium och diacetylmorfin (heroin), och skriver:

Missbruk av bearbetat opium och diacetylmorfin är visserligen icke känt i vårt land, men det bearbetade opiet (rökopiet) har redan tidigare blivit en fara för vissa europeiska länder, och missbruket av diacetylmorfin, den så kallade heroinismen, uppgives hava i Amerikas förenta stater nått en betänklig utbredning. Vid den andra internationella opiumkonferensen i Genève 1924–1925 framlades från Förenta staternas sida ett förslag, gående ut på totalt förbud mot tillverkning och distribution av diacetylmorfin. Enligt den konventionen, som undertecknades av ett flertal vid nämnda konferens representerade makter, skall den internationellt överenskomna kontrollen avse alla beredningar, innehållande diacetylmorfin, och ej blott, såsom i Haagkonventionen överenskomms, sådana beredningar, som innehålla mer än 0,1 % diacetylmorfin. Medicinalstyrelsen anser sig böra förordna, att sådana skärpta straffbestämmelser, som kunna komma att utfärdas till förhindrande av missbruk av kokain, även komma att avse bearbetat opium samt diacetylmorfin och dess salter och beredningar.

I skrivelsen till justitieministern förordar medicinalstyrelsen förändringar i 1906 års giftstadga och 1923 års kungörelse om handel med opium och vissa andra narkotiska ämnen och beredningar.

En landsomfattande oro

I oktober 1925 anmodade justitieministern medicinalstyrelsen, överståthållarämbetet och länsstyrelserna i samtliga län att inkomma med yttranden om och i vilka avseenden särskilda lagbestämmelser eller andra åtgärder kunde vara erforderliga för ett effektivt ingripande mot missbruk av kokain och andra narkotiska ämnen. I varje län begärde länsstyrelserna in yttranden från stadsläkare, provinssiällkare, stads- och landsfiskaler, tulldirektörer, m.fl., över förekomsten av olaga befattning med kokain och andra narkotiska medel. Denna undersökning var den första landsomfattande kartläggningen av narkotikamissbruk i vårt land.

Från ett fåtal orter rapporterades om erfarenheter av olovlig införsel, smyg-handel, innehav och missbruk av kokain och andra narkotiska ämnen. Från Stockholms stad meddelades att sju personer lagförts för olovlig befattning med kokain under de två föregående åren. 1:e provinsialläkaren i Stockholms län uppgav att han under sin verksamhet som läkare iakttagit flera fall av missbruk av narkotiska ämnen, särskilt av morfin. I Uppsala hade polis-myndigheten nåtts av rykten om olovligt tillhandahållande av kokain, men någon bekräftelse hade man inte fått efter verkställda undersökningar. 1:e provinsialläkaren i Nyköping meddelade att några få fall av morfinmissbruk kunnat noteras. Det rörde sig främst om personer som på grund av sin yrkesut-bildning haft tillgång till morfin. Stadsfiskalen i Norrköping rapporterade om ett beslag av kokain den 16 mars 1925, då 197 gram kokain beslagtogs hos en familj. Kokainet kunde härledas till kaptenen på en tysk ångare, som insmugglat det och lämnat det i förvar hos bekanta. Någon försäljning hade man dock inte lyckats med, vare sig i Norrköping eller i Stockholm. Tulldirektören i Göte-borg upplyste om att personal i samband med en kroppsvisitation av en på ett tyskt ångfartyg anställd steward, den 27 december 1924 anträffat en ask med åtta glastuber kokainlösning. Länsstyrelsen i Värmlands län uppgav att enbart något enstaka fall av missbruk av kokain eller andra narkotiska ämnen före-kommit. Landsfiskalen i Bergsjö distrikt fäste uppmärksamheten på att perso-ner kända för alkoholmissbruk av läkare ordinerats narkotiska ämnen, särskilt kloralhydrat. Ingripande från polisens sida hade måst ske för att avstyra "däri-ge-nom uppkomna oordningar". Länsstyrelsen i Jönköpings län redovisade ett fall av kokainmissbruk. Det rörde sig om en medicine studerande som börjat använda opium och sedan övergått till att begagna kokain. Magistraten i Ulri-cehamn informerade om ett polisanmält apoteksinbrott den 15 augusti 1925, då någon tillgripit en burk innehållande 10–15 gram kokain. Det misstänktes att förövaren tillhörde personalen på apoteket. 1:e provinsialläkaren i Väners-borg rapporterade om ytterligt sällsynta fall av missbruk av kokain och andra narkotiska ämnen.

Även myndigheter på orter som saknade direkt erfarenheter av olovlig han-tering av kokain, hade uppfattningar om fenomenet och om vilken typ och grad av åtgärd som borde sättas in. På några håll problematiserades också bruket av andra njutningsmedel.

Sammanfattningsvis visar svaren att flertalet av de tillfrågade inte stött på kokainmissbruk eller annat narkotikamissbruk i sin myndighetsutövning. Trots det artikuleras en tämligen likartad beskrivning av missbrukets utbredning. Det förekommer i de större städerna, särskilt i hamnstäderna och det är en

företeelse som ökar i omfattning. Denna uppfattning är synonym med dagspressens beskrivning och ligger också underförstådd i de centrala myndigheternas skrivelser. Detsamma gäller den hotbild och de riskbedömningar som tecknas. Man fruktade en social smitta och menade att det förelåg en uppenbar risk för att denna storstadsföreteelse skulle spridas till mindre städer och till landsbygden. En klar majoritet av remissinstanserna ansåg att gällande lagstiftning inte medgav tillräckligt avskräckande påföljder och uttalade sig för skärpta lagbestämmelser, dvs. möjlighet att utdöma frihetsstraff åtminstone i fråga om olaga införsel och försäljning. Denna skärpning förordades i syfte att förebygga en fortsatt spridning från Stockholm ut i landet i övrigt. (För mer detaljerade utsagor angående olovlig införsel, försäljning och missbruk av kokain och andra narkotiska ämnen samt åtgärder däremot, se appendix 1.)

Något preciserat förslag att ta ställning till förelåg inte. Medicinalstyrelsen pläderade, som vi sett, för förändringar i giftstadgan och opiumkungörelsen. Detsamma gällde polismyndigheten i Stockholm, som även tagit intryck av *lagen med särskilda bestämmelser angående olovlig befattning med spritdrycker och vin* av den 20 juni 1924. Förslaget om omkastad bevisbörda (som förekom vid tillämpningen av nämnda lag), vilket framlagts av t.f. tredje polisintendenten, kritiserades dock av överståthållarämbetet.

Trots avsaknaden av ett konkret åtgärdsförslag, saknades inte idéer och åsikter om vad som lämpligen borde göras åt missförhållandet. Landsfogden i Uppsala län ansåg det vara mindre tilltalande att kriminalisera innehavet av narkotiska ämnen i de fall där ämnet enbart innehades för eget bruk. 1:e provinsialläkaren i Stockholms län poängterade att åtgärderna borde inriktas på den olovligen införseln och smyghandeln. Han ifrågasatte behovet av ytterligare restriktiva bestämmelser för morfin och opium som utlämnades från apotek. 1:e provinsialläkaren i Vänersborg tog också upp frågan om handhavandet av narkotiska ämnen på landets apotek. Han hade dock en annan mening än nämnda kollega och efterlyste en ordning där inte bara morfin, opium och kokain förvarades i låst skåp. Regleringen borde omfatta samtliga de opiumpreparat och de av opiets alkaloider som kan framkalla tillvänjningssymptom. 1:e provinsialläkaren i Södermanlands län diskuterade lämpligt tillvägagångssätt om myndighet skulle ges medgivande att öppna postförsändelser som kunde misstänkas innehålla narkotiska ämnen. Enligt hans förslag skulle adresaten personligen infinna sig på postkontoret och öppna försändelsen i närvaro av posttjänsteman. Länsstyrelsen för Östergötlands län betonade den ökade upplysningsverksamhetens stävjande inverkan på missbruk av narkotiska ämnen. 1:e provinsialläkaren i Vänersborg påpekade dock en motsatt möjlighet.

Han fruktade att en intensifierad upplysningsverksamhet skulle väcka allmänhetens nyfikna intresse för de giftiga ämnena och därigenom göra mer skada än nytta. Provinsialläkaren i Karlshamn förespråkade tvångsbehandling av vaneförbrukare av kokain och annan narkotika. T.f. landsfiskalen i Finnskoga distrikt hävdade att de som olovligen befattade sig med narkotiska ämnen skulle behandlas som lösdrivare. Landsfiskalen i Hedemora distrikt föreslog en särskild behandlingslag för kokainmissbrukare, analog med lagen om behandling av alkoholister. Polisupplysningsmannen i Borlänge ansåg att den som använde varan för egen del eller sålde den till andra för alltid skulle interneras i särskild anstalt. Landsfiskalen i Rättvik framhöll behovet av att åklagaren gavs vidsträckt visitationsrätt med avseende på hotell, pensionat, kaféer och andra ställen där olaglig försäljning kunde misstänkas äga rum. Magistraten i Hudiksvall föreslog införandet av en bestämmelse i strafflagen som skulle medge utdömmande av straff för den, som på grund av missbruk av narkotiska gifter i oredig sinnesförfattning uppträdde på allmän plats.

Sammanfattningsvis möter vi bland de föreslagna åtgärderna synsätt och idéer som återkommit i senare decenniernas narkotikadebatt. Exempel härpå är frågan om innehav för eget bruk ska falla inom det straffbara gräns. Kraven på tvångsvård och behandlingsskyldighet enligt mönster från den gamla nykterhetsvårdslagstiftningen är en omtvistad fråga även i 1990-talets narkotikadiskussion. Olika förslagsställare intog motsatta ståndpunkter när det gällde informationens roll. Å ena sidan poängterades behovet av upplysning i syfte att stävja missbruket, å andra sidan underströks risken för att ökad upplysning skulle leda till stegrad nyfikenhet på de skadliga medlen. Även denna meningsskiljaktighet om informationens effekter går igen i senare polemik om narkotikainformationens inriktning och utformning. Förslagen om att öppna misstänkta postförsändelser och ökad visitationsrätt i det polisiära arbetet påminner till sin karaktär om en del förslag som med en nutida beteckning brukar kallas "okonventionella spaningsmetoder". Beträffande skärpt reglering av den legala distributionen och försäljningen av beroendeframkallande medel synliggjordes från läkarhåll två motsatta uppfattningar; ett uttalat motstånd mot ytterligare restriktiva bestämmelser för apotekens utlämning av sådana medel och önskemål om striktare bestämmelser för denna hantering. Det är en åsiktsbrytning som går igen under de följande årtiondenas diskussion om i synnerhet skärpt reglering av utlämning av beroendeskapande sömnmedel.

Socialdepartementet, som fick överta ärendet för fortsatt behandling, sammanfattade resultatet av utredningen så här:

Av den verkställda utredningen framgår, att missbruket av narkotiska ämnen nått en viss utbredning även i vårt land. Ett ej ringa antal personer torde redan hava hemfallit åt dylikt missbruk, och erfarenheterna från främmande länder visar, att detsamma har en stark benägenhet att sprida sig till allt bredare befolkningslager. Det synes även vara utrett, att nu gällande bestämmelser icke äro tillfyllest för ett verksamt bekämpande av omförmälda missbruk.

Ett omtvistat lagförslag

I den fortsatta utredningen fastslår socialdepartementet att de förråd av narkotiska ämnen som införs och innehas av därtill berättigade personer inte utgör något större problem. Intresset fokuseras på den narkotika som insmugglas till riket och på otillåtet sätt tillhandahålls allmänheten, och man skriver:

Endast genom en kraftig straffrättslig reaktion i förening med konfiskation av varan torde det vara möjligt att förhindra denna otillåtna hantering.

Reaktionen bör, enligt socialdepartementets promemoria, ta sikte på olovlig införsel och tillverkning av narkotiska ämnen, såväl som olovlig försäljning och innehav av narkotika som varit föremål för olovlig hantering. Det krävs också att myndigheterna ges en vidsträckt rätt att efterspana och beslagta detta slags narkotika, exempelvis genom rätt till husrannsakan och kroppsvisitation. Den modell man så småningom fastnar för är en reglering som anknyts till *lagen med särskilda bestämmelser angående olovlig befattning med spritdrycker och vin*, hädanefter benämnd spritinförsellagen. Lagförslaget får namnet *lag med särskilda bestämmelser angående olovlig befattning med vissa narkotiska ämnen och beredningar*, och innehåller i korthet följande: Spritinförsellagen ska i tillämpliga delar gälla beträffande narkotiska ämnen, däribland morfin, kokain, heroin och dess salter. Beträffande heroin har man tagit hänsyn till medicinalstyrelsens synpunkter om att anknyta till beslutet i 1925 års Genèvekonvention och låta kontrollen avse alla beredningar innehållande heroin. En annan nyhet i förhållande till 1923 års opiumkungörelse gäller introduktionen av ett "öppet" narkotikabegrepp som möjliggör att ämnen och beredningar efter Konungens förordnande kan inbegripas under lagen. Straffet för olovlig införsel, tillverkning och försäljning av narkotiska ämnen är böter från 100 till 10.000 kronor eller fängelse i högst ett år, vilket också är straffsatsen för innehav av olovligt införd eller tillverkad narkotika. Om förbrytelsen (införsel, tillverkning, försäljning) är av större omfattning eller av yrkesmässig karaktär kan straffet uppgå till högst ett års straffarbete. Vid

återfall stadgas fängelsestraff eller straffarbete i högst två år. Polis- och tullmyndigheterna ges viss rätt att verkställa husrannsakan och kroppsvisitation.

I ett remissyttrande till Kungl. Maj:t, daterat den 21 december 1926, förkastar överståthållarämbetet det aktuella lagförslaget. Underlaget för tillbakavisandet är en promemoria till polismästaren i Stockholm, författad av tredje polisintendenten Hallgren. Hans kritik är omfattande. Han finner det olyckligt att spritdrycker och vin likställs med narkotiska ämnen. De förstnämnda är inom vissa ramar lovliga njutningsmedel, medan de narkotiska ämnena under inga förhållanden har en sådan karaktär. I lagförslaget tas inte tillräcklig hänsyn till skillnaden mellan de alkoholhaltiga dryckerna och t.ex. kokain vad gäller kvantitet, pris i förhållande till vikt, och skrymmande emballering. Förbiseendet av denna grundläggande skillnad kommer, enligt Hallgren, att leda till stora svårigheter i tillämpningen av lagen. Lagförslaget stadgar att villkoret för olaga innehav är att varan är olovligen införd eller tillverkad, vilket oftast är mycket svårt att bevisa. Det innebär att straffansvar för innehav i praktiken inte kommer att kunna utkrävas. En besvärande inkonsistens råder mellan det presenterade lagförslaget och gällande förordningar (1906 års giftstadga och 1923 års opiumkungörelse) beträffande straffansvar för vissa gärningsformer, vilket skapar tvivel om vilken lagbestämmelse som ska tillämpas. Slutligen är rätten till husrannsakan och kroppsvisitation avhängig misstanken om olovlig införsel av narkotikan, vilket det sällan finns möjlighet att kunna styrka. Hallgren avslutar:

Undertecknad kan på anförda grunder icke finna, att, därest utkastet blir lag, för polis- och åklagaremyndighet skapas bättre möjligheter än nu finnas att bekämpa missbruket av kokain och andra därmed likartade narkotiska ämnen. Det mål, man enligt motiven vill med de föreslagna bestämmelserna vinna, kan man enligt undertecknads mening icke nå med dem. Även ur formell synpunkt synes den nya lagen mindre lyckad. För dem, som skola handhava tillsynen över lagens efterlevnad, måste det nämligen vara förenat med icke oväsentliga svårigheter att handskas med en lag, vars innehåll till huvudsaklig del utgör en hänvisning till en annan lag, vilken i sin ordning i stor omfattning hänvisar till en tredje lag.

I och med polismyndighetens nedgörande kritik tycks luften ha gått ur försöken att skärpa lagstiftningen mot olaga kokainhantering. Socialministern gav i början av år 1927 besked om att kokainfrågan skulle vila till sommaren. Senare kom ett nytt besked om att något förslag tillsvidare inte skulle utarbetas. Luften tycks även ha gått ur kokainmarknaden, eller åtminstone myndigheter-

nas tilltro till pressens beskrivningar av den. En artikel i Dagens Nyheter 29/12 1927 om att kokainhandeln börjar ta fart i Stockholm väckte undran och irritation på socialdepartementet.⁴⁴ Anteckningar om ett telefonsamtal med polisintendent Hallgren visar att denne tillbakavisar påståendena om att kokainmissbruket skulle vara i tilltagande. Han menar att tidningsuppgifterna är överdrivna och grundade på hörsägen och lösa antaganden. Enligt Hallgren förekommer det alltid ett visst missbruk av kokain, men situationen är inte sådan att den påkallar lagstiftningsåtgärder. Från socialdepartementets sida hämtade man också in upplysningar från poliklinikerna för veneriskt sjuka. Därifrån upplyste man att om ett missbruk i någon större utsträckning förekom, skulle man ha känt till det. Endast ett fall, en kvinna som kommit från Berlin, var känt.

Det kom att dröja några år innan nya regleringsförslag utarbetades och dessa motiverades i hög grad av att Sverige biträtt Genèvekonventionen av år 1925 och den kompletterande Genèvekonventionen av år 1931. För svensk del innebar det en ny kungörelse år 1930, vari en del av de regleringar som diskuterats i samband med 1926 års lagförslag återfinns.⁴⁵ Det gäller främst regleringen av heroin, vissa kokainberedningar, samt indisk hampa (hasch). I förhållande till 1923 års opiumkungörelse innebar det att även innehav av andra narkotiska ämnen och beredningar än opium, t.ex. kokain och hasch, blev straffbelagt. Vidare jämställdes samtliga gärningsformer beträffande det straff som kunde utdömas, böter från 50 till 10.000 kronor. Innehav av kokain kunde, som tidigare nämnts, enbart bestraffas genom giftstadgan, vilken stadgade böter från 100 till 500 kronor för detta lagbrott. Genom 1933 års kungörelse blev ett större antal narkotiska beredningar föremål för reglering.⁴⁶ Villkoren för in- och utförsel av heroin skärptes. Straffsatserna ändrades så att dagsböter infördes och under försvarande omständigheter gavs möjlighet till utdömmande av fängelsestraff.

Frågan om tvångsvård

1920-talets kokainvåg kan även avläsas i den medicinska litteraturen. Psykiatriprofessorn Bror Gadelius redogörelse för de narkotiska ämnenas inverkan på uppkomsten av sinnessjukdomar utgör ett framträdande exempel.⁴⁷ Häri redovisas kokainets historia, dess utbredning och utveckling till en modern, sällskapligt bedriven last. Effekter och skadeverkningar ges en utförlig beskrivning. Kokainet har starka psykiska verkningar och den en gång upplevda

euforien lockar till fortsatt missbruk. Euforien kan övergå i ett rustillstånd med åtföljande hallucinationer, och kokainisten mister då kontakten med yttervärlden. Förryckthet med förföljelseidéer, liksom tvångsneurotiska tillstånd med planlöst irrande och en planlös ordnings- och renlighetsdrift förekommer, enligt Gadelius. Kokainruset följs ofta av ett depressionstillstånd som utmärks av slapphet och viljeförlamning. Under rubriken rättspsykiatriska synpunkter noteras sambandet mellan kokainmissbruk och våld och Gadelius konstaterar att kokainmissbrukaren ibland begår våldsamheter, mord och överfall.

C. G. Santesson berör också förhållandet att en del människor missbrukar kokain som ett njutningsmedel, vilket han menar är ett synnerligt olyckligt och farligt tilltag.⁴⁸ Santesson för också fram åsikten, som han delar med kollegor på kontinenten, att det är alkoholförbudet, särskilt i Förenta staterna, som gett fart åt denna och andra brottsliga oseder.⁴⁹

Under 1920-talet diskuterades inte enbart straffrättsliga åtgärder mot narkotikamissbruk. I ett yttrande den 12 juli 1927 över 1926 års förslag till *lag angående åtgärder mot dryckenskap och fylleri* ifrågasatte socialstyrelsen om inte lagen borde göras tillämplig på missbrukare av morfin, kokain, m.fl. narkotiska medel. Frågan som diskuterats i samband med införandet av 1913 års *lag om behandling av alkoholister* blev således återigen aktuell. 1927 års sakkunniga för revision av lösdrivarlagstiftningen m.m. hade även fått uppdraget att avge förslag med anledning av betänkandet om "fyllerilagstiftning". I en skrivelse till medicinalstyrelsen den 31 juli 1929 begärde man in uppgifter och upplysningar angående en utvidgning av lagen i enlighet med socialstyrelsens utlåtande. I en föredragning den 9 september 1929 gav Bror Gadelius (medlem av medicinalstyrelsens vetenskapliga råd) och docent F. Lindstedt sin syn på saken.⁵⁰ Narkotikamissbruket ses inte som ett allmänt problem. Morfinmissbruket är lokaliserat till personer som yrkesmässigt har tillgång till morfin eller till personer som genom utländska förbindelser kan anskaffa det. Någon uppskattning av missbrukets utbredning görs inte, men det konstateras att antalet morfinister knappast ökat under de senaste 10-20 åren. Gadelius fortsätter:

Att en otillåten kokaintrafik även förekommer i vårt land kan ju icke alldeles bestridas, och biand pueilæ publicæ hava nog kunnat iakttagas enstaka fall, som i en eller annan form försökt detta moderna retmedel, vilket de på smygvägar åtkommit. Ångående utbredningen av denna trafik har jag förfrågat mig hos polisintendenten Hallgren, men var denne dock av den bestämda mening, att fall av denna art förekommit så sporadiskt, att det vore en överdrift att i den vilja

se en verklig samhällsfara. Till samma uppfattning kommer man, om man beaktar det försvinnande ringa antalet fall av sinnessjukdom beroende på missbruk av morfin och kokain, som även under senare år observerats å statens resp. storstädernas sinnessjukhus. Närmast skulle man, därest missbruket av dessa medel verkligen visat någon mera avsevärd stegring, hava anledning förmoda, att de fall, som intagits å Långbro sinnessjukhus och Stockholms hospital, till antalet företett någon nämnvärd ökning. Så har emellertid ingalunda varit förhållandet. Dessa sällsynta sjukdomsfall representera nu liksom tidigare i det allra närmaste en 'quantité négligéable'.⁵¹

Gadelius redogör för tankegångar om förebyggande insatser i form av tidig avvänjning och korrigerande moralisk behandling för att kväva missbruket i sin linda. Sådana fall kan dock inte betraktas som samhällsvådliga och faller därför utanför gränserna för alkoholistlagens interneringsvillkor. Han framhåller också svårigheten att, om personen i fråga inte själv ger sig till känna, nå dem som befinner sig i ett tidigt stadium av missbruket med den hjälpande handen. Enligt Gadelius är denna typ av insatser en fråga för vad han kallar den social-hygieniska missionsverksamheten och inte något som kan fastställas med kategoriska lagbestämmelser. Skillnaden mellan å ena sidan alkoholisten och å den andra morfinisten och kokainisten betonas. De senare är farliga enbart under tider av nödtvungen abstinens, medan alkoholisten under ruset har lätt för att ta till våld mot hustru och barn.

Sett ur abstinenssymtomens samhällsfarliga art och giftets demoraliserande följder, är kokain och morfin likvärdiga, enligt Gadelius. Kokainisten är dock snarare mera brutal än morfinisten när det gäller att komma över det begärliga giftet. Kokainverkningsarna leder också oftare till delirier med hallucinationer och förryckta idéer. Både morfinistens och kokainistens samhällsfarlighet yttrar sig i sådana patologiska tillstånd att sinnessjuklagen är tillämplig och därför är andra bestämmelser om deras omhändertagande onödiga, enligt Gadelius.

I medicinalstyrelsens yttrande framförs även andra skäl för att avråda från att alkoholistlagen görs tillämplig på narkotikamissbrukare. Dessa kommer nämligen oftast från helt andra samhällslager än alkoholisterna och anses inte som dessa utgöra en fara för annans säkerhet, försumma sina försörjningsplikter eller ligga andra till last. Lagens villkor för tvångsinternering är därför knappast tillämpliga på merparten narkotikamissbrukare. Som en underton finns också motviljan mot att blanda läkare, apotekare och sjuksköterskor med alkoholiserade arbetare. De sakkunniga som tillsatts för att revidera lösdrivarlagstiftningen gick på medicinalstyrelsens linje och de socialrättsliga bestämmelserna om tvångsvård förbehölls alkoholmissbrukarna.

Sammanfattande diskussion

Mot slutet av 1800-talet blev rusgivande ämnen av olika slag föremål för granskning och diskussion. Förutom rusdryckerna, vars individuella och samhällsliga effekter redan problematiserats och blivit objekt för upplysande insatser, riktades uppmärksamheten mot nervgifter som morfin och kokain och mot vardagliga njutningsmedel som kaffe och tobak. Den av läkare anförda diskursen kretsade främst kring tre faror: faran för beroende, och därigenom faran för moralisk urartning och uppkomsten av nerv- och sinnessjukdomar. Det omfattande bruket av opiumbaserade beredningar fick inte alls samma dignitet som påtalat missförhållande. Enstaka fall refererades, men diskussionerna om detta narkotiska preparat avsåg i viss mån den okontrollerade försäljningen av humbugmediciner innehållande opium och framför allt det internationellt uppmärksammade missbruket av rökopium i Kina och andra fjärran länder.

Problematiseringen av morfinet hämtade näring ur en import av föreställningar och synsätt, baserade på fallbeskrivningar som refererades i utländska monografier och läroböcker, samt i internationell fackpress. Fallen av konstaterade svenska morfinister var fåtaliga. I redogörelserna möter vi i första hand medelålders personer ur samhällets övre klasser. Påfallande ofta rörde det sig om yrkesutövare med tillgång till morfin, men även andelen kvinnor var betydande. Den på främst tyskt, franskt och engelskt material grundade problembestämningen innefattade uttalade hotbilder, orsaksförklaringar och rekommenderade behandlingsåtgärder.

Risken för moraliskt förfall och en samhällsnyttig karaktärs urartning framträder tydligt ur de orosmoln som tecknades. Degenerationsidéns iögonfallande position sammanhänger med föreställningen om förfallets arvmässiga räckvidd. Bortom ett samtida ökat och förvärrat moraliskt förfall hotade en eskalerande urartningsprocess med vådliga konsekvenser för kommande generationer. Även i fråga om individuella orsaksförklaringar spelade ärftligheten en betydande roll. Moraliska anomalier var i hög grad en fråga om resultatet av tidigare generationers svagsinhet eller lastbara leverne. Personer med naturgivna defekter på det vilje- och känslomässiga området ansågs löpa särskilt stor risk att utveckla en kronisk förgiftning. Grogrunden för missbruk och beroende i form av moraliskt avvikande egenskaper kunde emellertid även förvärfvas genom påverkan från det moderna stadslivets nedbrytande influenser.

Ifråga om kokainmissbruket tillkom risken för att moraliskt degenerativa egenskaper skulle spridas genom den sociala smitta som det nya, socialt orien-

terade, konsumtionsmönstret ansågs befordra. Härigenom förelåg en uppenbar risk för att fördärliga inflytelser skulle fortplantas i allt vidare kretsar. Kokain förknippades också med andra klandervärda företeelser; en stegrad sexualitet, ofta med homosexuella inslag, aggressivitet och våld, samt asocialitet och kriminalitet. Ett annat tema rör ett samtidigt både diffust och starkt inslag av oro och rädsla för det främmande. Den skildrade kokainmissbrukaren var en kulturell främling, en gestalt som med rötter i andra länders betydligt mer allvarliga sociala missförhållanden hotade att introducera en främmande världsbrytande vanor.

Vid sidan av efterfrågeorienterade orsakssamband avhandlades tillgänglighetens villkor. Morfinet blev tidigt föremål för den reglering och kontroll som gällde för arsenik, stryknin och andra giftiga ämnen av första klassen. Genom tillkomsten av nya giftiga läkemedel höjdes kraven på läkare och apotekare. Förvaring, utlämning och användning kringgärdades successivt av restriktiva bestämmelser och anvisningar. Kontrollsystemet led dock av uppenbara brister. För det första förelåg ett informativt problem. Det gällde att tillse att samtliga berörda yrkesutövare kände till utfärdade bestämmelser och rättade sig därefter. Av ekonomiska skäl förekom att utfärdade morfinrecept expedierades på nytt, utan behörig påskrift om att så fick ske. Den vårdslöshet i fråga om läkemedelshantering som förekom och undfallenheten mot påstridiga patienter från både läkares och apotekares sida, utgjorde ytterligare hinder för realiserandet av en effektiv kontroll beträffande giftiga läkemedel.

Den behandling som tillämpades och rekommenderades av merparten av dåtidens auktoriteter avsåg en snabb avvänjning från morfin och kokain. Anstaltsvistelse, isolering och noggrann övervakning var några av de förutsättningar som måste uppfyllas för att ett varaktigt resultat skulle vara möjligt. Även om dessa villkor förverkligades var botandet dock långt ifrån säkert. Prognosen ansågs i allmänhet vara dålig. Begärets makt över det förtvinade viljelivet var stark och rapporter om återfall förekommer genomgående. Vid sidan av den etablerade behandlingsprincipen praktiserades en alternativ metod vid morfinmissbruk, fokuserad på stegvis, långvarig nedtrappning i kombination med suggestionsbehandling. Denna metod färgades av en mer uttalad sjukdomssyn, enligt vilken morfinisten uppfattades som en lidande person i behov av läkares omvårdnad, snarare än en moraliskt lastbar människa som behövde korrigeras och kontrolleras.

Läkare, farmakologer och psykiatriker utgjorde den aktörsgrupp som dominerade frågan om de narkotiska läkemedlen under decennierna kring sekelskiftet 1900. I rollen som upptäckare, varnare och upplysare intog de, kliniker

såväl som forskare, en förhärskande position i den offentliga debatten om nervgifternas användning och reglering. De utforskade de narkotiska ämnens kemiska egenskaper, kartlade deras verkningar i olika delar av människokroppen, definierade skadliga och avvikande effekter, fastställde risker och artikulerade hotbilder, utpekade orsaker, rekommenderade behandlingsmetoder och föreslog åtgärder, samt initierade omfattande informations- och upplysningsinsatser. Denna aktörsgroup svarade för diskursens kognitiva och moraliska innehåll, och därigenom för problembestämmningen. Vi kan gott säga att de ägde problemet med de narkotiska ämnens lämpliga hantering och användning. Sekelskiftets narkotikafråga var i hög grad ett medicinskt problem.

Under 1920-talet aktualiserades en ny samhällsfara i Västvärlden; missbruket av kokain. Önskade effekter till följd av bruket av kokain som läkemedel, och den i många länder vanliga självmedicineringen med kokainbaserade patentmediciner, var sedan tidigare kända i fackkretsar. Den företeelse som nu vållade oro rörde en grundläggande förskjutning från bruket av läkemedel, och därmed förknippade biverkningar, till bruket av kokain som ett njutningsmedel. Kokain fick ett huvudsakligen nytt användningsområde och motiven för konsumtionen omvandlades. Detsamma gällde intagningsätt, social lokalisering och social funktion. Kokain blev en sällskapsdrog som sniffades i goda vänners lag och missbruket var i stor utsträckning lokaliserat till unga människor inom bohemkretsar, arbetarklass och den undre världen. Ålder, klass, kön och ras var de egenskaper kring vilka problematiseringen kretsade. Förändrad funktion och förskjutningar beträffande brukets sociala lokalisering innebar också att drogen fick en annan status. Inom loppet av omkring fyrtio år förvandlades kokainet från löftesrik undergörare i den medicinska vetenskapens tjänst till en suspekt substans, intimt sammankopplad med brottslighet, sedeslöshet och moraliskt förfall.

Den kognitiva och moraliska strukturering av narkotikaproblemet som den medicinska expertisen gjort, främst på basis av utländska fallbeskrivningar, kompletterades nu med ett inflöde av internationella situationsbeskrivningar som citerades i interna myndighetspromemorier och dagstidningar. I fråga om dessa var det ofta företrädare för polismyndigheter och ungdomsvården i andra länder som var avsändare.

På hemmaplan var det särskilt polismaktens företrädare som höjde varningarnas rop. Deras beskrivningar och tolkningar förmedlades och förstärktes av dagstidningarna, som i inträngande reportage berättade om en mystisk och hotfull nattlig värld. Föreningen mellan den farliga kokainhanteringen

och företeelser som dans, nöjeslokaler, "lättfotade" kvinnor, nöjeslysten ungdom och lösdrivare löper som en röd tråd genom skildringarna. Medicinalstyrelsen var i egenskap av medicinsk kontrollmyndighet den myndighet som skred till handling i avsikt att stävja och reglera. Polisväsendet och medicinalstyrelsen är i detta sammanhang tydliga exempel på hur myndigheter kan agera "anspråksformerare" och därigenom svara för väsentliga delar av problemetableringen.

Även internationellt hade ansträngningarna att kontrollera den oönskade, icke auktoriserade hanteringen börjat ta form. 1912 års Haagkonvention, som tillkom efter starka amerikanska önskemål, var förutom insatserna mot opiummissbruket, ämnad att motverka den nya samhällsfaran.⁵²

Den svenska situationen i mitten av 1920-talet synes vara ett illustrativt exempel på en "moralpanik".⁵³ Uppståndelsen och reaktionerna framstår som överdrivna, åtminstone sett i relation till mer substantiell information om kokainmissbrukets utbredning, exempelvis uppgifter om fällande domar i Stockholm, rapporterade fall från sjukvården och utsagor från olika myndigheter i den landsomfattande kartläggningen. Å andra sidan ger pressen en annan bild av läget i Stockholm. Här möter vi ett kokainmissbruk som verkar vara tämligen utbrett i vissa kretsar. Uppenbart saknas data för en mer preciserad bestämning av omfattningen av 1920-talets kokainvåg i Stockholm. Men ett resonemang byggt på bedömningar av tillgänglig information kan trots allt ge en viss ersättning.

Det kan mycket väl vara så att de båda synbarligen motstridiga verklighetsbeskrivningarna var för sig är riktiga. Polisens svårigheter att tillämpa en föga ändamålsenlig lagstiftning verkar uppenbara. De spritpoliser som sysslade med narkotikaspaning var dessutom få och välkända. Det gavs stora möjligheter att smussla undan de små mängderna pulver, när någon av de välkända spanarna dök upp på en restaurang eller en danslokal. Den på basis av straffrättsliga åtgärder manifesta delen av kokainmissbruket, utgjorde med stor sannolikhet enbart en mindre del av fenomenet i stort.

Med tanke på sjukvårdens slutna institutionskaraktär, är det högst troligt att de från sjukvården kända fallen endast svarade mot en liten del av dem som missbrukade kokain. I enlighet med resonemanget om att pressen fångade delar av en verklighet som inte var synlig utifrån myndigheternas information baserad på identifierade fall, är det sannolikt att intrycket om en företeelse huvudsakligen begränsad till Stockholm är riktigt. Det förekommer inga uppgifter i pressen som motsäger utsagorna om ett mycket sporadiskt förekommande missbruk av kokain och annan narkotika i övriga delar av landet. En

annan indikation som tyder på att uppståndelsen kring 1920-talets kokainmissbruk var relativt begränsad är att denna missbruksdebatt knappast alls återspeglas i medicinsk fackpress och den förekom, trots tydliga beröringspunkter, inte heller i samtidens stora, parallella sociala debatt; frågan om hur lösdrivarna skulle kontrolleras och korrigeras.

Enligt det här förda resonemanget skulle kokainmissbruket i Stockholm kring mitten av 1920-talet vara mer omfattande än vad myndigheternas "fakta" tyder på. Huruvida situationen verkligen kan karaktäriseras som en "moralpanik" är dock en fråga som jag lämnar därhän. Den tillgängliga informationen medger emellertid följande slutsatser om kokainmissbruket:

Det förekom kring mitten av 1920-talet i Stockholm en typ av narkotikamissbruk som vanligen inte brukar tillskrivas denna tid; narkotikasmuggling, langning, lokalisering till ungdomar och sociala marginalgrupper, social sammanhållning och kulturell identitet skapad och förstärkt genom drogmissbruket. Det internationella skeendet satte sina tydliga spår i fråga om hotbilder, riskbedömningar, problembestämning och åtgärdsprogram. Indignationen och reaktionerna avspeglade kanske i större utsträckning uppfattningar om annalkande faror utifrån än existerande inhemska missförhållanden. Uppgifterna från landets länsstyrelser ger besked om den internationella hotbildens genomslag och om en tidigt förankrad uppfattning om frihetsstraff och andra tvångsåtgärder som ändamålsenliga reaktioner i syfte att motverka obehörig hantering av narkotika. Internationella kontrollåtgärder, initierade av USA och med utgångspunkt i amerikanska förhållanden, problemsyn och utrikespolitiska intressen, gjorde sig tidigt påmind även i vårt land. Den svenska kontrollpolitiken på detta område har från begynnelsen varit öppen för strukturerande element som, via de internationella konventionerna, importerats från i första hand USA.

Missbruket av nervgifter och utvecklandet av kroniska förgiftningar i form av morfinism och kokainism var dock, trots allt, fenomen som berörde en begränsad krets av människor. Parallellt, och inom ramen för samma kognitiva och moraliska kontext av rusgivande och förslavande preparat, existerade emellertid ett farokomplex av en helt annan dignitet; bruket och missbruket av kaffe och tobak. I följande kapitel ska vi granska problematiseringen av den omfattningsrika domän som dessa vardagens njutningsmedel utgjorde.

KAPITEL 4

Det omåttliga kaffe- och tobaksbruket: att etablera bruket av njutningsmedel som samhällsproblem 1890–1930

Av allt det goda som man förtär,
Bland alla jordiska drycker
Ju kaffetåren den bästa är.
Den skingrar människans nycker,
Den styrker kroppen och livar själen,
Den känns från hjässan, ja – ned i hälen.¹

Röka tobak är ett bruk
som från Indien vi lärde,
mången sätter därpå värde,
mången blir av lukten sjuk.
Kära gosse, tänk så här:
mycket dumt det ändå är
båd' att supa och att röka,
jag vill aldrig det försöka;
hellre jag min kassa spar
och min hälsa haver kvar.²

Nya gränser

I början av 1990-talet ifrågasattes en svensk självklarhet. Beslutet om ett generellt snusförbud inom EG, dock med undantag för länder där konsumtionen av fuktigt snus är tradition, satte många sinnen i svallning. Kontroverserna om tobakskonsumtionen och tobakspolitiken skärptes vid denna tidpunkt också av andra skäl. År 1990 presenterade 1988 års tobaksutredning ett förslag till en samlad lagstiftning inom tobaksområdet.³ Förslaget omfattade bl.a. regler för rökfria miljöer, reklamförbud, införandet av åldersgräns (18 år) för tobaksinköp

och förbud mot automatförsäljning. Regeringen följde utredningens förslag, med undantag för införandet av åldersgräns och automatförsäljningsförbudet.⁴ I överensstämmelse med en del av remissinstanserna, ansåg regeringen att ett inköpsförbud för minderåriga vore svårt att upprätthålla och att man med en åldersgräns riskerar att öka varans lockelse. Tobaksbranschens intressenter – industrins och handelns företrädare – ställde sig genomgående negativa till utredningens förslag. Man ifrågasatte den vetenskapliga grunden för slutsatsen om den passiva rökningens hälsovådliga effekter och efterlyste bevis för uppgifterna om att reklam skulle stimulera till ökad konsumtion. Socialutskottet instämde i regeringens förslag om rökfria miljöer och avslaget beträffande en åldersgräns för inköp samt automatförsäljningsförbud. Men genom att tillstyrka en moderat motion sade utskottsmajoritet nej till förbud mot tobaksreklam.⁵ Härigenom vann tobaksbranschen gehör för sitt argument om att ett reklamförbud skulle försvåra styrningen av konsumtionen mot mindre skadliga produkter. Det blev också riksdagens beslut våren 1991. Bakom beslutet skymtar en intensiv aktivitet från tobaksfrågans olika intressenter. Inte minst den internationella tobaksindustrins anlitade lobbyister var flitigt verksamma i Stockholm. På samma sätt har det svenska Tobaksbolaget mobiliserat sina resurser för att påverka besluten i Bryssel, för att förhindra alltför långtgående restriktioner och om möjligt göra snusandet även till en kontinental vana.

Sedan de större, sammanhängande rapporterna om rökningens skadeverkningar publicerades i början av 1960-talet, har tobaksbruket blivit en allt viktigare folkhälsofråga. Uppgifterna om sambandet mellan rökning och lungcancer och uppmärksamheten på hjärt- och kärlsjukdomar som den vanligaste enskilda dödsorsaken hos vuxna personer i västvärldens industriländer har utgjort tunga argument i försöken att minska tobaksbruket. Konsumtionsmönstren har också förändrats. Från 1969 har rökningen bland svenska män minskat och under 1970-talet bröts den uppåtgående trenden för rökning bland kvinnor. Minskningen är mest markant bland de yngre, särskilt bland pojkar. Uppgifter från de senaste årens undersökningar av skolungdomars drogvanor tyder dock på att rökningen på nytt ökar bland barn och ungdomar, och snusförbrukningen har, efter en nästan oavbruten nedgång sedan 1920-talet, ökat under de senaste årtiondena. Tobaksbruket tycks också ha fått en annan social lokalisering. Bland grupper med lång utbildning och hög inkomst tycks hälsoargumenten ha inverkat på vanor och livsstil. Tobaksrökning är idag mest utbredd bland grupper med kort utbildning och låg inkomst.⁶

Med 1970-talets miljöintresse intensifierades forskningen om den ofrivilliga eller passiva rökningens effekter och under 1980-talet publicerades olika

epidemiologiska studier med uppgifter om samband mellan lungcancer och långvarig exponering för tobaksrök hos icke-rökare. Genom intresset för den passiva rökningens effekter tillfördes de renodlade hälsoargumenten en social dimension och de senaste decenniernas opinionsbildning i tobaksfrågan har i hög grad kommit att kretsa kring icke-rökarnas rätt till rökfria miljöer. Tobaksrökning är inte längre ett privat bekymmer och en angelägenhet enbart för rökarna, utan alltmer ett allmänt problem. Problemdefinitionen har förändrats, liksom debattens tonläge och anspråken och kraven från icke-rökarnas sida. Bildandet av organisationen *Smokepeace* 1989 – en organisation vars främsta uppgift är att mäkla fred mellan rökarna och deras vedersakare – kan ses som ett uttryck för denna förändring. Tobaksrökningens status och innebörd har onekligen omformats. I synnerhet om vi jämför med 1950- och 60-talen, då rökning symboliserade social framgång och cigarettens var det moderna livets självklara attribut.

Synen på tobak (nikotin) som en beroendeskapaande drog jämförd med narkotikaklassade preparat har under senare år vunnit anklag, särskilt i USA. Forskningen om nikotinberoende har ökat under 1980-talet och beroendeperspektivet fick ett verkligt genombrott efter publiceringen av en rapport från the Surgeon General (en central hälsovårdsmyndighet i USA) år 1988.⁷ Häri fastslås att cigaretter och andra tobaksvaror är beroendeskapaande, att nikotinet är den substans som orsakar beroendet samt att de farmakologiska och beteendemässiga processer som orsakar tobaksberoende är likartade dem som orsakar heroin- och kokainberoende. Kriterierna för beroendedefinitionen är de som formulerats av WHO och the American Psychiatric Association. I USA har tobaksrökning också blivit föremål för en typ av reglering som annars brukar vara förbehållen "farligare" droger. Åtskilliga företag anställer helt enkelt inte rökare och personer med andra riskbeteenden, eller så upprättas anställningsavtal som inbegriper klausuler vari den anställde lovar hålla sig rökfri även på fritiden. Ett positivt urinprov med spår av nikotin kan i sådana fall vara grund för avsked. Att den personliga livsstilen på detta sätt blivit ett moralkampens slagfält beror till stor del på den explosionsartade ökningen av företagets kostnader för de anställdas sjukförsäkringar.⁸ I svensk debatt är denna aspekt ännu inte särskilt framträdande. Tobaksutredningen berör bara antydningssvis the Surgeon Generals slutsatser under rubriken "Övrigt", men i den efterföljande debatten har framför allt läkare börjat lyfta fram beroendenaspekten och narkotikajämförelsen.

I den amerikanska striden om begränsningar och kontroll av den personliga livsstilens riskmoment är också kaffekonsumtionen föremål för problematisering.

ring. Vid en närmare granskning visar sig denna oskyldiga vardagsnjutning innefatta åtskilliga faromoment. Högt blodtryck, hjärt- och kärlsjukdomar, cancer och fosterskador är några av de skadeverkningar som framför allt olika populärmedicinska opinionsbildare och professionella hälsointressenter velat förknippa med kaffekonsumtion. I slutet av 1970-talet kunde de bokföra en opinionsmässig framgång, när the Food and Drug Administration (ung. motsvarigheten till socialstyrelsen) beslutade att rekommendera gravida kvinnor att minimera sitt kaffedrickande.⁹ Ansträngningarna att förändra synen på kaffedrickande har också inneburit en ökad betoning av koffeinets karaktär av psykoaktiv substans. I den populärmedicinska retoriken figurerar ett språkbruk som annars brukar vara reserverat för tyngre droger: "kaffeberoende", "koffeinabstinens syndrom", "javaknarkare", etc. Men det förekommer även en mer seriös problematisering av denna aspekt av kaffekonsumtionen. Enligt den handbok för diagnostik och statistik som ges ut av den amerikanska psykiatriska föreningen, betraktas koffeinism som ett avgränsbart psykiskt störningstillstånd, vilket bl.a. präglas av rastlöshet, nervositet, upprymdhet, sömnlöshet, virrighet i tal och tanke.¹⁰

Försöken att lansera kaffedrickandet som ett samhällsproblem har inte på långt när varit så framgångsrika som när det gäller tobaksrökning. Det finns åtminstone två viktiga skäl härför. Vetenskaplig konsensus om kaffets skadeverkningar, liknande den som gäller angående tobak, har aldrig uppnåtts. Den medicinska vetenskapens tyngre företrädare, forskare såväl som kliniker, har heller inte intagit några ledande roller i anti-kaffe kampanjen.¹¹ För svenskt vidkommande har kaffekontroversen knappast varit märkbar. Vår extremt höga konsumtion, 11-12 kg per person och år, är opåverkad. Nymodigheter som kaffe med reducerad koffeinhalt, eller koffeinfritt kaffe, har först i början av 1990-talet dykt upp i butikerna. Den djupt rotade svenska kaffevanan sitter ännu i orubbat bo, och de svenskar som dagligen dricker stora mängder kaffe är lyckligt ovetande om att den koffeindos de får i sig, kvalificerar dem för diagnosen koffeinism.¹²

Exemplen från nutida tobaks- och kaffedebatt visar att vardagslivets vanor bär på dolda innebörder. Den personliga livsstilen kan göras till föremål för mer än en tolkning. Vardagslivets avkoppling och njutning är inte fixerade i en given meningsstruktur, utan kan transformeras till en annan, annorlunda kontext. Det självklara, trygga och invanda kan efterhand framstå som riskabelt, hotfullt och klandervärt, och vice versa. Njutningsmedlens historia är fylld av sådana transformeringar, vilket bl.a. sekelskiftets debatt om nervgifter och njutningsmedel ger prov på.

I det följande rekonstrueras stridigheten om bruket och missbruket av kaffe och tobak under decennierna kring förra sekelskiftet. Diskursen om hur, och av vem, dessa njutningsmedel borde nyttjas innefattar en problematisering med både medicinska, moraliska och sociala sidor. Auktoritativa uttalanden om risker och faror vilka förknippades med bruket av dessa njutningsmedel ledde till politisk debatt och beslut om statliga stymningsåtgärder som syftade till att minska konsumtionen och motverka olika slags skadeverkningar.

Diskursanalysen kretsar kring de aktörer som uttryckte uppfattningar, varningar och krav inom främst följande arenor: den politiska arenan, myndighetsarenan och den mediala arenan. Den sistnämnda avser dåtidens forum för myndigheters och olika reformivrars informations-spridning till allmänheten. Denna arena omfattade åsiktsbildningen som artikulerades dels i upplysande eller agitatoriska skrifter (ströskrifter, småskrifter, stridsskrifter) som spreds i stora upplagor och dessutom till ett billigt pris, och dels i lättillgängliga artiklar i veckopress och tidskrifter.¹³

Förutom dessa skrifter riktade till de breda folklagren, utgörs källmaterialet av läroböcker i farmakologi, hälsolära och psykiatri, artiklar ur olika tidskrifter (exponenter för fackintressen såväl som mera populariserade alster), meddelanden och årsböcker utgivna av olika rörelser och föreningar, samt riksdagsdokument och utredningstexter i form av betänkanden. Även arkivmaterial i form av riksarkivets handlingar om föreningen *Bort med tobaken* ligger till grund för analysen.¹⁴

Nykterhetens dryck

År 1685 importerades ett pund kaffe till Göteborg. Tio år senare kom det i liten mängd till Stockholm med ett par fartyg från Amsterdam. När Karl XII:s soldater 1715 återvände från fångenskapen i Turkiet, förde de smaken för kaffe med sig hem. Under senare delen av 1700-talet spreds kaffet framför allt från två håll: från hovkretsarna som imiterade franska vanor och från handels- och sjöfolk som på sina resor stiftade bekantskap med andra länders seder och bruk.¹⁵ År 1731 omtalas kaffehusen för första gången i de statliga förordningarna. Det fanns vid denna tid omkring femton sådana samlingsplatser i Stockholm. De utgjorde ett forum för politiska, filosofiska och affärsmässiga diskussioner. Spel och dobbel förekom tidvis, men ingen servering av starka drycker. Kaffehusen, som låg i husens övervåning, var liksom i England, men inte på kontinenten, reserverade för män. Kaffet var vid

denna tid de intellektuella dryck. En dryck för det nyktra och skarpa samtalet. En dryck som stod i skarp kontrast till alkoholhaltiga drycker. Kaffets segertåg i Europa, i synnerhet i 1600-talets England, sammanhänge med att den medicinska sakkunskapen tillskrev det åtminstone två viktiga egenskaper: det verkade tillnyktrande och det dämpade de sexuella impulserna. Så spreds det också som ett alternativ till öl och spritdrycker. Antalet kaffehus i Stockholm kom dock aldrig i närheten av förhållandena i London, med omkring 3.000 kaffehus år 1700, eller Paris med 300 kaffehus på 1730-talet.¹⁶ En annan jämförelse kan också göras. I mitten av 1700-talet beräknas Stockholm med cirka 70.000 invånare ha haft minst 50 vinkällare och över 700 krogar.¹⁷ Den typ av offentligt umgänge mellan män som samlades kring kaffet, vilket bland herrskap och borgare var så utbrett i England och på kontinenten, slog aldrig riktigt igenom i 1700-talets Stockholm. Kaffehuset fick här ett sämre rykte och betraktades av många som tillhåll för snobbar och lättingar, vilka fördrev dagen med kaffedrickande och prat. Kaffets historia i Sverige är istället i första hand förlagd till de privata hushållen och under 1700-talet blev det allmänt utbrett bland de borgerliga stadshemmen och således också en dryck för kvinnor.

Kaffet utsattes tidigt för olika arrangemang av regleringar. Det uppfattades som en lyxvara som först belades med kraftig skatt. Under senare delen av 1700-talet och början av 1800-talet var införsel och konsumtion periodvis kriminaliserat genom de s.k. överflödsförordningarna (1756–1761, 1766–1769, 1799–1802, 1817–1822). En säregen anledning till införandet av det första förbudet var striderna kring brännvinsbränningen. År 1756 fick bönderna se sig besegrade av de tre övriga stånden, som genomdrev ett förbud mot brännvinsbränning (en tillfällig inlösning av brännvinspannorna för att avvärja akut spannmålsbrist). Som svar lyckades bondeståndet få igenom ett kaffeförbud, vilket knappast berörde de egna leden, där kaffe fortfarande var relativt okänt. Kaffeförbuden väckte allmän förtrytelse och var svåra att upprätthålla. I stor utsträckning fungerade de istället som en effektiv konsumtionspropaganda. Kaffeböner smugglades in och det dracks i lönndom. Det faktum att övervakning och spioneri uppmuntrades, genom att angivare fick del av böterna, väckte allmän förbittring och bidrog till att legitimera överträdelsen som ett uttryck för motstånd mot politiska maktövertag.

Genom utbredningen bland den svenska lantbefolkningen under 1800-talet tog kaffet det avgörande steget på vägen till svensk nationaldryck. Först efter husbehovsbränningens slutliga avskaffande 1855 spreds kaffebruket på allvar bland de lägre samhällsklasserna. Spridningen gick snabbt och omfattade alla

landsändar. Konsumtionsökningen var av det slaget att man snart började tala om omåttlighet och missbruk.

En larmrapport

År 1865 utkom Magnus Huss' skrift *Om kaffe. Dess bruk och missbruk*, en folkskrift tillägnad rikets Hushållningssällskap.¹⁸ Baserat på provinsial- och distriktsläkarnas årliga rapporter till sundhetskollegiet (efter 1874 medicinalstyrelsen) för perioden 1859–1863 tecknas bilden av en farsot som brett ut sig över landet. Kaffepannan puttrar överallt, även i backstugor och de fattigas kojor. Det är inte längre en helgdryck, utan en dryck som konsumeras dagligen och i stora mängder. Huss anger att kaffekonsumtionen ökat med i medeltal 400.000 skålpund (cirka 170.000 kg) kaffe per år under tioårsperioden 1854–1863 och sistnämnda år uppgick införseln till drygt 6,8 miljoner kg. Ofta dracks det på turkiskt vis, dvs. utan socker och mjölk/grädde. I åtskilliga rapporter berättas att brännvinssuperiet avtagit och kaffebruket tilltagit. Det som särskilt bekymrar läkarna är den omfattande utbredningen av bleksot och magsyra, särskilt bland kvinnor.¹⁹ Huss fäste även uppmärksamheten på kaffekonsumtionens konsekvenser för "hjerna och nerver". Om dessa stimuleras i övermått uppstår förändringar som ger sig tillkänna i form av olika sjukliga företeelser. Som den vanligaste anges den hysteriska sinnesstämning som företrädesvis kvinnor över trettio år drabbas av till följd av ett omåttligt kaffebruk. Hysterin yttrar sig i form av lynnighet. Ofta och utan synbar anledning kan den drabbade växla sinnesstämning, från nedstämdhet, bedrövelse, oro och missbelåtenhet, till häftighet, vrede, glädje och till lugn, förnöjsamhet och vänlighet. En varaktig missbelåtenhet är dock det vanligaste stämningläget och det går ut över omgivningen, man och barn. Enligt Huss rör det sig om ett svårbotat tillstånd. Den lidande kvinnan vill nämligen sällan avstå från sin kära dryck. Hellre fördrager hon sina krämpor. Även i sådana fall då kvinnan slutar dricka kaffe är det inte säkert att sjukdomstillståndet ger med sig. Det kan ha blivit så inrotat att det envist står emot både behandling och tid. Kaffemisbruket kan också ge upphov till en annan kvinnoåkomma, nervsvaghet, som ofta förekommer tillsammans med bleksot. Den sjuka oroar sig över sitt hälsotillstånd, inbillar sig ha lidanden och överskattar betydelsen av dem som hon möjligen har. Hennes främsta tröst är att beskriva och tala om sina krämpor och då få medömkan. Vid ansträngning inställer sig hjärtklappning, tryck över bröstet och ibland också nervvärk, särskilt huvudvärk. Söm-

nen är orolig och ofta störd av drömmar. I regel finns ingen bot förrän hon helt och hållet avhåller sig från kaffedrycken. Huss påpekar också att kvinnor som missbrukar kaffe försämrar sin förmåga att föda och uppföda starka och kraftiga barn. "Hon föder dem svaga och uppföder dem kraftlösa", säger han.²⁰ Dessa barn utvecklas sällan till starka och kraftfulla män och kvinnor, och i sin tur framalstrar de en avkomma som i flertalet fall ärver föräldrarnas svaghet. På sikt kan därför kaffemissbruket undergräva hälsotillståndet hos ett lands befolkning.

Mot bakgrund av en sådan hotbild måste statsmakterna agera. Huss utvecklar sina argument:

Finnes inom ett samhälle ett ondt, hvilket öfverstiger den enskilda omtankans förmåga att hämma eller mildra, lærer väl ingen annan utväg vara öfrig, än att detta samhälls styrelse öfvertager omsorgen härför. Samhället är uti nu ifrågasvarande fall hela riket; omsorgen för det ondas hämmande tillkommer derföre Statsmagterna.²¹

De åtgärder Huss bedömer som nödvändiga är upplysning och prisökningar genom höjd införseltull. Kaffemissbruket ska med andra ord bekämpas med samma metoder som brännvinet, även om de två dryckerna ur skadesynpunkt inte ansågs jämförbara.

Kaffemissbrukets skadeverkningar

Åtskilliga av Huss' iakttagelser och slutsatser om måttligt och omåttligt kaffebruk återspeglas i den rika floran av populärmedicinska hälsoskrifter som gavs ut kring sekelskiftet.²² Kaffet klassificeras som ett njutningsmedel och det poängteras att det saknar födoämnenas närande egenskaper. Vid försiktig användning och måttligt bruk erkänns dess berättigande som värmande och upplivande dryck, men:

Tyvärr har dock för länge sedan kaffebruket övergått till missbruk. Ej såsom något *utom* födan utan såsom något *i stället för* födan nyttjas kaffet i många trakter av vårt land av somliga människor. I Norrland och Roslagen t.ex. står kaffe pannan på elden en stor del av dagen, och otroliga mängder därav förtäras, i vissa delar av Norrland ända till 15–18 koppar om dagen – före världskriget. Bonden säljer timmerskogen, lägger bort havregröten, dricker kaffe och röker cigarrer. Sömmerskan och tvätterskan leva ofta mest av kaffe. Fattigt folk säger sig 'ej ha råd att köpa mjölk' och köper i stället kaffe (med socker och grädde). Men det borde besinnas, att *kaffet är ett njutningsmedel, ej ett födoämne*, och att det i övermått förtärt *skadar hälsan*.²³

I motioner till riksdagens andra kammare åren 1911 och 1912 krävde Carl Lindhagen åtgärder mot ett tilltagande bruk av tobak och kaffe.²⁴ Av redovisad statistik framgår att kaffeförbrukningen räknat per invånare sedan 1860-talet nästan fyrdubblats, från drygt 1,7 kg till 6,4 kg per invånare och år, och i 1911 års *Almanack för alla* meddelas uppgiften att Sverige står högst bland de europeiska länderna beträffande kaffeförbrukning. Lindhagen konstaterar att någon undersökning om kaffets skadliga verkningar aldrig har gjorts, men baserat på uppgifter från länsstyrelsernas femårsberättelser och provinsialläkarnas årliga rapporter till medicinalstyrelsen, kan man frukta att kvinnor och barn tar skada av kaffet, så som spritdryckerna lett till skada för männen. Kaffet är förvisso ingen klandrad ovana och det leder inte till så brutala degenerationssymtom som spritdryckerna, men genom att kaffevanan blivit en lovlig folksed och gjorts till grundläggande och huvudsaklig diet, kan den i längden visa sig lika nedbrytande. I provinsialläkarnas rapporter från 1909 berättas det om att dryckenskapen avtagit i flertalet län, men kaffekonsumtionen och kaffemissbruket har ökat istället. Denna utveckling förknippas med förekomsten av magkatarr, blodbrist och hjärtåkommor. Särskilt starkt betonas sambandet mellan dessa sjukdomar och kvinnors kaffemissbruk och kaffedrickandet framstår i hög grad som ett kvinnoproblem. "Brännvinet har fördärvat männen i Sverige, kaffet fördärvar kvinnorna", som läkaren Henrik Berg uttryckte det.²⁵

Ett annat förhållande som vållade oro, och som innebar en förändring i förhållande till Huss' kartläggning knappt 50 år tidigare, var det ökande kaffedrickandet bland barn. Sveriges lärares nykterhetsförbund slog larm om att ett stort antal skolbarn, särskilt i de fattigare hemmen, ersatt gröten och vällingen med kaffe och smörgås. År 1909 genomförde förbundet en undersökning av kaffemissbruket bland skolbarnen i 19 kommuner. Sammanlagt drygt 22.000 barn omfattades. Det framkom att i genomsnitt cirka 45 procent av skolbarnen endast drack kaffe (med eller utan dopp) innan de gick till skolan. I en del kommuner rörde det sig om drygt 70–80 procent av barnen. Den genomsnittliga andelen barn som drack kaffe tre eller flera gånger per dag uppgick till drygt 21 procent.²⁶ I provinsialläkarnas rapporter, återgivna i Lindhagens motioner, heter det:

Omåttligt bruk av kaffe befinnes särdeles ofta vara orsak till nervösa och gastriska rubbningar och alstrar hos barnen allmän svaghet och blodbrist. I otaliga fall få barnen, då hungern faller på, en kopp dåligt kaffe och i lyckligaste fall en brödbit eller smörgås därtill, ty det är så lättvindigt att taga till och så är matlusten borta, då de ordentliga måltiderna skola intagas och äfven i dessa ingår ej sällan

kaffe. Vid den årliga undersökning af folkskolans barn, som skola börja i småskolan och äro uppflyttade i skolans andra klass, visa också barnen en ovanlig hög procent allmän klenhet eller undernäring.²⁷

En annan aspekt som lyftes fram, vid sidan av de kroppsliga skadeverkningarna, var faran för andliga men. Koffeinets retande effekt ansågs sätta djupa och varaktiga spår i barnets känsliga nervsystem. Den förslappning som hos vuxna ansågs bli följderna av att nervsystemet utsätts för upprepad stimulans och retning, får hos barnet mer förödande konsekvenser och det kan hela livet igenom få plikta för uppväxt- och utvecklingstidens försyndelser. Enligt en erfaren skolläkare kan det medföra både kort- och långsiktiga konsekvenser:

Vår tids barn i städerna från mindre bemedlade eller fattiga familjer och från talrika förmögna hem också, äro bleka och magra. I kroppsarbetarnas hem äro de ofta undernärda. Biografföreställningarna (ofta med dålig luft i lokalerna) äro fulla av barn, som med nervslitande spänning följa 'skarpa' filmpjäser. Röka cigaretter, det kunna pojkarna. Nästan undantagslöst äro de, liksom flickorna, kaffeförgiftade. De äro redan i sitt livs morgon märkta, dömda att bli en fysiskt undermålig ras.²⁸

Den förvärvade nervsvagheten gör barnen odrägliga i hemmen och när de blir vuxna undermineras lyckan i det nybildade hemmet av samma onda. Ur nervsvagheten utvecklas arbetsrädsla, njutningslystnad, begär efter andra retmedel, såsom tobak, spritdrycker och könsliga utsvävningar och kaffet kan således indirekt bidra till att landets befolkning urartar.

Långtifrån alla som bekymrade sig om att kaffevanan gick allt längre ned i åldrarna var beredda att skriva under en så drastisk problembestämmning. Men kaffemissbruket bland barn oroade. Särskilt bland skolfolk väckte förhållandet indignation och gav på sina håll upphov till mer organiserade aktioner. I exempelvis Västerås formulerade Lärarnas nykterhetsförening ett upprop till skolbarnens föräldrar:

Till alla, som vilja se oss, barn, friska och duktiga!

Giv oss inte kaffe att dricka, framför allt icke först på morgonen! Kaffe innehåller föga näring, men ett giftigt ämne, som inverkar skadligt, särskilt på oss barn. Kaffet tager bort känslan av hunger och minskar vår ofta dåliga matlust. Kaffet bidrager att göra oss bleka, klena och sjukliga. Giv oss istället välling, gröt eller kokt mjölk och bröd!²⁹

Kaffets retande effekt på nerver och hjärna uppfattades som oroväckande av de hälsoreformatörer som i samtidens stora sociala förändringar såg en källa till undergång för ett önskvärt, naturligt levnadssätt. En överdriven och

därtill konstlad stimulans förknippades med skadlig hets, ensidighet och obalans. Till viss del materialiserades hotet av koffeinet, en alkaloid som tvingar hjärnan till en livligare verksamhet. På samma sätt som ett piskrapp tvingar en häst att anstränga sig över sin förmåga, ansågs ett omätligt kaffedrickande leda till en överansträngd hjärna. Men det omätliga bruket vållar en omätlig stimulans som snart straffar sig i form av bestående slapphet och olust. Särskilt skadligt blir det om man dricker kaffe så att sömnen störs och hjärnan därför inte ges tillfälle att ordentligt återhämta sig, menade Thorsten Thunberg.³⁰ Men samtidigt framstod kaffet, åtminstone för en del kritiker, som ett mer skonsamt njutningsmedel än andra. Skadeverkningarna var i huvudsak medicinska, inte sociala. Kaffet stimulerar utan att berusa som spriten eller försämra luften som rökto-baken. För en majoritet av aktörerna var kaffe- vanan något helt annat än begäret efter exempelvis alkohol och tobak. Dock hördes röster som mer explicit jämställde kaffets och alkoholens verkningar. Den narkotiska drycken ansågs alstra nervösa rubbningar som kunde övergå till ett delirium av samma beskaffenhet som alkohol- delirium, vilket yttrade sig i muskelkramp, häftig hjärtklappning, svår diarré, sömnlöshet, hallucinationer och oredigt tal.³¹ Huruvida kaffe- vanan verkligen kunde utvecklas till ett sjukligt begär, var en fråga varom det rådde delade meningar.

År 1917 utkom Henrik Bergs och Carl Gustaf Santessons stridsskrift *Om kaffemissbruket bland svenska folket*.³² Den författades mot bakgrund av kraven på en lämpligt formulerad folkskrift som, särskilt med tanke på kaffemissbruket bland barnen, kunde spridas till allmänheten och i synnerhet till barnens målsmän. Författarna anknyter till Magnus Huss' skrift, redovisar statistik och tidigare initiativ i frågan, samt redogör för internationell forskning om kaffets skadeverknin- gar. Analogt med Huss' begrepp kronisk alkoholism (kronisk alkoholförgiftning) lanserar författarna begreppet kaffeinism eller kronisk kaffeförgiftning för de sjukdomstecken som kan förknippas med kaffemissbruket. De argumenterar för att detta tillstånd uppvisar en karaktäristisk sjukdomsbild och att det utövar en likartad skadlig inverkan på kroppen som exempelvis alkoholism och morfinism. Den kroniska kaffeförgiftningen framkallar flera grupper av sjukdomstecken: sådana som beror på rubbningar i det centrala nervsystemet, sådana som har sin orsak i störd hjärtverksamhet och sjukliga förändringar av blodomloppet, samt sådana som är förbundna med oordningar i mag- och tarmverksamheten. Patienter som lider av kaffeinism klagar ofta över en allmän svaghetskänsla, olust till arbete och nedtryckt sinnesstämning. Det är en följd av giftets verkan på det

centrala nervsystemet. Författarna utvecklar hur sjukdomstillståndet uppkommer:

Om hjärnan är utmattad av andligt arbete, stark eftertanke, sorger och bekymmer och endast med möda, med uppjudande av all sin arbetskraft kan fullgöra uppställda krav, då sporras den av en stark dryck kaffe på konstlat sätt till att utveckla en kraft, som ofta vida överskrider måttet för dess vanliga förmåga. Härav alstras så småningom *det tillstånd till nervös utmatning*, som amerikanarna benämnt neurasteni i hjärnan. Detta organ företar en höggradig svaghet och oförmåga, som blott kan hävas genom alltmer ökade giftdoser, och detta blott för en kort tid. Alltnog, vi möta även med avseende på kaffet samma förhållande, som är så ödesdigert vid *alkoholismen* och *morfinismen*: att patienten söka upphäva giftets följder genom allt starkare doser, i stället för att undvika det skadliga giftet.³³

Sömnlöshet, svår huvudvärk, allmän svaghet, och kraftig nedsättning av uthålligheten, samt darrande händer är andra tecken som hör till sjukdomsbilden. Beträffande sjukliga rubbningar i hjärtat och blodkärlsystemet beskriver Berg och Santesson en ofta förekommande kväljande ångestkänsla, vilken är förlagd till hjärttrakten och som även kan åtföljas av anfallsvis uppträdande hjärtklappning. Till följd av nedsatt hjärtverksamhet känns händer och fötter kalla och patienterna klagar över köldförnimmelser. Ansiktsfärgen är gulvit och den synliga delen av slemhinnorna är bleka och blodfattiga. Dessa betydande förändringar i nervsystem och blodomlopp framkallar även matsmältningsbesvär. Därtill medverkar också garvsyrans skadliga effekt på magsäckens slemhinna. Författarna använder termen *nervös dyspepsi* som sammanfattning på de olika störningar av mag- och tarmverksamheten som är resultatet av en omåttlig kaffekonsumtion. För att sätta diagnosen kronisk kaffeförgiftning är det inte nödvändigt att alla symtom föreligger. De sjukliga förändringarna är påtagliga än i det centrala nervsystemet, än i blodomloppsorganen, än i magen och tarmen, beroende på den enskilda personens och respektive organs motståndskraft. Prognosen vid behandling är god, förutsatt att personen fullständigt avhåller sig från kaffe.

Att exempelvis neurastenin går tillbaka när patienten noggrant följer det utfärdade kaffeförbudet, påtalas som ett viktigt bevis för att det inte rört sig om en neurasteni beroende av andra orsaker. Behandlingen i övrigt omfattade vila, riklig föda och lättsmält, närande dryck.

Hur mycket kaffe drack man då ute i bygderna? Enligt Berg och Santesson drack många personer i Norrland regelbundet 2 liter kaffe per dag, vilket motsvarar omkring 16-17 kopp. Om varje kopp innehöll 0,1-0,15 gram kaffein

(koffein), blev det en dagsdos på 1,3 till 2 gram koffein. "Och denna förgiftning fortsattes dag efter dag, år ut och år in!", utropar författarna.³⁴ Den konsumerade koffeinmängden jämförs med recepthandböckernas rekommenderade dosering för läkares behandling med koffein: invärtes bruk för vuxna; högst 1,5 gram om dagen och för barn under tio år; 0,03 till 0,1 gram 2-3 gånger dagligen. Författarna ger också anvisningar för ett måttligt och förståndigt kaffebruk. Man ska använda små koppar och inte dricka mer än två koppar om dagen (ingen påtår, "trugtår" eller "femton droppar"). Kaffet bör vara svagt och kokt enligt konstens alla regler, vilket innebär användning av mjukt vatten, rena bönor, ingen sump. Kaffet ska helst spädas med mjölk eller gräde och ej drickas på fastande mage. Bäst är att helt eller delvis ersätta kaffet med kaffesurrogat, tillverkat av cikoriarot, maskrosrot, rostad säd, malt, rostad bröd, ekollon, m.m.

Pläderingen för kaffesurrogat var ett led i en nationalekonomisk argumentering som påminde om den som omgärdat kaffet under överflödsförordningarnas tid. Kaffeimporten bidrog till utlandsberoende och försämrad handelsbalans. Kaffe konsumtionens sågs som ett växande hot mot inhemska produkter som mjölk, välling, havremust, o.dyl. Kaffeimporten för 1913 uppgick till drygt 39 miljoner kronor, vartill ska läggas tullkostnader på drygt 4 miljoner kronor. År 1914 minskade importen till följd av kriget och omfattade då drygt 31 miljoner kronor plus 3,5 miljoner kronor i tullavgifter. Den enskildes utgifter för kaffe per år beräknades till i genomsnitt 11 kronor och 5 öre. Kostnaderna för olika njutningsmedel, kaffe enligt ovan, och för tobak drygt 43 miljoner kronor per år (1913) och för rusdrycker knappt 99 miljoner kronor, jämfördes med de statliga utgifterna för folkskolorna, drygt 43 miljoner kronor (1912), fattigvården 28 miljoner kronor (1913), universiteten drygt 3 miljoner kronor (1915), hospitalsvården 8,5 miljoner kronor (1915), armén drygt 59 miljoner kronor (1915).³⁵ Här förelåg möjligheter till stora förbättringar, förutsatt att utgifterna för njutningsmedel kunde minskas till en mer rimlig nivå och att besparingarna inte slösades bort på andra oväsentligheter. Det faktum att merparten av njutningsmedlen inte konsumerades av de jämförelsevis rika och välbärgade, utan av den stora massan av mer eller mindre fattigt folk, med svårigheter att skaffa sig nödvändiga livsmedel, gjorde besparingarna än mer angelägna. Denna omsorg om de fattigas val av dryck går som en röd tråd genom den hälsoupplysande litteraturen. Även Carl Lindhagen tog i sina motioner upp det nationalekonomiska motivet, om än med en annan betoning. Han ansåg att frånvaron av ordentliga undersökningar och folkupplysning i fråga om bruket av tobak och kaffe gynnade de politiska krafter som

ville bygga en avsevärd del av statens inkomster på bruket, och därigenom också missbruket, av njutningsmedel. Ju fler som nyttjar dessa medel, desto högre statsinkomster. Den tendensen fanns i 1910 års regeringsförslag om höjd kaffetull, vilket Lindhagen motsatte sig, och den kunde spåras i diskussionerna om införandet av tobaksmonopol. Det var en skattepolitik som, enligt Lindhagen, påminde om de forna kronobrännerierna.

Frågan om lämpliga åtgärder

Kampen mot kaffemissbruket var en del av en större kamp. Den fördärvets drake som, enligt Berg och Santesson, måste nedkämpas och övervinnas bestod inte i första hand av ett enskilt njutningsmedel som kaffe, utan av själva den njutningslystnad och det lättsinne och slöseri, som framkallats av det moderna samhällets onaturliga levnadssätt. Livet formades nu av staden och fabriken, vilket resulterade i ett levnadssätt präglad av tröttande ensidighet och uppskruvat tempo. Denna konstlade och till sin natur falska livsföring ställde krav på kompensation och utjämning, och det är mot denna bakgrund som bruket av retande och bedövande njutningsmedel ska förstås. Att kvinnor i allt högre grad lämnade hemmet för förvärsarbete i en annan miljö, var en både närliggande och bidragande orsak. Härigenom försummade hon hemmets viktiga bestyr, inte minst uppgiften att sörja för att mannen och barnen fick närande mat och dryck. För att råda bot på dessa förhållanden krävdes reformer i samhällslivet, reformer som gick till roten med det moderna livets naturvidrighet och konstlade behov. I väntan på att sådana reformer skulle omskapa samhällsförhållandena, satte kaffemotståndarna sin lit till en rad mera kortsiktiga åtgärdskrav.

Dessa var av flera slag och omfattade både "införlivande" och "tvingande" strategier.³⁶ Exempel på den första typen är undervisning i skolor och andra utbildningsinstitutioner, upplysning via almanackor och folkskrifter, undervisning och övning i hushållskost, avhållsamhetsföreningar av samma slag som nykterhetsföreningarna eller hellre; sådana föreningar inom nykterhetsrörelsens ram, och ökat utbud av kaffesurrogat och mjölk. Till kategorin tvingande åtgärder kan föras kraven på höjd tull och skatt och därmed högre kaffepriser, ransonering på grund av folkhälsoskäl (permanentning av krigsårens knapphet), förbud för utlämning till barn, kaffeförbud inom institutioner som bekostades av allmänna medel (t.ex. inom armén och marinen), samt införandet av mindre koppar.

Medicinalstyrelsen, som i ett yttrande till andra kammarens tillfälliga utskott 1911 tog ställning till Carl Lindhagens motioner, konstaterade att det förelåg missförhållanden beträffande kaffekonsumtionen. En utredning förordades dock innan man var beredd att närmare ta ställning till lämpligt ingripande från det allmännas sida. I yttrandet påpekas att insatser mot missbruket redan börjat vidtagas. Styrelsen hade samma år beviljat ett anslag på 3.500 kronor till Sveriges lärares nykterhetsförbund, för att de genom folkskolorna till hemmen skulle sprida folkskriften *Kaffemissbruket bland barnen*. Utskottet underströk å det kraftigaste att även om det kanske är svårt att veta vad som ska göras, så måste något åstadkommas nu:

Det allmänna kan ej längre i fullständig passivitet åse, hur bruket af tobak och kaffe alltmer öfvergår till det mest påtagliga missbruk, hvilket för såväl den enskilde som för släktet kan blifva af den allvarligaste fara. [...] Den skadliga inverkan, som släktet genom detta missbruk af kaffe utsättes för, är af så direkt påtaglig beskaffenhet, att utskottet icke anser att någon större och mera tidsödande utredning därom påkallas. Känd sak är så god som vittnad. Utskottet är också af den uppfattningen, att det allmänna ju förr desto hellre bör ingripa. Frågan får icke utan giltiga skäl uppskjutas. Detsamma gäller om tobaksbruket.³⁷

I fråga om lämpliga insatser framhöll utskottet införlivande åtgärder i form av en god undervisning i skolan om tobakens och kaffets skadlighet, en i stor upplaga spridd ströskrift som upplyste varje hem om kaffemissbrukets vådor och en repetitionskurs med syfte att friska upp de matlagingsfärdigheter som flickorna en gång utvecklat genom skolans kökskurser. Riksdagen beslutade att i en skrivelse till Kungl. Maj:t anhålla om en skyndsam utredning, samt lämpliga åtgärder, för att särskilt genom upplysningsverksamhet stödja strävandena att motarbeta missbruket av tobak och kaffe.

Cigaretten gör entré

Vi ska nu övergå till att granska problematiseringen av tobaksbruket under framför allt 1900-talets första decennier. Det rör sig om en kontrovers som sträcker sig från skolpojkers första kontakt med ett mytomspunnet njutningsmedel till samhällsekonomiska överväganden om konsumtionsnivå och beskattningsmöjligheter. Låt oss börja med den uppmärksamhet som riktades mot en ny konsumtionsartikel: en produkt som snabbt vann ryktbarhet och popularitet, trots att den redan från början representerade nya hot och tilltagande risker.

Introduktionen av cigaretten var en viktig anledning till att tobaksbruket

rönte ökad uppmärksamhet under decennierna kring sekelskiftet. Frågan intresserade särskilt läkare, lärare, hälsoreformatörer, personer engagerade inom barn- och ungdomsvård, m.fl. Den nya produkten innebar nämligen att rökningen spreds till grupper som tidigare bara i begränsad omfattning nyttjat cigarr, snus, pip- och tuggtobak. Framför allt fokuserades intresset till de ungdomar, eller rättare sagt unga pojkar, som drogs till denna nyhet. Frågan om kvinnors rökning blev en debattfråga först under 1920-talet. Cigaretrökning ansågs betydligt mer farlig än annan tobakskonsumtion och en redan existerande arsenal av hotbilder om tobaksbrukets konsekvenser fick nu ett väsentligt tillskott:

Våra gator vimla av cigaretrökande pojkar. Läkarvetenskapen vittnar enstämmigt om, att om rökning i allmänhet är farlig, så är den sjufalt farligare för barn och ungdom och vidare, att av all rökning är cigaretrökning den ödesdigraste. Det är som vi fått en ny pest: cigarettpesten.³⁸

Faromomenten var flera och berörde olika aspekter av cigaretrökning. En del gällde produktens sammansättning. Papperet ansågs förorenat av klor, arsenik och andra gifter, vilka vid förbränningen drogs ned i lungorna och spädde på den ödeläggelse av hals och lungor som tobaksröken vållade. Cigaretterna påstods förutom tobak vara förgiftade med andra ämnen, t.ex. opium, kokain och haschisch. Innehållet var således inte begränsat till det narkotiska ämnet nikotin, utan "spetsat" med andra narkotiska medel, vilket bidrog till att göra cigaretten mer beroendeframkallande än andra tobaksprodukter. Tveksamheter rådde även beträffande tobakens kvalitet. Den bestod ofta, enligt en spridd uppfattning, av gamla cigarrfimpar och utspottade tobaksbussar som fattiga människor samlade upp för att sedan sälja till tobaksindustrin. Det var en hantering som bidrog till spridningen av smittosamma sjukdomar. Kombinationen cigaretter och unga pojkar tycks vid denna tid ha frambringat en ny rökteknik, halsblosset. Det var en färdighet som uppfattades som både mer komplicerad och mer hälsovådlig än det sätt varpå de äldre rökte. Prisfrågan, slutligen, var också ett argument som talade mot cigaretten. Den kostade bara ett par öre styck och var därför överkomlig även för flertalet småpojkar.

Oron över tobaksbruket var dock inte begränsad till cigaretrökningen. Redan innan denna vana fått en större spridning, problematiserades cigarren, piptobaken, snuset och tuggtobaken såväl ur medicinsk som moralisk synvinkel. En orsak härtill var den totala tobakskonsumtionens ökning under decennierna kring sekelskiftet. Statistiken över förbrukningen, räknat i hektogram per invånare, ger följande bild:

1861/70	8.3
1871/80	11.3
1881/90	11.3
1891/95	12.4
1896/00	13.3
1901/05	14.4
1906/10	15.6
1911/15	14.8
1916/20	16.6

(Källa: Statistisk Årsbok (1922), 224.)

Ökningen var dock inte jämnt fördelad över samtliga tobaksprodukter. Från 1907, då det i handelstatistiken finns separata uppgifter om cigaretter, kan vi jämföra nykomlingen med det etablerade tobakssortimentet. Uppgifter om inhemsk produktion och importerade tobaksvaror (hantverk, hemindustri och export ej medräknad) ger en bild av cigarettens växande popularitet. Från 1907 till 1912 ökade inhemsk tillverkning och import med drygt 50 procent. Konsumtionen i termer av ökning respektive minskning från 1909 till 1912 visar följande trend: cigarrer och cigarrcigaretter: +11 procent, cigaretter: +47 procent, röktoak: +1 procent, tuggtoak: -3 procent, snus: +8 procent. Fortfarande förbrukades i särklass mest snus, c.a. 6 miljoner kg/år, medan förbrukningen av cigarrer och cigarrcigaretter uppgick till drygt 900.000 kg och cigaretter till drygt 500.000 kg (uppgifterna avser 1912).³⁹

Tidigare regleringar

Problematiseringen av tobaksbruket kring sekelskiftet, och i synnerhet ungdomens nyttjande, var ingen historisk nyhet. Tobaksrökning introducerades i Sverige av studenter som i början av 1600-talet vistades vid utländska universitet och där lärde sig röka, eller som det analogt med rusdryckerna då beskrevs, "dricka rök" och "supa tobak". En annan spridningsväg var via soldater som återvände efter trettioåriga kriget. Det "torra ruset" utsattes under 1600-talet för hårda angrepp och sträng reglering. Handel och/eller konsumtion kriminaliserades och den medicinska användningen begränsades genom tullavgifter och särbeskattning. Straffen inskränkte sig i allmänhet till mindre böter, men i Ryssland infördes dödsstraff för vanerökare under tsar Mikaelns regim på 1630-talet och i kantonen Bern jämfördes, under samma århund-

rade, tobaksrökning med äktenskapsbrott och kunde leda till skamstraff eller fängelse. Kriminaliseringen var typisk för de nordeuropeiska länderna. I de latinska länderna, vilka var de som först stiftade bekantskap med tobak, lagstiftades aldrig mot införsel, handel och konsumtion av tobak. Dessa länder hade förmodligen redan börjat dra affärsmässiga fördelar av tobakshandeln, innan en moraliskt fördömande definition av tobaksbruket kom i omlopp.⁴⁰ I Sverige förbjöds tobaksbruket under Gustaf II Adolfs tid. Förbudet kunde dock inte hejda det "lastfulla bruket", bl.a. på grund av en omfattande smuggling, och mot slutet av 1600-talet bytte man på de flesta håll strategi. En reglerad form av produktion och handel infördes. I Sverige licenserades vissa kompanier att mot avgift sköta hanteringen, och man började också experimentera med inhemsk odling. Efter att totalförbudet visat sig svårt att upprätthålla, utvecklades tanken på partiella förbud, främst för att skydda ungdomen. År 1741 utfärdades en kunglig förordning, där det bl.a. heter:

Då erfarenheten visat, att ungdomen av förvett och oförstånd medels tobaks rökande förskämt hälsa och förtärt mera, än de varit i stånd att förtjäna till föda, underhåll och nödigt behov, vilket de vid mognare ålder med skada måste ångra, så förordnas, att all ungdom i gemen, av vad stånd det vara må, innan han kommit till laga ålder och fyllt 21 år, skall vara förbjuden att röka tobak, vid två dalers silvermynts plikt för varje gång den därmed beträdes. Orkar han ej boten, sitte då tvenne söndagar i stocken. Äliggande det vederbörande föräldrar, förmyndare och husbönder att härå hava noga inseende ibland sina barn, pupiller och tjänstefolk. Och om de genom flathet och försummelse härutinnan göra sig brottsliga, böra de vara samma straff underkastade.⁴¹

Krigsfolk och sjömän var undantagna från förbudet, som inte tycks ha fått den effekt man hoppats på. Spridningen av tobak fortsatte och förordningen föll snart i total glömska.⁴²

Tobaksbrukets faror

Kring förra sekelskiftet artikulerades ett brett panorama av risker och faror som förknippades med tobaksbruket. I synnerhet associerades det till ett omåttligt bruk, ett missbruk, men som vi ska se, så ansågs ett måttligt bruk ingalunda vara riksfrött. Hotbilden omfattade både kropp och själ och de skadliga konsekvenserna ansågs drabba den enskilde individen såväl som samhället i stort. En genomgång av vad vi kan kalla fysiologiska, psykiska, moraliska och

ekonomiska skadeverkningar ger en sammanfattning av den omfångsrika hotbild som utformades.

Ett samtida vanligt sätt att varna för olika företeelser var att sammanställa och publicera citat av vetenskapsmän, företrädesvis läkare. Skriften *160 läkare om tobaken. Tobaksbrukets skadlighet av vetenskapliga auktoriteter be-lyst från de mest olika synpunkter*, som utkom i flera utökade upplagor är ett exempel härpå.⁴³ Här redovisas tobaksbrukets direkta skadeverkningar på olika organ. Det hämmar matsmältning, ger hjärtklappning, höjer blodtryck, förändrar de röda blodkropparna, medför blodkärlsförkalkning, leder till obotlig hosta och halskatarr, dövar sinnenas duglighet, m.m. Sambandet med lungcancer var inte känt vid denna tid, däremot förekom rapporter om astma, katarrer och att rökning kunde vara en bidragande orsak till lungdot. Att tobak kunde predisponera för tuberkulos ansågs bestyrkt bl.a. av rapporterna om överdödlighet i denna sjukdom bland tobaksindustrins arbetare. Struphuvudskräfta och läppkräfta är cancerformer som rapporterades ha samband med rökning. I den internationellt omtalade och spridda skriften *30 teser mot tobaksbruket*, uppräknas sådana sjukdomar som ansågs direkt kunna härledas till tobaksbruk och som illustrerats med talrika fall publicerade i medicinska verk:

1. Kräftan i magen, läpparne, tungan, kinderna, näsan och magspottskörteln.
2. Slag.
3. Förlamning.
4. Dålig mage.
5. Lungdot.
6. Svaghet.
7. Torr lever.
8. Dianté.
9. Andtäppa.
10. Förstoppning.
11. Dilerium tremens.
12. Galenskaper.
13. Obotliga sår i munnen, halsen, läpparne och tungan.
14. Stockning i hjärnan.
15. Lamhet.
16. Hämorroider.
17. Hjärtlidande.
18. Närvsvaghet.
19. Blindhet.
20. Svindel.
21. Sårig strupe.
22. Fallandesot.
23. Döfhet.
24. Förlust af minnet.
25. Sömlöshet.
26. Röta i käkbenet.
27. Värk i närverna.
28. Lokomotor ataxa.
29. Rheumatism.
30. Bröststrypsjuka.⁴⁴

En annan internationellt omtalad publikation som översattes och gavs ut var *Nikotinismen eller tobaksförgifningen*, en av *Franska sällskapet för tobaksbrukets bekämpande* prisbelönt skrift som i den svenska utgåvan särskilt riktades till unga män.⁴⁵ Den kan delvis läsas som en kritik mot dem som utan tillräckligt underlag bokförde det ena onda efter det andra på tobakens konto och som ville tillskriva tobaken alla de patologiska företeelser som uppträdde hos en rökare. Författaren betonar att tobaken ofta har enbart en sekundär, bidragande orsak. Så är fallet exempelvis med olika typer av luftrörs- och lunglidanden. De förvärras av tobak, men orsakas inte därav. Åtskilliga sjukdomstillstånd, som exempelvis hjärtklappning, andnöd, svart starr, svalg- och

strupkatarr, muninflammationer, gastrit, mag- och tarminflammationer, har dock sin direkta orsak i form av tobaksbruket. Uppgifterna om rökarnas kräfte, avvisas emellertid som en myt.

Av inhemska auktoriteter utkom sammanställningar om tobaken och dess skadeverkningar författade av C. G. Santesson, Henrik Berg, Thorsten Thunberg, m.fl.⁴⁶ Santesson är påfallande försiktig i sina bedömningar. Han menar exempelvis att cigarettökning i sig inte är mer skadligt än cigarrökning. Faran sammanhänger med hur mycket man röker. Det långvariga tobaksmissbruket leder till en rad olika åkommor vilka i huvudsak är lokaliserade till mun, svalg, mage, lungor, hjärta, kärlsystem, ögon, samt nervsystem. Beträffande läppkräfte lutar författaren åt uppfattningen att tobaken ensam inte kan framkalla denna, däremot bereda marken genom att nikotinet i kombination med den mekaniska retning som uppkommer vid bruk av pipa och cigarettmunstycke skapar en mottaglig jordmån. Santesson noterar ett samband mellan nikotinets inverkan på hjärtat och uppkomsten av det nervösa hjärtlidande som benämns *angina pectoris*. Även tobakens fördelaktiga verkningar ges utrymme. Den piggar upp och stimulerar tankeverksamheten, förjagar trötthet, samt gör att man lätt kommer i en gemytlig och avspänd sinnesstämning. Förmågan att reducera en mängd obehagliga förnimmelser och öka kapaciteten att koncentrera tankarna på ett visst ämne delar tobaken, enligt författaren, med andra narkotiska njutningsmedel, som haschisch, kokablåd och de koffeinhaltiga drogerna. Till de fördelaktiga verkningarna hör också de som uppnås när tobaksblad eller nikotin används som läkemedel; som laxermedel, maskmedel och som bakteriedödande preparat.

Notabelt är att risker förknippade med passiv rökning, i hemmen, på arbetsplatser, i nöjeslokaler och på samfärdsmedel, var allmänt uppmärksammade och de indirekta skadeverkningar som härigenom kunde drabba oskyldiga, inte minst barn, utgjorde viktiga inslag i de medicinska och sociala argument som formulerades. Passiv rökning betonades starkt som en fara för allmän trevnad och hygien, men också som en hälsofara. Santesson var kanske den som ihärdigast påpekade riskerna för dem som utsattes för ofrivilligt rökande:

Det kan nämligen efter detta icke mer betvivlas, att tobaksröken (d.v.s. tobakens förbränningsprodukter) är giftig och att den är det så godt som uteslutande genom en ej ringa halt af nikotin – naturligen mycket olika stor i olika fall. Här af följer, att – om vi bortse från vissa lokalverknningar, till hvilka jag senare skall återkomma – tobaksrökningen kan värka skadligt väsentligen därigenom, att man inandas röken, som spridd sig i den omgifvande luften, och att nikotin i ångform upptages i kroppen genom lungor och luftvägar.⁴⁷

Genomgående uppfattades tobak som ett narkotiskt medel och det likställdes med andra beroendeskapande ämnen. Alla som varnar för tobakens faror erkänner denna artfrändskap. Santesson beskriver beroendenaspekten:

Nikotinet i tobak äger – likasom alkohol, opium, morfin och andra dylika gifter – i hög grad förmågan att på ett egendomligt sätt förändra organismen så, att densamma intill en viss gräns allt bättre fördrager nya, småningom äfven ökade mängder af samma gift. [...] Få tobaksnjutare torde hafva alldeles undgått, att i någon mån röna invärkan häraf. Med sådan lagbundenhet och tvingande styrka som vid upprepat bruk af opium eller morfin framträder dock icke detta stegringsbegär gent emot tobak; äfven alkoholen är i detta hänseende vida mäktigare och farligare än tobaken.⁴⁸

Om njutningsmedel som opium, morfin, alkohol och tobak plötsligt undanhålls en person som blivit van vid dem, uppstår abstinenssymtom. För alkoholisten kan det lätt leda till delirium tremens och opiumnjutaren och morfinisten drabbas av liknande attacker, fortsätter Santesson. Så stormig blir inte tobaksnjutarens avvänjning. Begäret efter tobak utvecklas inte till samma vilda lidelse som i fallet med de andra njutningsmedlen, även om vanan och behovet i princip är av samma art. Hos Berg föreligger inte denna distinktion beträffande styrkan hos olika narkotiska medel. Han jämför tobaksvanan med det vanemässiga bruket av alkohol, kokain, opium och haschisch och sammanfattar:

Alltså finna vi genomgående samma fenomen: en gradvis tillvänjning av giftet, samt en ödesdiger, dag för dag, månad för månad, år efter år ökad längtan efter det, och samtidigt allt större dos, slutligen ett fullständigt slavtillstånd. Man ser, huru spindelväven förvandlas till tråd, av trådarna spinnas ett snöre, av snöret spinnas ett rep, av repet viras en kabeltross, och slutligen är tobaksbrukaren slagen i bojor, som han själv vill, men icke kan bryta. Detta slaveri är så hemskt, att det otaliga gånger kostat sina offer livet.⁴⁹

Även hos Laurent förekommer direkta jämförelser mellan vanerökaren, nikotinomanen, och alkoholisten samt morfinisten. Det är samma tvångsmässiga behov som förslavar och samma verkan som uppstår när de tvingas avstå från sitt gift. Han vidgar jämförelsen till att också omfatta andra lidelser:

Tag ifrån en alkoholist hans sprit, och ni skall göra honom mycket sjuk. När morfinet tager slut för en morfinist, blir han alldeles utom sig. Skilsmässa från en älskad ger nytt lif och ökad kraft åt den gamla kärleken. Det är på samma sätt med tobaken: man är aldrig så sjuk däraf som den dag, då man vill afstå från den. Häri ligger i sanning den största faran; det är denna omständighet, som så ofta hindrar den olycklige att bryta med den ödesdigra vanan.⁵⁰

I fråga om fysiologiska skadeverkningar kunde således åtskilliga åkommor tillskrivas tobakskonsumtionen. Det rådde dock delade meningar om huruvida tobaken i sig var en direkt orsak till olika sjukdomstillstånd eller om dess skadliga verkan skulle betraktas som en bidragande orsak, vilken förvärrade redan föreliggande krämpor. Anmärkningsvärt är att den passiva rökningens risker var allmänt uppmärksammade, inte bara som en fråga om trevnad utan även som en hälsorisk för den som utsattes för den ofrivilliga rökningen. Det är annars en insikt som brukar tillskrivas 1970-talets tobaksdebatt. Nikotinets beroendeskapande egenskaper erkändes allmänt, men bland företrädare för den medicinska sakkunskapen fanns olika uppfattningar om tobaksbegärets styrka och konsekvenser. Några betonade en viktig gradskillnad mellan tobaken (nikotinet) och andra beroendeframkallande njutningsmedel, medan andra poängterade likheterna.

Uppfattningen att tobaksbruk kunde leda till psykos och andra sinnesförvirrade tillstånd hade både anhängare och motståndare inom den samtida sakkunskapen. Vid femte allmänna svenska läkaremötets förhandlingar 1891 höll professor N. G. Kjellberg ett uppmärksammat anförande med titeln *Omnicotin-förgiftning*.⁵¹ Häri fastslås att nikotinets inverkan på hjärnan kan leda till en verklig psykos. Enligt Kjellberg beror den stora och stigande frekvensen av kroniska sinnessjukdomar i landet huvudsakligen på det tilltagande bruket av tobak. Tuggtobaken utpekas som särskilt skadlig, eftersom tuggningen innebär att det vattenlösliga nikotinet snabbt och fullständigt upptas av saliven. Laurent menar att det saknas säkra bevis för ett sådant orsakssamband.⁵² Däremot är det ställt utom allt tvivel att tobaksbruket genom sin retande effekt är en indirekt orsak till olika nervsjukdomar, som neurasteni och hysteri. Tobaksrökning kan också utlösa epileptiska anfall. Vidare förorsakar nikotinet rubbningar i hjärnan, vilka ofta leder till kronisk huvudvärk och stundtals också svindel-anfall. Santesson beskriver den i facklitteraturen omvittnade tobakspsykosen och refererar påståenden om att den i svåra fall skulle kunna leda till fullständig förlamning av det psykiska livet.⁵³ Han ansluter sig till kritikernas skara och menar att om sådan sinnessjukdom verkligen förekommer, så är den ovanlig. I likhet med Laurent är han av åsikten att tobaken inte ensam bär skulden. Den spelar en viss, bidragande roll för utvecklandet av själslidanden hos "nervöst belastade" personer. På liknande sätt förhåller det sig med den omtalade nervsjukdomen neurasteni. Tobaksbruket kan framkalla sjukdomen hos personer med anlag i form av en svaghet i nervsystemet. Kellog hör till dem som anser att tobaksbruket ger upphov till sinnessvaghet och försvagat förstånd.⁵⁴ Det är bevittnat av framstående läkare och i talrika fall har personerna kunnat

botas först när de helt upphört med tobaksvanan. I skriften *160 läkare om tobaken* citeras ett flertal läkare från olika länder, vilka utifrån sina erfarenheter som läkare och föreståndare för asylor anser att det föreligger ett orsakssamband mellan tobaksbruk och sinnessjukdom av olika slag. Några är mer försiktiga i sina bedömningar. När det gäller psykiska skadeverkningar i form av minnesförsämringar, koncentrationssvårigheter och försvagning av förståndet råder bred enighet om tobaksbrukets förödande inverkan.

Enligt Henrik Berg försvagas och försämras hjärncellerna av tobak.⁵⁵ Nervkropparna blir färre, missfärgas och grumlas, vilket leder till försämringar av minne, kombinationsförmåga, eftertanke och uppfattningsförmåga. Störst förluster uppstår vid cigarettökning. Berg menar att minskningen av den andliga receptiviteten är av ett sådant slag att tobaksrökare lever mera i ett drömliv än i ett verklighetsliv. Tobakens negativa inverkan på förstånd, minne, koncentrationförmåga, etc. framstod som särskilt tydlig, och samtidigt särskilt allvarlig, i fråga om skolungdomar. Laurent anför franska undersökningar som visar hur barn, som på ett lysande sätt påbörjat sina studier, försämrar sina prestationer, blir tröga och ligkiltiga, sedan de börjat röka. Han fortsätter:

De barn som röka, sade mig en skolföreståndare, äro nästan alltid lata, ur stånd till varje intellektuell ansträngning, utan den minsta moraliska energi. De arbeta icke, de intressera sig icke för någonting, finna icke nöje i något; de äro ständigt trötta. Deras förstånd utvecklar sig icke och fattar blott med svårighet de enklaste begrepp. Deras minne är trögt och opålitligt.⁵⁶

Från en amerikansk undersökning omfattande flera hundra elever i olika skolklasser heter det om cigarettökarna:

De sakna själfbehärskning, äro ouppmärksamma och opålitliga; deras minne visar sig försvagadt; de äro irriterbara och nervösa; deras ögon hafa ofta ett dumt stirrande uttryck. Många äro ofta frånvarande på grund af sjukdom. I fysiskt afseende stå de tillbaka för sina icke rökande kamrater, och mätningar ha visat, att de genomgående ha mindre bröstomfång. [...] De som förmått afstå från tobaksbruket hafva efter någon tid så förbättrats, att man knappt kunnat känna igen dem.⁵⁷

Svenska erfarenheter sammanfattas av Torsten Thunberg:

Alltför ofta får man se, att tobak skadat de ungas nervsystem. De blir retliga, de blir håglösa, och i skolan går det dåligt för dem. Skolan kan på det viset bli en pina för dem och de en pina för skolan. Sen bli de icke sällan sin vanas slavar. Kan det redan vara svårt för vuxna män att frigöra sig från den vanans herravälde, så är faran för att pojkar skola fastna i dyn åtskilligt större. Ju tidigare man hänger sig åt en vana, dess säkrare biter den sig fast.⁵⁸

Även när det gäller psykiska skadeverkningar möter vi, som framgått, frågan om tobakens direkta eller indirekta verkan. Är det en primär orsak till psykos och andra sinnesförvirrande tillstånd eller framkallar den dessa lidanden hos personer med anlag för nerv- och sinnessjukdomar? Är dessa komplikationer vanligt förekommande, eller rör det sig om enstaka fall? Diskussionen om tobakens psykiska skadeverkningar påminner inte så lite om den nutida debatten om psykiska skador vid cannabismissbruk.⁵⁹ Detsamma gäller de psykiska effekter som förknippas med tobaksbruk hos skolbarn. Vi möter här åtskilliga effekter som när de förekommer i vår tid i samband med cannabismissbruk brukar inordnas under begreppet *amotivationssyndrom*.⁶⁰

Tobaken och moralen utgjorde ett omfångsrikt tema i sekelskiftets tobaksdebatt. Det rådde bred enighet om att tobaksbruket innebar viljemässig förslappning och moralisk urartning. Förfallet, som tog sig olika uttryck, var allvarligast i fråga om de unga pojkarna. Rökning ansågs allmänt inverka menligt på den sedliga känslan. Den tidigare klara uppfattningen om rätt och orätt grumlas allt eftersom ett tilltagande begär bemäktigar sig omdömesförmåga och viljeliv. Lögn, lättja och stöld är direkta uttryck för tobaksvanans sedefördärv. Från San Francisco rapporterar en medlem av skolstyrelsen:

Jag har gjort iakttagelser angående detta under lång tid, och jag talar med eftertanke och full övertygelse, när jag säger, att jag anser cigarettrökningen som en likaså farlig vana som begagnandet av opium. Jag talar nu om gossarna. Den, som brukar cigaretter, vill ljuga och stjäla lika den, som begagnar morfin eller opium. Bruket av cigarett förslöar hela det moraliska medvetandet.⁶¹

Uppfattningen om ett samband, direkt eller indirekt, mellan tobaksbruk och brottslighet var vanligt förekommande. Tobakens verkningar, dels försämringen av omdömet och dels den retande och uppeggande effekten på själsförmögenheterna, leder förr eller senare in den unge på brottets bana. Så här beskriver Henrik Berg förloppet:

Tobaksbruket påskyndar den sexuella mognaden och retar könsdriften, medan det samtidigt hämmar den fysiska utvecklingen. Det nedsätter intelligensen, åstadkommer råhet och minskar respekten för lag och laga myndighet. Att skaran av unga förbrytare är så stor i vårt land (Sverige) beror väsentligen just på tobaken.⁶²

Enligt ett utbrett synsätt var tobaken inkörsporren till andra laster. Den sågs som första länken i en kedja av frestelser, vilka de unga pojkarna inte kunde motstå, då deras karaktär ännu inte nått full mognad. Tobaken leder till dryck-

enskap, könsliga utsvävningar, beroende av andra narkotiska medel, brottslighet, m.m. I ett uttalande från skolrådet i en svensk stad heter det:

Tobaksbruket hos minderåriga inverkar otvivelaktigt i många fall indirekt menligt i så måtto, att det väcker ett njutningsbegär, som blir det unga, obefästa sinnet övermäktigt. För att tillfredsställa detta frestas gossen, då han ej på löpligt sätt kan åstadkomma därför erforderliga penningmedel, att snatta och stjäla och föres så på grund av detta väckta njutningsbegär, vartill snart även sällar sig alkoholbegär, in på lastens och brottets bana, där han snart går vidare och kanske blir förlorad för samhället.⁶³

I uttalanden från amerikanska läkare påtalas sambandet mellan rökning och övergång till opium, morfin och kokain. Rökningen väcker ett begär som sedan söker allt starkare retmedel. Uppgifter säger att 60 procent av män som behandlades för morfin-, opium- eller kokainsjukdom startat som rökare.⁶⁴

En vanlig uppfattning var att tobaksrökning, genom uttorkning av svalg och hals, gav upphov till en törst som förde till dryckenskap. Sambandet mellan rökning och alkoholmissbruk hade även en annan aspekt. Många som lämnat spriten fortsatte att röka, vilket förr eller senare gjorde att de återföll i dryckenskap. Av den anledningen betraktades tobaksbruket av många som ett större ont än supandet.

Tobaksbrukets moraliska faror utmålades inte enbart i skrifter och böcker författade av läkare. I den sedelärande boken *Idealtillvaron och vägen dit*, låter Johan Lindström Saxon den fjortonårige huvudpersonen Nisse Lundin få en inblick i tobaksbrukets värld.⁶⁵ Vid en herrmiddag i hemmet får han tillfälle att lyssna till doktor Harvelius' utläggningar om tobakens dåliga egenskaper. Hälsan bryts ned och av alla mänskliga laster är tobaksbruket det som säkrast ger fysisk degeneration i arv. Och han fortsätter:

Tobaken är också en av skolans värsta fiender. Iakttagelser vid en mängd läroanstalter ha visat det. Cigarettpängarne äro dessutom ofta stulna. Det är alltid farligt att väcka begäret hos en person, som är så outvecklad, att han riskerar att låta detta överrösta hederskänsla och moralisk självbevarelsedrift.⁶⁶

Efter denna lektion börjar Nisse föreläsa för en cigarettblossande kamrat, som bjudit honom på kondis, där han "botar" sin halssveda genom att dricka vin. Kamratens rökning härleder han till köttätandet och det fördärliga sambandet mellan rökning och alkoholförtäring betonar han genom att citera uppgifter från amerikanska domstolsprotokoll, vilka visar att av 700 brottslingar hade 600 begått brott under alkoholens inflytande, och av dessa förklarade 500 att tobaksbruket förlätt dem till vanan att dricka.

I *Fram*, organ för Sveriges socialdemokratiska ungdomsförbund, kunde man under 1900-talets tidiga år läsa om den moraliska förvildning som mammonkulten resulterade i. Ett uttryck härför var den allmänt spridda njutningslystnad som kunde spåras till samhällets topp, såväl som till dess botten. Tobaksrökarens moraliska ödeläggelse åskådliggjordes särskilt tydligt i en artikel med rubriken *Ur en cigarettrokares sista dagboksanteckningar*. Den unge Henry bryts ned till kropp och själ. Hans förfall är så djupt att han till slut inte finner någon annan utväg än självmordet. I den återberättade dagboken heter det:

Vana, du alla lasters ålderdomssjuka! I sju och tjugo år har jag levat, och troget som en skugga har du följt mitt liv. Du har förmörkat min barndom, gjort mina uppväxtår till en vävnad av rädsla och lögn och slagit din frätande klo i min ungdom. Allt vad jag ägt, har du stulit – uppslukat – sugit till dig som en virvel, vars djup är en evigt omättad avgrund. Glädje – hälsa – och nu slutligen – när det är för sent att ångra – även livet. Allt har du gripit, och allt ska du gripa, och ändock skall du en gång, när du förintat sista gnistan, vara otillfredsställd som om du aldrig något erhållit.⁶⁷

Den kraftigaste markeringen av och mot tobakens moraliska skadeverkningar uttrycktes i den religiösa anti-tobakslitteraturen. Tobaksbruket betraktades som en synd, och försyndelsen bestod i att man blev slav under begäret och dessutom orenade den kropp som ansågs vara Guds tempel. I skriften *Den stora tobaks-synden* baseras argumenten mot tobaksbruket på citerade avsnitt ur bibeln.⁶⁸ Tobaksbrukaren erbjuds inte många val. Antingen söker han nåd hos Kristus, den enda läkare som kan avlägsna giftet ur kroppen, eller så kommer orenhetens lusta så småningom att bringa Guds straff över hans orena själ. I boken *En folkfiende. Några ord i tobaksfrågan* liknas tobaken vid filistéernas smuts-gud Baal, en fiende till Israels gud.⁶⁹ Baals verkligt onda sinne uppenbaras framför allt när han kommer i sällskap med Backus och Venus. Tobak, rusdrycker och osedlighet bildar en ohelig treenighet. Det är inte för inte som tobaken kallats för "skökoörten". Provinsialläkare Hjalmar Selldén utvecklar detta faromoment:

Om jag går och köper en järnvägsbiljett och herrn i luckan skulle varna mig för att resa med tåget, emedan bromsinrättningen är i olag och bromsbetjäningen strejkat, ja, då tackar jag för upplysningen och ber att få vänta tills nästa tåg. Vi har tyvärr något var att strida mot av det, som blivit kallat för "köttets begärelse", och för min del bekänner jag uppriktigt, att jag absolut icke skulle våga begagna tobak, ty denna "skökoört" krånglar just till bromsinrättningarna mot sjätte budet och eggjar upp begären till otukt. När jag därför ser en ung man med cigarr i munnen, blir jag beklämd i mitt sinne, och jag beklagar den ungmö, som i framtiden blir hans hustru.⁷⁰

Tobaksbruket, och särskilt då unga pojkars missbruk, förknippades, som vi sett, med ett brett panorama av moraliska skadeverkningar. I likhet med konsekvenserna av ett otyglat bruk av andra njutningsmedel drabbas den unge tobaksnjutaren av ett angrepp på sitt viljeliv och värdesystem. Känslan för rätt och fel riskerar därmed att gå förlorad och den unge glider sakta men säkert utför, snärjd av lögn, lättja, sedeslöshet och brottslighet. Temat om inkörsporten – att tobaksrökning är första länken i en kedja som drar den unge mot allt värre laster – är ett centralt tema också i 1950- och 60-talens debatt om marijuana- och haschrökning. Även om markeringen av tobakens moraliska skadeverkningar var särskilt stark inom religiösa kretsar, förelåg ingen annan egentlig skillnad beträffande synen på det moraliska förfallet än att tobaksbruket var en synd som kunde få konsekvenser även för det hinsides livet.

Tobaksbruket undergrävde inte bara den enskildes hälsa och moral. Även hushållsekonomin drabbades. I synnerhet hos dem som både nyttjade alkohol och tobak. I likhet med kostnaderna för kaffe sågs utgifterna för tobak som både onödiga och dryga. Särskilt för pojkar kunde tobaksutgifterna, som nämnts, få förödande konsekvenser, då de drev dem till att börja stjäla, först från föräldrarna och sedan från utomstående. Tobakskonsumtionen försämrade även samhällsekonomin. Dels i direkt bemärkelse genom dyrbar import av tobaksprodukter och genom att en betydande andel av samhällets ekonomiska resurser förlösades på ett hälsovådligt njutningsmedel, istället för att komma till användning i ett viktigt socialt uppbyggnadsarbete. I mer indirekt mening undergrävdes en nations välstånd på flera sätt: produktiv jordbruksmark togs i anspråk för odling av en växt som utsuger jorden, skadeverkningarna hade ett ekonomiskt pris och innebar en minskad nationalkraft, sak samma med den sänkta nativiteten som tobaksbruket misstänktes vålla. Laurent påpekar att uppfattningen att tobaksbruket skulle inbringa staten en stor nettobehållning är en illusion som vederlagts.⁷¹ Han beräknar att tobaksbruket årligen förorsakar det franska samhället en förlust på nära en miljard francs. Enligt översättaren skulle den svenska nationalförlusten uppgå till ca 65 miljoner kronor årligen.⁷²

Förstärkning av faran

Det hot mot samhällsmoralen som tobaksbruket ansågs utgöra förstärktes av att framför allt cigaretten associerades till hotbilder, vilka emanerade ur andra samtida samhällsdebatter. En sådan var spridningen av smittosamma sjukdomar. Cigaretten ansågs bidra här till på mer än ett sätt. Som antytts ifrågasat-

tes innehåll och kvalitet och frågan om vad folk egentligen rökte väcktes på många håll. Enligt en ofta citerad beskrivning förhöll det sig så här:

Vad blir det av alla cigarr- och cigaretstumpar, som kastas bort bland gatans smuts, gödsel och allehanda baciller? Jo, dessa stumpar, som varit tuggade av maskätta tänder, och som blivit slickade av såriga läppar och tungor med lungsots-, difteri- och syfilis-mikrober, dessa oaptitliga och hälsofarliga stum-
par uppsamlas av personer, som hava detta till levebröd, och säljas sedan till tobakshandlare, som mala denna rappakalja till snus eller göra cigaretter därav! Är det inte både fint och gentilt att röka sådan tuggad smörja? Smaklig måltid!⁷³

Föreställningarna om smittspridning via rökverk var seglivade. År 1924 publicerades en artikel i *Tobaksarbetaren*, organ för Svenska tobaksindustriarbetarförbundet, i vilken det berättas om en kvinnlig "sedlighetspredikant" från Vita Bandet, som på föreläsarturné i Norrland gjort gällande att flickorna vid en tobaksfabrik i Stockholm led av veneriska sjukdomar, och att sjukdomarna spreds till rökarna genom att flickorna slarvade med hygien och behandlade tobaken med sina bara händer. Händelsen föranledde ledningen för AB Svenska tobaksmonopolet att tillsända henne ett skarpt formulerat protestbrev.⁷⁴ Det utfärdades också varningar för smittspridning, i synnerhet för syfilis, via be-
gagnade pipor och cigarettmunstycken.

Enligt en annan vida spridd uppfattning innehöll cigaretterna ofta olika narkotiska gifter, exempelvis opium, morfin, haschisch och kokain. Dessa för rökaren hemliga ingredienser gjorde att han utan vetskap kunde bli morfinist eller kokainist. Problemet med cigaretternas innehåll var ingen marginell fråga. Tvärtom, diskussionerna om kontroll och kvalitetskrav ägnades utrymme i 1909 års debatt om kringvandrande försäljare, som svarade för tobaksförsäljningen på helgdagar då cigarrbodarna höll stängt (efter ett beslut 1893) och i 1914 års debatt angående införandet av tobaksmonopol. Okontrollerade och förfalskade tobaksprodukter förknippades i första hand med de ofta minderåriga kringvandrande försäljarnas verksamhet, och ett förbud mot den, till förmån för cigarrbodarna, sågs som en möjlighet att förstärka utbudet av kvalitetskontrollerade produkter.⁷⁵ I riksdagsdebatten om tobaksmonopolets för- och nackdelar togs frågan om innehållet i anspråk som argument för monopolet:

Jag vill då för min del säga att bland andra orsaker till att man icke bör taga fabrikatsbeskattningen utan monopol äro just de hygienska av stor betydelse. Tillverkningen av varan ligger från början till slut i monopolbolagets hand och därigenom kunna vi, såsom läkarna nog känna till, få bort de mest skadliga essenserna, opium och haschisch, som tobaksprodukter ofta innehålla.⁷⁶

Enligt Henrik Berg uppgick antalet cigarrbodas i 1910-talets Stockholm till omkring 600.⁷⁷ Förutom försäljningen av tobaksvaror utgjorde tidningsförsäljning den huvudsakliga verksamheten. För många framstod cigarrbodarna som "smutsens näste". Förutom tobak och tidningar tillhandahölls här franska vykort, "smutslitteratur" och preventivmedel. Cigarrbodarna höll också öppet sent på kvällarna, ibland ända till midnatt, och fungerade som träffpunkt för en del av stadens manliga flänörer. Frågan om vad som egentligen tilldrog sig i dessa lokaler blev bl.a. föremål för granskning av en utredning om butikernas öppethållandetider:

Det är ju emellertid bekant att för ett betydande antal cigarraffärer tobaksförsäljningen förenas med ett slags salong för vissa klasser af ungherrar. Det kvinnliga biträdet, cigarrflickan, är denna salongs medelpunkt och raison d'être, hennes växlande kvalifikationer i fråga om skönhet, talförhet och moral göra af butiken en mer eller mindre eftersökt vistelseort under någon kortare eller längre stund för kvällarnas sysslolösa passanter. Samtidigt som här dessa odla sin salongston och ägna sig åt en form av Venusdyrkan, där disken utgör gudinnans väl i allmänhet skyddande förskansning, kan det ju hända att de öka butiksägarens dagskassa med en eller annan krona.⁷⁸

Cigarrflickornas moraliska vandel var i hög grad ifrågasatt. Påståenden om att flickorna drygade ut sin låga lön genom sedeslöst leverne fick näring av att otillåten prostitution påstods förekomma i lokaler, kamouflerade som cigarrbodas.⁷⁹

Striden om "smutslitteraturen" hade flera beröringspunkter med kampen mot tobaksbruket. I stor utsträckning handlade det om samma målgrupp; unga pojkar och särskilt då pojkar som lämnat folkskolan för en mer oreglerad tillvaro som springpojkar. Det var samma pojkar som syntes på gatorna med en cigarett i munnen, som i opinionsbildningen motsvarade de pojkar som läste förråande Nick Carter-böcker; pojkar som utan skolans kontroll och disciplinering löpte stor risk att förvildas och förvandlas till ligapojkar. I en ofta citerad undersökning om tobaksrökningens utbredning bland de obemedlade klassernas ungdom, konstateras att hälften av undersökta springgossar i Stockholm (99 pojkar i åldrarna 14–20 år) rökte, varav närmare 70 procent var halsblossrökare. Motsvarande siffror för 96 undersökta pojkar i åldrarna 13–20 år inom verkstadsindustrin visade att 70 procent rökte, varav 67 procent var halsblossrökare.⁸⁰ Kampen mot Nick Carter-böckerna kom i stor utsträckning också att riktas mot cigarrhandlarna, som hotades av bojkott om de inte rensade ut de fördärvbringande böckerna ur sitt sortiment. Ställda inför ett sådant hot, och måna om att hålla sig väl med inflytelserika opinionsbildare med

tanke på frågan om helgförsäljning och öppethållandetider, beslutade Stockholms cigarrhandlarförening i början av 1909 att sluta sälja Nick Carter-böckerna. I och med att denna försäljningskanal stängdes, drevs Nick Carter definitivt på flykten.⁸¹

Tobaksdebatten hade uppenbara samband med frågan om den sedliga förvildningen bland ungdomen, som livligt diskuterades under decennierna kring sekelskiftet. Ligapojkar, skolkare, i sedligt avseende försummade och vanartade barn var benämningar på grupper av barn och ungdomar som i stor utsträckning var identiska med de unga pojkar som i tobaksdebatten blev föremål för en äldre generations oro och upprördhet. Ungdomsbrottslighet, störande busliv och utbredd sedeslöshet ansågs mot mitten av 1890-talet ha nått sådan omfattning att det påkallade ingripanden från statens sida. År 1896 tillsattes *kommittén för utredning af frågan om åtgärder för beredande af lämplig uppfostran dels åt minderåriga förbrytare dels ock åt vanartade och i sedligt avseende försummade barn*, den s.k. ligapojkskommittén, vars utredning bl.a. ledde fram till 1902 års lagstiftning på området. Vanart och sedeslöshet sågs som givna förutsättningar för den växande brottsligheten bland minderåriga och för att komma tillrätta med den senare krävdes tidiga ingripanden inte bara mot dem vars brott blivit upptäckta,

[...] utan äfven dem, hvilkas ådalagda vanart och trotsiga sinnelag gifva grundad anledning att befara, att de skola utveckla sig till samhällsfarliga personer, eller hvilka uppväxa under påverkan af brottsliga eller lastbara föräldrar eller eljest under förderbringande inflytelser.⁸²

Ungdomens förvildning uppfattades som ett resultat av ett flertal samverkande orsaker. Särskilt betonades sådana omständigheter som drev barn och ungdomar ut på gator och gränder, där de lätt kunde falla offer för äldre kamraters dåliga inflytande och de frestelser som staden bjöd; biografen, caféer och dansställen, "smutslitteratur", politiska hetstidningar och njutningsmedel av olika slag, etc. Ett annat skadligt inflytande härrörde från de inneboende som många familjer hyste. Dessa personer ur den lösa befolkningen störde familjens naturliga hemliv och bidrog till den brådmognad, vilken utmärkte de barn som börjat förlora samhörigheten med föräldrarhemmet. Att många minderåriga industriarbetare kunde erhålla en inkomst som översteg hans levnadsomkostnader i hemmet och att han därigenom förfogade över ett disponibelt överskott, var en detalj som ansågs bidra till en alltför tidig frigörelse från föräldrarmaktens auktoritet och en riskabel självständighet. Pengarna förslösades ofta på allehanda förlustelser och njutningsmedel. För

många var staden lastbarhetens moder. Staden, karaktäriserad av en osund människoanhoping och onaturliga levnadsvillkor, ansågs frambringa en botensats av olyckliga människor, ett koncentrat av andligt och kroppsligt svaga personer, vilka i stor utsträckning slagit in på brottets och osedlighetens vägar.

Vid sidan av dessa nya, sociala, orsaker kvarstod de gamla; sådana som i äldre tider framkallat vanart bland det uppväxande släktet. Till dessa hörde inflytelser av ärftliga anlag, påverkan från brottsliga och lastbara föräldrar och föräldrar som med slapphet och liknöjdhet skötte sin fostrargärning, samt inverkan från fosterföräldrar som åtagit sig andra barns uppfostran enbart utifrån ekonomiska vinningsmotiv.⁸³

Ungdomens sedliga förvildning var i mitten av 1890-talet föremål för ett flertal artiklar i Svensk Läraretidning. I en artikelserie av folkskolläraren och riksdagsmannen Fridtjuf Berg poängteras inte minst skolans roll som det ondas botemedel. För skolan gällde det att i första hand kunna hålla kvar de minderåriga, förhindra dem från att bli skolkare och därmed så småningom ligapojkar. Berg varnar bl.a. för faran med att barn alltför tidigt börjar bidra till familjens försörjning och tjäna egna pengar, och han utvecklar sina farhågor: .

Men hvad blir följden? Jo, de vänja sig vid att utan kontroll handskas med penningar, och de kunna utan fruktan för efterräkning tillfresställa sin böjelse för läckerheter samt efterapa de vuxnes herremannalif. De få allt större smak för den obundna friheten, folkskolan med sitt tvång och arbetskraf bli dem ett odrägligt band, och de börja *skolka*. Ofta går detta ganska ledigt, då vederbörande lärare eller lärarinna tager för kontant hvad som vid efterfrågan i hemmet uppgifves om sjukdom eller brist på skodon e.d. såsom orsak till uteblifvandet. En undersökning leder emellertid ej sällan till den upptäkten, att den för sjukdom eller skobrist anmälde gossen vandrar ute på gator och torg med sina tvålar i sin otvättade hand eller med sin cigarrlåda om halsen och med en blossande cigarett i munnen, eller att han kanske – efter lyckligt slutad affär – sitter inne på ett kafé framför en kopp kaffe eller en halfva öl. Under sina vandringar komma – dessutom dylika handelsmän ofta i beröring med torghruarnas varor, och de hafva då en synnerlig tur att "hitta" en mängd saker, som ursprungligen legat på dessas bord.⁸⁴

Vanarten och sedeslösheten upphörde inte i och med införandet av 1902 års lag ang. uppfostran åt vanartade och i sedligt avseende försummade barn. Tvärtom riktades kritik mot att denna barnavårds lag inte möjliggjorde ändamålsenlig uppfostran åt barn över femton år. Denna brist sågs som en av anledningarna till att rekryteringsåldern beträffande den moraliska lösaktigheten gått ned till denna ålder. Att samhället stod vanmäktigt inför vanartade minderåriga över femton år, var en insikt som påstods vara utbredd bland de större

orternas ungdomsskaror. I förarbetena till 1924 års *lag om samhällets barnavård* påtalas denna brist mot bakgrund av uppfattningen att just tiden efter de femtonde, sextonde åren är en särskilt farlig och ömtålig ålder. Då vaknar känslornas styrka, samtidigt som viljan och förståndet ännu inte mognat.⁸⁵ Enligt den reformerade barnavårdslagen kunde tre grupper av barn bli föremål för skyddsuppfostran, en åtgärd som kunde vidtagas mot föräldrarnas vilja: barn som misshandlats i föräldrarhemmet eller på annat sätt allvarligt vanvårdats; barn som på grund av föräldrarnas lastbarhet, vårdslöshet, eller oförmåga att fostra barnet riskerade att bli vanartat samt barn som var vanartade. Åldersgränsen för omhändertagande av sistnämnda grupp höjdes från 15 till 18 år, dock med möjlighet till förlängning tills den unge fyllt 21 år.

Som utslag av vanart räknades i första hand bettleri och lösdriveri samt skolförsummelse (skolk). Men vanartsbegreppet innefattade även andra mer obestämda beteenden som kunde sammanföras under beteckningarna lastbarhet och oordentligt leverne. Den vaga begreppsbestämningen gjordes medvetet. Det ansågs mer ändamålsenligt med en allmän betydelse, än att försöka ange och precisera de olika formerna under vilka vanarten kunde uppträda.⁸⁶

Cigaretten kan ses som ett vanartsattribut. Den vanartige pojken i gestalt av ligagrabben, skolkaren eller Nick-Carter-läsaren, beskrevs och avbildades genomgående med en cigarett i mungipan. Rökning betraktades som ett uttryck för lastbarhet och oordentligt levnadssätt och det förekommer uppgifter från barnavårdsnämndernas anteckningar om rökning som ett mer explicit inslag i den vanart, vilken påkallade samhällets ingripanden i form av tvångsuppfostran.⁸⁷ En av barn- och ungdomsinstitutionernas uppgifter var således att avvänja de minderåriga från att röka, vilket beskrivs i anteckningarna från den studieresa till landets skyddshem, som Holger Bergwall företog 1913:

Något som anstalts- och skyddshemsledningen först har att taga sikte på med en sådan nybörjare är väl den kroppsliga regenerationen, varav han eller hon i regel är i behov. Det torde vara uppenbart, att huru livligt man än må instämma i ordet om att "själen är förmer än kroppen", man å andra sidan måste komma ihåg ett annat gammalt ord, som talar om en sund själ i en sund kropp. Fysisk och psykisk regeneration gå nog f.ö. hand i hand. Men med sönderrökta och koffeinförgiftade storstadsbarn måste nog den fysiska regenerationen framstå som det primära i det begynnande arbetet.⁸⁸

Bruk eller missbruk

För flertalet av dem som engagerade sig mot tobakskonsumtionen framstod det omåttliga bruket, missbruket, som roten till det onda. Vuxna mäns måttliga bruk sågs i allmänhet inte som någon större fara. I synnerhet inte då det rörde sig om visst yrkesfolk som sjömän, skogs- och lantarbetare. Utsatta för vädrets makter och andra påfrestningar uppfattades snuset, tugg- och rök tobakens tillfälliga vederkvickelse som en närmast naturlig kompensation, förutsatt att måttlighetens gränser inte överskreds. Hotet utgjordes i första hand av de minderårigas bruk och av det missbruk som var följden av att personen i fråga tappat kontrollen över sin konsumtion, och med sin viljemässiga förmåga inte längre kunde stå emot det begär som förde till en kronisk nikotinförgiftning. Men för några av de mest röststarka opinionsbildarna innebar bruket i sig otvivelaktigt ett första steg på fördärvets väg. Henrik Berg utvecklade välta- ligt denna åsikt:

Den större mänskliga förbannelsen ligger i den allmänna hemsökelse, som följer med det så kallade "måttliga" bruket av gifter. Urartningsförloppet undandrager sig här uppmärksamheten. Det är endast en tendens, ett inflytande, en makt, till en början alldeles för mjuk för att bli känd och fruktad, men vilken stilla, gradvis och försåtligt undergräver hälsa och karaktär, utsuger livskraften och lämnar sina offer belåtna med ett lägre livsplan. Dess frukter hos individen och staten äro en moralisk och fysisk urartning, som tillskrivas alla möjliga orsaker utom den verkliga. Detta försåtliga inflytande, som så föga beaktas, tränger in i varje livets källa. Det borttager viljekraften. Det bedövar den fina förmågan att uppskatta och klart bedöma. Det kväver ambitionens eld och släcker hoppets lysande gnista. Det förlöar självaktningens skarpa egg. Det förstör den sanna lyckan. Det försvagar uppfattningen. Det förtager den kraft till dugande strävanden, som under normal hälsa är naturlig och oemotståndlig. Det sänker mänsklighetens fysiska och moraliska plan. Måttlighetens väg är den bekväma farled, genom vilken alla vrak ha passerat.⁸⁹

Från absolutistisk sida riktades hårda angrepp mot delar av läkarekåren som, på samma sätt som i alkoholfrågan, ansågs ha svikit sin uppgift att ge människor goda hälsoråd. Vid en anti-tobakskongress i Stockholm 1922 utvecklades denna kritik:

Redan genom det konstlade, i sak alls icke rättfärdigade särskiljandet mellan missbruk och bruk av tobak, som redan uppträder i den latinska medicinska litteraturen under det 17:e århundradet, öppnades på ett ödesdigert sätt dörrar och portar för rökandets utbredning. Och t.o.m. nu för tiden, då ett rikt material för frågans bedömande föreligger, intager läkarekåren för det mesta i denna

fråga en hållning så full av inre motsägelser och så osäker, att mänskligheten i varje fall icke hos den finner något stöd mot det onda.⁹⁰

Bland dem som betraktade tobaksbruket som en försyndelse mot Gud var angreppen mot måttligheten en logisk konsekvens. Att människor blir förtappade beror undantagslöst på att de inledningsvis fallit för små och till synes obetydliga frestelser. Ett annat skäl till att rikta angreppen mot det måttliga bruket var uppfattningen att rökare, oberoende av hur många cigarrer eller cigaretter han röker, alltid utgör ett dåligt exempel för de unga.

Synen på måttligt bruk och missbruk var av avgörande betydelse för vilka mål och medel som formulerades i kampen mot tobaken. Avhållsamhetens anhängare argumenterade för ultimativa lösningar i form av genomgripande förändringar både för individ och samhälle. För den enskilde kunde förvandlingen bestå i en övergång till ett naturenligt levnadssätt, där avhållsamheten från njutningsmedel uppvägdes av näringsriktig kost, fasta, riktig motion, frisk luft, vatten- och bastubad, m.m. En annan rekommenderad väg var frälsningens och en ny tillhörighet inom något av de framväxande frikyrkliga samfundet. Mer avgränsade behandlingsmetoder som daglig sköljning med munvatten bestående av silvernitratlösning, vilket skapade sjuksjukesyntom hos patienten om han rökte, samt suggestion för succesiv avvänjning av patienten, rekommenderades och praktiserades av en del specialister.

På samhällsnivå gällde det att bryta fabriks- och storstadslivets degenererande inflytelser och hitta tillbaka till modernäringen och den homogena värdegemenskapens samhälle. Kampen mot tobaksbruket uppfattades som en omfattande frigörelseuppgift. Analogt med problematiseringen av nervgifter var befrielsen från slaveri i olika former den metafor som ofta användes, och som uppfordrande historiska exempel anfördes de amerikanska negerslavarnas frigörelse, det tidiga 1900-talets hårda kamp mot opiumlasten i Kina och 1914 års förbud mot spritförsäljning och spritförbrukning i Ryssland.⁹¹ Absolutisterna var i betydande utsträckning också anhängare av olika tvingande åtgärder i syfte att realisera sina långtgående föresatser, exempelvis total- eller partiellt förbud, sanktioner vid förbudsöverträdelser, inköpsbegränsningar, m.m.

C. G. Santesson hörde till dem som på grund av det måttliga tobaksbrukets stora spridning ifrågasatte "absolutisternas" mål:

Vore det över huvud önskvärt, att bruket av tobak upphörde? Detta synes ej sannolikt; ty då människorna över allt visa benägenhet att nyttja "narkotiska" njutningsmedel, skulle tobaksnjutandets upphörande säkerligen snart efterföljas av, att man i stället började att bruka och missbruka opium, kokain, e.d. och då "fölla man ur askan i ilden". Kunde man förmå sig att lägga bort tobaken, utan

att i stället taga till något annat lika skadligt eller skadligare njutningsmedel, vore det naturligtvis en stor vinning.⁹²

De som varnade för tobaksmisshandling men accepterade ett måttligt bruk stod i flertalet fall för en betydande utvecklingsoptimism. Förvisso förknippade man många gånger tobaksmisshandling med en generell samhällsmoralisk förslappning. Men tilltron till upplysningens kraft var stor, liksom till nödvändigheten och betydelsen av reformer som kunde undanröja de materiala och sociala hinder som stod i vägen för hygieniska framsteg.

Tobaksfrågan gav aldrig upphov till några kraftfulla organisationssträvanden. Enskilda läkare, lärare och politiker var de aktörer som svarade för merparten av opinionsbildningen. Inom frikyrkliga samfund som frälsningsarmén och missionsförbundet ägnades frågan förvisso stort utrymme, och Paul Peter Waldenström, missionsförbundets grundare, publicerade åtskilliga artiklar och sammanställningar om tobaksbrukets skadeverkningar och ett tillrådigt kristet förhållningssätt till denna frestelse.⁹³ Nykterhetsrörelsen hade under den här aktuella perioden en betydligt mera kylig relation till tobaksfrågan, åtminstone sett i stort. Enskilda förbund som Sveriges lärares nykterhetsförbund engagerade sig starkt, men kanske mer utifrån lärarrollen än nykterhetsrollen. Waldenström kan ses som den ideologiske inspiratören till den avhållsamhetsförening som under namnet *Tobakskämpen* bildades i Stockholm 1886. Tio år senare bytte man namn till föreningen *Bort med tobaken* och så sakteliga påbörjades en mer aktiv organisering av tobaksmotståndet i landet. År 1916 utgavs första numret av månadsbladet *Svensk frisk luft* (fr.o.m. år 1924 utgavs den under namnet *Bort med tobaken*). Genom föreningens småskriftserie publicerades upplysningsskrifter och varningsord. Offentliga möten och uppväkningar stod också på föreningens program. *Bort med tobaken* fungerade som svenskt organ för den internationella antitobaksrörelsen och ett tidvis livligt internationellt utbyte förekom. Någon större anslutning fick föreningen emellertid aldrig. År 1916 hade man exempelvis 570 medlemmar. Den största framgången nådde man som arrangör för den tidigare nämnda tredje internationella anti-tobakskongressen i Stockholm, sommaren 1922.⁹⁴

Den politiska striden

Vid 1899 och 1904 års riksmöten väcktes flera motioner med krav om lagstiftning mot minderårigas tobaksbruk. Kraven avsåg ett allmänt rökförbud för lärjungar vid folkskolor, allmänna läroverk och andra därmed jämförliga läro-

anstalter; förbud att sälja eller utlämna tobak till minderåriga; fullständigt förbud mot tillverkning och import av cigaretter. Riksdagen avvisade yrkandena och betonade vikten av samverkan mellan skola och hem för att komma tillrätta med problemet. Lagutskottet hänvisade också till att många skolstyrelser och lärarkollegier under senare år infört straffbestämmelser för elever som använde tobak.⁹⁵ Förlust av premier och stipendier och indragen rätt till ned-satta terminsavgifter var påföljder som, förutom rapport till hemmet, kunde drabba den rökande eleven. Lagutskottet uttalade sig 1906 över en ny motion med krav på

[...] ett så effektivt förbud som möjligt emot ungdomens icke blott åtkomst utan äfven begagnande af tobak genom såväl förbud att sälja till person af viss ålder som ock rätt för ordningsmyndighet och uppfostrare att frångå sådan person tobak, som han på annat sätt lyckats öfverkomma.⁹⁶

I motionen beskrivs hur lagstiftning av det här slaget införts i andra länder. I flera amerikanska delstater var det straffbart att sälja eller utlämna cigaretter till skolbarn och andra minderåriga. Straffskalan för sådant lagbrott omfattade höga böter och fängelse. I Finland var det genom lag förbjudet att sälja tobak till barn under 12 år och i Norge utfärdades 1899 en lag som gav kommunerna rätt att besluta om förbud mot tobaksförsäljning till barn under 15 år. Lagutskottet betonade upplysningsarbete i förening med tillsyn över skolungdomen som utgångspunkter för bekämpandet av tobaksbruk bland minderåriga, men poängterade behovet av kompletterande åtgärder, särskilt med tanke på den ungdom som i 12-13 års åldern avslutade sin skolgång med folkskolan. Förbudslagstiftningen angående försäljning av alkoholhaltiga drycker (brännvin, vin och öl) till ungdomar under 15 år anfördes som exempel på en reglering, vilken skulle kunna överföras till tobaksområdet. Utskottet såg flera förtjänster med en sådan ordning:

Särskildt förtjänar att framhållas, hurusom en förbudslag af det sålunda ifrågasatta slaget säkerligen skulle göra stor nytta redan därigenom, att dess blotta tillvaro skulle bidraga till att väcka uppmärksamhet å de vådor, för hvilka minderåriga vore utsatta genom frestelsen att i förtid röka tobak, sporra ungdomens vårdare och uppfostrare till att med större omsorg och kraft söka att från ungdomen afvärja dessa faror samt åt lärares och uppfostrares bemödanden därom gifva stödet och auktoriteten af ett bestämt lagbud.⁹⁷

På utskottets förslag beslutade riksdagens båda kamrar om att hos regeringen begära en utredning med särskild inriktning på nya bestämmelser i skolförfattningarna och förbud att sälja eller utlämna tobak till minderåriga.

När Carl Lindhagen 1911 och 1912 motionerade om åtgärder mot bruket av tobak och kaffe hade inget hänt med 1906 års riksdagsbeslut. Samma öde drabbade det riksdagsbeslut som följde på Lindhagens motioner. Av den begärda skyndsamma utredningen syntes inga spår förrän 1917. Då meddelade lagutskottet att regeringen höll på att bereda de myndighetsyttranden som inkommit med anledning av riksdagens skrivelser 1906 och 1912. Dessförinnan kom tobaksfaran upp till behandling i samband med riksdagens beslut om införandet av statligt tobaksmonopol. Det var en fråga som diskuterats under flera år innan riksdagen 1914 fattade beslut om statsmonopol på tobakstillverkningen. En förstärkning av statsfinanserna, och särskilt finansieringen av folkpensionerna, var det huvudsakliga motivet för dess införande. Att i statsinkomsternas intresse ockra på ett gift mot folkhälsan, var en av de betänkligheter som Lindhagen framförde i en motion mot förslaget.⁹⁸ I propositionen om monopol var omtanken om en ökad tobakskonsumtion den röda tråden, vilket han menade gick stick i stäv med riksdagens tidigare uttalanden om lagstiftningsåtgärder mot ungdomens tobaksbruk. En jämförelse med rusdryckshanteringen låg nära till hands, och i den avslutande riksdagsdebatten betonade Lindhagen:

Det är avskyvärt, om jag får begagna detta starka uttryck, att tänka sig, att svenska folket på sitt eget fördärv, tobaksförbrukning och cigarrettrökning bland ungdomen i synnerhet, skall bereda sig inkomster för statens ordinarie institutioner. Detsamma som man anmärker mot att staten tager inkomster från rusdryckshanteringen, precis samma anmärkning kan man framställa mot föreliggande förslag.⁹⁹

I oktober 1917 tillsattes en grupp på fem sakkunniga inom ecklesiastikdepartementet för att dels utreda och lägga förslag om upplysningsverksamheten för nykterhetens främjande och dels föreslå åtgärder för motarbetandet av kaffe- och tobaksmissbruket. Ett år senare lade gruppen fram sina förslag.¹⁰⁰ De sakkunniga underströk inledningsvis att de två spörsmålen ligger varandra nära. I båda fallen handlar det i stor utsträckning om den uppväxande ungdomen, det rör sig om njutningsmedel som i stor omfattning brukas av de unga och båda frågorna har en tydligt markerad hygiensk innebörd. I en genomgång av brukets destruktiva konsekvenser sammanfattas de vådliga medicinska, psykologiska och nationalekonomiska skadeverkningar som framför allt läkare och lärare formulerat. I betänkandet presenteras en rad olika förslag med primärt syfte att komma tillrätta med ungdomars missbruk av de båda njutningsmedlen. Förutom en bred upplysningsverksamhet inom och utom skolan, ökad mjölktillgång och förbättrad undervisning i hushållsgöromål och handledning

i barnavård, föreslog man att folkskolan genom skolstadgan skulle ges möjlighet att liksom läroverken kunna förbjuda tobaksrökning bland eleverna. Dessutom föreslogs lagstadgat förbud mot försäljning av tobaksvaror till minderåriga (under 16 år) och ett förslag till förordning utarbetades. Däremot avvisades förslagen om en allmän kriminalisering av tobaksrökning bland minderåriga, liksom det blev nej till yrkandet om ordningsmaktens skyldighet att beslagta minderårigas tobaksvaror och anteckna namnet på den minderårige innehavaren.

Även i fråga om kaffe lades stor vikt vid åtgärder med syfte att minska tillgängligheten. I detta fall föreslogs en väl avvägd ransonering, med förbud för utlämning till minderåriga (under tio år) och en lämpligt avvägd mängd till äldre personer. År 1919 presenterade regeringen en proposition om nykterhetsundervisningen, baserad på nämnda betänkande och olika instansers remissyttranden.¹⁰¹ Den innehöll emellertid inga förslag i tobaks- och kaffe frågan, vilken uppgavs vara föremål för fortsatt behandling.

År 1922 interPELLERADE Lindhagen i riksdagen och undrade vart skrivelserna och förslagen tagit vägen. Själv hade han letat och antingen funnit dem i någon byrålåda eller på resultatlös vandring mellan olika departement och myndigheter. I ett svar om regeringens åtgärder mot kaffe- och tobaksmissbruket redogjorde statsminister Branting för frågans hantering; en hantering som bär tydliga spår av Brantings generellt negativa inställning till förbudspolitik.¹⁰² Folkupplysningen ges däremot en central roll:

En av de säkraste vägarna för fostrandet av vårt folk till allt mer sunda levnadsvanor, såväl när det gäller bruket av tobak och kaffe som ock i andra avseenden, synes vara – förutom naturligtvis i främsta rummet ett oavlatligt arbete för gynsamma ekonomiska och sociala förhållanden i allmänhet – ett oförtröttat aktivt upplysningsarbete från alla intresserades sida.¹⁰³

Branting nämner också att regeringen 1917 anslagit medel till folkskoleöverstyrelsen för inköp och spridande av Henrik Bergs och C. G. Santessons bok *Om kaffemissbruket bland svenska folket*. Han pekar även på att man i folkskolans sjätte och sjunde klasser numera fick undervisning om njutningsmedlens faror och att sådan upplysning också nådde de värnpliktiga. Frågan om lagstiftning för att motverka tobaksmissbruk bland minderåriga hade övervägts, men inom regeringen hystes tvivel om att man med en sådan åtgärd verkligen skulle vinna avsedd effekt. Dessutom är det så, meddelade Branting, att tobakshandlarnas riksförbund, som organiserade 95 procent av specialtobakshandlarna, beslutat förbjuda försäljning av tobaksvaror till minderåriga.

Redovisningen imponerade dock inte på Lindhagen. Han konstaterade att motståndet mot mer kraftfulla åtgärder var massivt och att de som verkligen bekymrade sig för kaffe- och tobaksmisshuset stod lika tomhänta som i början av seklet.¹⁰⁴

Den politiska striden om samhällets insatser mot missbruket av tobak och kaffe ledde inte fram till något åtgärdsprogram, eller några insatser av mer genomgripande karaktär. Den politiska makten betonade den sociala bildningens betydelse och anvisade mått och steg inom ramen för en införlivande strategi. Tvingande åtgärder, vilka efterlystes av många aktörer, gavs ett mycket begränsat utrymme. Bortsett från vissa skärpningar i skolstadgorna, blev frågan om de minderårigas tobaksbruk inte föremål för någon juridisk reglering. Den form av partiellt förbud baserat på enskilda myndigheters beslut, som förbudet inom folkskola och läroverk representerar, förekom också inom andra områden. Efter utländsk förebild förbjöds 1871 allt tobaksbruk för straffångar och sådana fängelsefångar som före strafftiden inte använt tobak. Förbudet, som främst motiverades av att fångarna inte skulle lägga sin arbetsförtjänst på tobak, men som också ansågs ha en förstärkt avskräckande effekt, gav upphov till en omfattande smuggelverksamhet och ändrades så småningom till ett system där cigaretter användes som belöningsmedel för flit och gott uppförande.¹⁰⁵ Det var istället på upplysningsområdet, och då primärt skolans undervisningsområde, som de tyngst vägande resultaten uppnåddes. Den av skolöverstyrelsen 1924 utgivna handboken i alkoholfrågan, vilken även innefattade ett kapitel om missbruket av tobak och kaffe är ett exempel på det.¹⁰⁶ Efterhand blev också frågan om det skadliga tobaksbruket ett återkommande ämne i den landsomfattande nykterhetsundervisning som nykterhetsrörelsen svarade för.

En utspridd oro

Som beskrivningarna av hotbilder och den politiska hanteringen av tobaksfrågan visat, var fruktan inför ett tilltagande tobaksmisshuset bland ungdomen inte en företeelse som var begränsad till Sverige. I många länder diskuterades tobaksfaran och på flera håll stiftades lagar som gick mycket långt, om man jämför med vad den svenska regeringen var beredd till. År 1890 hade 26 amerikanska delstater lagstiftat om förbud mot försäljning av cigaretter till minderåriga. Då denna inskränkning inte förhindrade en fortsatt spridning av cigarettökning bland ungdom, skärptes förbudet och 1909 hade 15 delstater

infört totalt försäljningsförbud mot cigaretter. Två ytterligare delstater införde så hög beskattning att effekten i stort sett blev densamma som ett förbud.¹⁰⁷ I en del stater omfattade lagstiftningen inte bara försäljning och utlämning, utan även rökning i sig. I Florida var det t.ex. förbjudet för ungdomar under 21 år att röka och i Pennsylvania kunde minderåriga som vägrade uppge varifrån de fått sina cigaretter dömas till böter eller överlämnas till ungdomsdomstol.¹⁰⁸ I England antogs 1908 ett tillägg till Children Act, vilket bl.a. stadgade förbud för försäljning till ungdomar under 18 år och plikt för poliskonstapel eller motsvarande myndighetsperson att beslagta cigaretter eller andra tobaksvaror som innehades av minderåriga. I Tyskland utfärdades en förordning enligt vilken det var förbjudet för ungdom under 16 år att röka tobak. För Japans ungdom gällde sedan 1900 en kejsarlig lag som förbjöd allt tobaksbruk för personer under 20 år. Från Norge rapporterades positiva erfarenheter av 1899 års lagstiftning till skydd för barn mot tobaksbruk. De kommuner som beslutat om försäljningsförbud till minderåriga under 15 år och förpliktigtat polisen att beslagta tobak som innehades av minderåriga, gjorde gällande att det lett till en minskning av unga pojkars cigaretrökning på offentlig plats. I Danmark presenterades 1906 ett förslag om förbud mot försäljning av tobak till minderåriga under 16 år, men det realiserades dock aldrig.¹⁰⁹

Föreningen *Bort med tobaken* var en exponent för en internationellt förgrenad anti-tobaksrörelse, med verksamma nationella organisationer i en rad europeiska länder och i Amerikas förenta stater. Den amerikanska anti-tobaksrörelsen var mer än sin svenska motsvarighet en uttalat anti-cigaretrörelse.¹¹⁰ Cigaretten, vars popularitet ökade kraftigt mot slutet av 1800-talet, uppfattades som en så betydande fara att starka intressen mobiliserades till skydd för nationens unga pojkar. Rörelsens mest inflytelserika organisation var *the National Anti-Cigarette League* som bildades 1909 (1911 ombildad till *the Anti-Cigarette League of America*). Förbundet var starkast i Chicago, där man bl.a. inrättade en rad kliniker som erbjöd avvänjningskurer (behandling med silvernitratlösning) och anställde personal som ingrep mot ungdomar under 18 år om de rökte offentligt. Som nämnts nådde förbundet avsevärda framgångar i fråga om införandet av delstatlig lagstiftning på området. Rörelsen omfattade tre aktiva och starka grupper av aktörer: lärare, reformatörer och affärsmän. Ronald Troyer och Gerald Markle betonar affärsmännens betydelse. Kampanjen mot cigaretten fick verklig effekt först när näringslivet började införa anställningsförbud för cigaretrökare.¹¹¹ Industrimannen Henry Ford engagerade sig djupt i kampanjen och publicerade bl.a. boken *The Case against the Little White Slaver*, vilken innehöll uttalanden och varningsord mot cigarett-

rökning från affärsmän, lärare, idrottsmän och andra framstående samhällsrepresentanter. Ett annat exempel är uppfinnaren Thomas A. Edison, själv en inbiten cigarrökare, som i ett brev till Henry Ford 1914 påpekade att röken från en pappersrullad cigarett, till skillnad från cigarröken,

[...] har en våldsam inverkan på nervcentra, leder till degeneration av hjärncellerna, vilket går tämligen fort bland pojkar. I motsats till flertalet narkotiska preparat så är denna degeneration definitiv och okontrollerbar. Jag anställer ingen som röker cigaretter.¹¹²

Anti-cigarett rörelsen organiserade sin kampanj kring tre argumentationslinjer: hälsofaran, det moraliska förfallet och icke-rökarnas rätt till ren och frisk luft. Cigarettförespråkarnas motstånd mot kampanjen byggde dels på uppfattningen om det rättsvidriga i att lagstifta mot personliga vanor och dels på ett ifrågasättande av hälsoargumenten. Att dessa ofta framfördes av personer utan medicinsk specialistkompetens, var ett förhållande som ansågs minska dess trovärdighet. Men det som på ett avgörande sätt kom att förändra synen på cigaretten var det amerikanska inträdet i första världskriget. I offentliga uttalanden betonade militära talesmän behovet av tobak och medborgargrupper organiserade försändelser med cigaretter till soldaterna. Tillgången på cigaretter blev snart en vital del av krigsansträngningarna. I detta radikalt annorlunda sammanhang förändrades cigarettens status från ett njutningsmedel förknippat med sedeslöshet och vanart till en produkt som identifierades med positiva egenskaper som ädelmod och hängivet engagemang. Att ta ställning för cigaretten blev närmast liktydigt med att demonstrera sin patriotism. De som i denna atmosfär framförde anti-cigarett rörelsens gamla varningar löpte risk att bli betraktade som landsförrädare.

Efter kriget förmådde cigarettmotståndet aldrig få samma gehör för sin problemdefinition och sina åtgärdskrav. I många större städer trotsade upproppiska ungdomsgäng öppet tobaksförbudet. 1920-talets nya, frigjorda umgängestil innebar en revolt mot allehanda tabun, sexuella såväl som sådana vilka kringärdade bruket av droger. Bland bohemerna i Greenwich Village, New York, kretsade mycket av det sociala livet kring två illegala droger: sprit och cigaretter. Att ungdomar, även unga kvinnor, rökte offentligt och uppträdde berusade, chockerade och upprörde omvärlden.¹¹³

Mot slutet av decenniet hade förbudslagstiftningen upphört att gälla och dåtidens stora tobaksfråga – kvinnors cigarettökning – var i stort sett också avgjord. Det blev socialt accepterat för kvinnor att röka, även offentligt. 1920-talets amerikanska tobaksstrid kännetecknas också av att nykterhetsrörelsens

engagemang gradvis ökade. I denna fråga förespråkade nykteristerna en policy som betonade upplysningens förtjänster och förbudets nackdelar. Tobaksintressenterna vann under detta decennium åtskillig framgång. Åsikten om cigarettförbudet som ett allvarligt intrång i den personliga friheten vann allmänt gehör. En rad medicinska auktoriteter ifrågasatte cigarettmotståndarnas utsagor och hävdade att det inte var bevisat att rökning var farligt. Sist, men inte minst, blev det alltmer uppenbart att tobaksindustrin lämnade ett väsentligt bidrag till den amerikanska nationalekonomin.

Även oron över ungdomens förvildning i mer generell mening var en internationell företeelse. I den s.k. ligapojkskommitténs betänkande framhålls att starka klagomål över ungdomens sedliga förvildning kunde höras från i stort sett alla länder i vår världsdal, och i den tidigare refererade artikelserien i Svensk Läraretidning hävdar Fridtjuv Berg att statistiken trots alla dess brister ovedersägligen bevisat att den sedliga förvildningen var omfattande i stora delar av världen.¹¹⁴ Geoffrey Pearson skildrar hur begreppet *hooligan* etablerades i England under sommaren 1898, som beteckning för de pojkar ur arbetarklassen som förknippades med gatuvåld, bråk, fylleri och störande av den allmänna ordningen.¹¹⁵ *The Hooligan* påminner inte så lite om den svenska ligapojken. Deras beskrivna karriärer går parallellt via läsning av smutslitteratur, cigarettökning, allmän olydnad, gängtillhörighet, revolt mot vuxenvärldens ordningsmakt, mot en allt grövre brottslighet. Släktskapet går igen även vid jämförelse av stilelement i form av kläder och poser. Avbildade på foto och teckningar möter oss gatans oroselement regelmässigt med en cigarett i mun-gipan; en symbol för ogenerad självständighet och en protest mot det borgerliga livets cigarröksinpyrda värld.¹¹⁶

Sammanfattande diskussion

Kaffe- och tobaksbruket problematiserades mot bakgrund av en snabbt ökande konsumtion under decennierna kring förra sekelskiftet. En rad medicinska och sociala missförhållanden, som blodbrist, magåkommor, nervsvaghet, sinnessjukdom, moralisk upplösning, ökad brottslighet, m.m. förknippades med en alltmer omfattande konsumtion. Den tilltagande lystnaden efter njutningsmedel tolkades i sin tur som ett behov framkallat av stads- och fabrikslivets onaturlighet. Njutningsmedlen var en kompensation för en mer sund och balanserad livsföring, vilken gått förlorad genom urbaniseringens och industrialiseringens genomgripande omvälvning av samhället. Samtidigt med en ökad

konsumtion i kvantitativ mening, inträdde förändringar av kvalitativ natur. Det kaffeproblem som på 1860-talet oroade Magnus Huss och andra, framstod mot slutet av seklet som än mer oroande, med tanke på att det nu i en helt annan utsträckning drabbade barnen. På liknande sätt innebar unga pojgars växande intresse för cigaretten en utvidgning och fördjupning av den hotbild som primärt formulerats mot bakgrund av vuxna mäns bruk av cigarrer, snus, rök- och tuggtobak.

Frågan om brukets och missbrukets sociala lokalisering var inte bara en fråga om ålder, utan också i hög grad en fråga om klass. Det var främst underklassens konsumtion som väckte oro hos läkare, lärare och sociala reformatorer. Det omåttliga kaffe- och tobaksbruket kan därför ses som en aspekt av den sociala frågan, dvs. borgarklassens fruktan för att miserabla levnadsförhållanden skulle bilda grogrund för de lägre samhällsklassernas uppror. Oron över brukets skadeverkningar var i långa stycken en oro över en eskalerad degeneration, fysisk såväl som moralisk. En opåtalad omåttlighet kunde medföra en avsevärd försvagning av släktet, eftersom njutningslystnaden var svårast och mest utbredd där nativiteten var som störst. Cigarettrökningens menliga inverkan på den sedliga känsligheten riskerade att skapa ytterligare moraliskt förfall bland dem vars moraliska egenskaper ofta beskrevs i termer av lättja, liderlighet, lättsinne, lastbarhet, olydnad, fräckhet, etc.¹¹⁷

Anknytningen till den sociala frågan kan utvecklas och preciseras. En dimension gäller kaffefrågan definierad som ett kvinnoproblem. Som framgått ansågs kvinnorna i detta avseende vara mer omåttliga än männen och dessutom hölls de ansvariga för att barnen fick kaffe istället för mjölk, välling och andra närande drycker. I denna betydelse var kaffeproblemet en del av "magfrågan"; frågan om näringsmedlen, tillagningen och den egna härdens betydelse för familjens kosthållning och dess sammanhållning.¹¹⁸ Kaffedebatten illustrerar tydligt samtidens uppfattning om att diverse samhällsproblem berodde på att arbetarklassens mödrar och döttrar inte kunde laga mat. Denna brist skulle avhjälpas genom upplysning och utbildning. Framför allt behövde kvinnorna tillgodogöra sig den vetenskapliga näringslärans nya landvinningar. Förslaget från 1917 års sakkunniga om en bred upplysningsverksamhet, förbättrad undervisning i hushållsgöromål och handledning i barnavård som väsentliga medel för att stävja kaffemissbruket, var ett uttryck för en reformstrategi, som via en satsning på husmodern, syftade till att råda bot på sociala missförhållanden.

Efter sekelskiftet blev tobaksfrågan väsentligen synonym med problemati-

seringen av unga pojkars cigarettökning. Utsagor om skadeverkningar, faromoment och moralisk indignation koncentrerades till denna allians av spirande ungdom och nedbrytande gift. Genom symbiosen blev tobaksfrågan i stor utsträckning en fråga om ungdomens sedliga förvildning och vanart. Differentieringen med avseende på ålder, rökverk och rökteknik drog en skarp gräns genom tobaksbrukets sociala landskap. En äldre generation cigarr- och piprökare upplevde ett starkt främlingskap visavi cigaretten och dess unga nyttjare. I fallet Thomas Edison var avståndet så stort att han, bolmande på sin cigarr, fördömde cigarettökningen och varnade för dess följder. Han var ingalunda ensam i sin uppfattning, även om flertalet nöjde sig med mera nyanserade åsiktsyttringar. Åtskilliga cigarr- och piprökare uppfattade cigarettökning som ett utslag av dekadens. Genom denna nya ovana deklasserades tobaken på mer än ett sätt. Maskinellt sönderhackad tobak virad i papper var en tarvlig artikel i jämförelse med handrullade tobaksblad. En massproducerad vara avsedd för masskonsumtion ansågs aldrig, likt cigarren under 1800-talet, kunna symbolisera social framgång, status och auktoritet.

De allmänna strategier och konkreta åtgärder som olika aktörer presenterade som medel för att bekämpa kaffe- och tobaksfaran var av både införlivande och tvingande karaktär. Uppenbarligen såg man inga principiella hinder mot att förena metoder av dessa båda slag inom ramen för ett och samma åtgärdsprogram. Tvärtom uppfattade man ett förbud beträffande försäljning och utlämning av tobak till minderåriga och en förordning mot minderårigas konsumtion som i första hand preventiva och stödjande insatser. Härigenom åstadkoms en väsentlig markering från samhällets sida; en markering som lärare och andra fostrare kunde åberopa som stöd i upplysningsarbetet och vid mer direkta ingripanden mot minderåriga cigarettökare. Samma tankegång underbyggde förslagen om en upplysningsverksamhet mot kaffemissbruket, förstärkt av åtgärder som inskränkte tillgången på den eftertraktade drycken. Som framgått realiserades tvingande åtgärder i mer explicit mening enbart inom skolundervisningens område. Den dominerande strategi som kom att tillämpas för att stävja den omåttliga kaffe- och tobakskonsumtionen var av införlivande karaktär och kännetecknades av en aktiv upplysningsverksamhet, understödd av utfästelser om en generell reformering av samhällslivets ekonomiska och sociala förhållanden.

Trots en långvarig och tidvis intensiv samhällsdebatt blev kaffe- och tobaksfrågan aldrig riktigt etablerad som ett avgränsat och varaktigt samhällsproblem. Appellerna var förvisso alarmistiska och skildringarna av omåttlighetens konsekvenser dramatiska. Agitationen formades och anpassades enligt samtidens

hygienska diskurs och ett flertal namnkunniga läkare gick i bräschen för kampanjen.¹¹⁹ Det var nog inget fel på vare sig problembestämmning eller förmågan att få genomslag i den allmänna debatten. Men det var trots allt inte tillräckligt för att frågan skulle vinna den politiska maktens erkännande. Det blev aldrig ett problem av den kalibern att det gav upphov till någon särskild lagstiftning, t.ex. en förordning som stadgade förbud mot försäljning och utlämning av tobaksvaror till minderåriga under 16 år. Inte heller inrättades eller avdelades några särskilda administrativa resurser med uppgift att ansvara för genomförandet av ett åtgärdsprogram på området. Den typen av handlingsprogram utformades överhuvud taget aldrig.

Vad var det då som gjorde att denna samhällsfara inte mötte det erkännande och väckte den reaktion som så många ansåg den vara värd? Tvivelsutan inverkade konkurrensen från alkoholproblemet menligt på utgången. Att kaffe- och tobaksfrågan lanserades i skuggan av ett samhällsproblem som upptog merparten av samtidens intresse innebar att utrymmet och uppmärksamheten för en ny, närliggande tvistefråga var begränsat. Men det fanns också andra omständigheter som lade hinder i vägen. Fyra sammanlänkade orsaker kan urskiljas: aktörernas oförmåga att enas kring ett aktionsprogram; nykterhetsrörelsens uteblivna engagemang; statens starka ekonomiska intressen i kombination med dokumenterade svårigheter att upprätthålla en förbudslagstiftning på tobaksområdet; problemets anknytning till och sammansmältning med andra samtida problemkomplex.

Av de aktörer som engagerade sig i kaffe- och tobaksfrågan var läkare och lärare de mest betydelsefulla. Läkarna var vid denna tidpunkt en yrkeskår på stark frammarsch, en expertis som anlätades inom alltfler områden, inte minst det sociala. Frågan om bruk och missbruk av njutningsmedel var ett ämne som sammanföll med den starka tendensen till medikalisering kring sekelskiftet. Det hygienska programmet, dvs. inriktningen på att med sammansmältningen av medicinsk upplysning och social kontroll styra både individer och samhället i stort mot önskvärda beteenden och bättre sociala förhållanden, kretsade kring ett flertal sammanhörande teman.¹²⁰ Frågan om bruket av njutningsmedel rörde flera av dessa; det medicinska temat, det samhällsekonomiska temat och fostringstemat. I betydande utsträckning var det läkarna som "ägde" kaffe- och tobaksfrågan. De svarade för insamling av grundläggande data om brukets omfattning och spridning, de specificerade den medicinska och sociala hotbilden och anvisade botemedel.

Lärarna, som vid sidan av föräldrarna, hade ett huvudansvar för barnens fostran hade den andra huvudrollen. Deras primära funktion i sammanhanget

var givetvis att direkt ingripa mot barn och ungdomar som visade tecken på social avvikelser. Men i denna uppgift behövde de assistans från det övriga samhället och det gällde därför att göra andra myndighetsföreträdare och politiker uppmärksamma på de missförhållanden som uppenbarades utifrån skolans kontrollhorisont. I kaffe- och tobaksfrågan fick de även en annan betydelsefull uppgift. De ålades ansvaret för implementeringen av en betydande del av de åtgärder som statsmakterna beslutade om, både inom ramen för införlivande och tvingande strategier. Den skärpta kontroll och merparten av de tillrättaförande insatserna var uppgifter som föll på lärarnas roll att genomdriva.

Men som vi sett förmådde inte dessa inflytelserika aktörer, och för den delen inte heller politiker och andra sociala reformatörer som engagerade sig i ämnet, att enas kring ett uttalat program. I fråga om artikulering och förmedling av hotbilder och riskbedömningar gjordes uppmärksammade insatser. Men samtidigt existerade en betydande oenighet i bedömningarna av olika skadeverkningar och i frågan om det var bruket eller missbruket som var den verkliga boven i dramat. Dessutom var flertalet aktörer engagerade i en rad andra mer eller mindre närbesläktade frågor, vilket gjorde att det saknades ett samlande namn, med möjligt undantag för Carl Lindhagen på den politiska arenan. Inte heller föreningen *Bort med tobaken* förmådde växa till den kraft som kunde organisera och kanalisera motståndet till en inflytelserik anti-tobaksrörelse. Avsaknaden av en stark organiserande kraft var uppenbar. Anti-tobakspropaganden fick i Sverige inte något gehör från näringslivet, som fallet var i Förenta staterna, och därmed saknades inflytelsen från en aktör som kunde sätta en avgörande tyngd och kraft bakom retoriken.

Från många håll fanns stora förväntningar på att nykterhetsrörelsen skulle ta sig an denna uppgift, genom att starta föreningar för avhållsamhet från kaffe och tobak inom rörelsen eller medverka till bildandet av fristående sådana. Men nykterhetsrörelsen, med undantag för enskilda förbund som Sveriges lärares nykterhetsförbund, intog en avvaktande, för att inte säga kylig, attityd. Besvikelsen över nykterhetsrörelsens passivitet var stor hos aktörer som t.ex. Carl Lindhagen. I samband med striden om tobaksmonopolets införande fällde han följande omdöme:

Men det är väl kanske så, att även nykterhetsrörelsen liksom så mycket annat stort i världen nu håller på att dogmatiseras och därigenom själv inom sig skapar fröet till sin egen undergång. I stället för att utvidga sin sak framemot det stora omfattande problem som folkhälsan representerar, stryper man kanske saken i stället genom att göra en del av densamma ensamt till det hela. Må gärna människorna förgås av tobaksmissbruk, kaffemissbruk och andra dylika ut-

svävningar blott de ej därtill begagna alkoholen, detta blir kanske den sista lösen.¹²¹

Särskilt i kaffefrågan intog nykterhetsrörelsen en hållning som avvek från kaffemotståndarnas position. Inom rörelsen fanns av tradition en positiv och bejakande inställning till kaffet. I ett internationellt perspektiv kan vi se hur de tidiga nykterhetsintressena välkomnade kaffet som en nykterhetens och sedlighetens dryck, och hur den lanserades som ersättning för rusdrycker. Både nykterhetsrörelsen och kyrkan öppnade kaffehus, vilka sågs som alternativ till barer och pubar. Under 1800-talet blev kaffet det svenska föreningslivets dryck framför andra, också för nykterhetsrörelsen. En del såg kaffets utbredning bland nykterhetsivrarna som en stimulerande kompensation för de rusdrycker man avstod ifrån. Matts Bergmark går t.o.m. så långt att han påstår att godtemplare och andra nykterhetspredikanter, i jakten på ett substitut för alkohol-drycker, i själva verket blev de främsta ivrarna för kaffedrickandet i vårt land.¹²² Oavsett hur det ligger till med den saken är det uppenbart att kaffefaran aldrig etablerades som en fara inom nykterhetsrörelsen.

Även i tobaksfrågan intog man en minst sagt avvaktande hållning, trots att undervisningen om tobaksbrukets faror så tydligt förknippades med nykterhetsundervisningen redan i det kungliga cirkuläret från 1892 och i därpå följande skolstadgor och läroplaner. Svensk nykterhetsrörelse var i detta avseende, liksom i många andra, påfallande lik den amerikanska, vilken inte på allvar tog sig an tobaksfrågan förrän i slutet av 1920-talet. Den avvaktande hållningen ifråga om tobaksbruket bestämdes sannolikt av strategiska överväganden. Från nykterhetsrörelsens sida var rusdryckerna den allt överskuggande frågan. En utvidgning av rörelsens intressefält till att också omfatta andra njutningsmedel innebar en uppenbar risk för utslätning och fragmentering. Det fanns också risk för splittring då många kaffe- och tobaksmotståndare varken förespråkade alkoholförbud eller intog en absolutistisk ståndpunkt. Därför höll man sig till sin fråga, åtminstone så länge de stora alkoholpolitiska striderna ännu inte var avgjorda. Dessutom tillkom mer personligt färgade komplikationer, knutna till ledande gestalter. Carl Lindhagens deklarerade inställning till olika njutningsmedel väckte säkert antipatier inom stora delar av nykterhetsrörelsen:

Fullständig avhållsamhet från tobak samt vatten till daglig dryck samt måttligt bruk därjämte av öl eller vin som stimulationsmedel vid vissa behöriga tillfällen skall exempelvis med visshet erkännas såsom ett hälsosammare och nykrare leverne än full absolutism i fråga om spritdrycker, motvägd av ett lystet rökande eller en ohejdad kaffedrickning.¹²³

Staten har alltid haft ekonomiska intressen knutna till konsumtionen av njutningsmedel. Tullar och olika typer av skatter har varit de främsta instrumenten för att inkassera inkomsterna och prisinstrumentet har, särskilt i fråga om rusdrycker, använts för att styra konsumtionens nivå och inriktning. Genom införandet av tobaksmonopolet 1915 fick staten ett kraftfullt instrument för att styra skattenivån på i första hand tillverkade tobaksprodukter. Förutom skatteintäkter, erhöll staten en årlig vinst i form av utdelning på aktiekapitalet, tull på importerad råtabak och färdiga tobaksvaror, samt kronoskatt från moderbolag och dotterbolag. År 1920 hade staten återfått hela kostnaden för monopoliseringen och mer än dubbla aktiekapitalet och bolaget hade sedan sin start då inlevererat mer än 300 miljoner kronor i tobaksskatter och tullar. Redan under andra verksamhetsåret svarade bolagets inlevererade belopp för drygt 6 procent av statens egentliga inkomster och under många år inlevererade monopolet 10 procent och ibland mer av statens egentliga inkomster.¹²⁴

Beslutet om införandet av tobaksmonopolet ska ses mot bakgrund av att statsmakten ville frigöra sig från ett alltför ensidigt beroende av skatteintäkter från rusdryckshanteringen. Det var ett beslut som framtvingsats av de samlade nykterhetsintressenas enträgna arbete. Styrningen av det fiskala intresset mot tobaksområdet grundades på den politiska majoritetens uppfattning att det här handlade om ett område som inte var behäftat med sådana uppenbart skadliga sidoeffekter som alkoholkonsumtionen. Denna grundläggande bedömning av de båda områdenas relativa samhällsskada, i kombination med ekonomiska intressen knutna till en varugrupp som visat sig vara relativt okänslig för prisökningar, gjorde att man från regeringens sida hade en negativ inställning till inskränkande åtgärder som kunde tänkas medföra en minskning av konsumtionen.

Men det var inte enbart ekonomiska intressen som styrde regeringens motvilja mot att införa förbudslagstiftning på området. Historiska och samtida erfarenheter var inte särskilt uppmuntrande. Försäljnings- och rökförbuden var svåra att upprätthålla och i flertalet länder hade de inte förmått hejda cigarettökningens utbredning bland ungdomen. Det verkade kosta mer än det smakade. Och beskedet från tobakshandlarnas riksförbund innebar att det dessutom var onödigt. Kunde en "frivillig" reglering åstadkommas genom att merparten av landets tobakshandlare gick med på att inte sälja tobaksvaror till minderåriga, ja då kunde det vällovliga syftet i stor utsträckning uppnås, utan att statsmakten belastades med ytterligare en tung och kostsam kontrolladministration.

Ett missförhållande som lyfts fram som ett nytt problem får lättare genom-

slag om det kan associeras till de hotbilder och moraliska fördömanden som gäller för ett redan etablerat samhällsproblem. Att tobaksfrågan i början av 1900-talet blev liktydig med unga pojkars cigarettökning var därför inledningsvis säkert en fördel med avseende på den opinionsbildande effekten. Risken med en sådan anknytning är att den nya faran efterhand assimileras och blir en aspekt av det redan etablerade och oftast större problemet. Det var vad som i hög grad hände med tobaksfrågan, vilken blev ett inslag inom ett betydligt större problemkomplex som främst gällde ungdomens sedliga förvildning, vanart och brottslighet. Härigenom förstärktes tobaksfrågans ålders- och klassmässiga differentiering och försöken att lansera och vinna gehör för en problemdefinition vars gränser på ett entydigt sätt sammanföll med bruk eller icke-bruk av tobak, alternativt måttligt bruk kontra missbruk i betydelsen kvantitativ omåttlighet, försvårades avsevärt. Den starka tendensen till fragmentering var i sin tur en viktig orsak till att tobaksmotståndarna aldrig lyckades formulera ett enhetligt handlingsprogram. Kaffe frågan genomgick en likartad utvecklingsprocess i och med att den i så hög grad kom att definieras som ett kvinnoproblem och identifieras med "magfrågan".

Sammanfattningsvis innebar styrkeförhållandena i början av 1920-talet följande: Tobaksmotståndet bestod av enskilda aktörer, vilka var för sig presterade betydelsefulla insatser. Men en sammansmält social rörelse mot tobaken formerades inte och ett samlande handlingsprogram producerades aldrig. Motståndet var under hela den aktuella perioden splittrat och därigenom relativt svagt. Statsmaktens position baserades på ett ökat behov av skatteinkomster. Därtill kom bedömningen att tobaksområdet var ett lämpligare område för kraftig taxering än alkoholområdet. Misstron mot lagstiftade förbud var omfattande och regeringen tog tacksamt emot tobakshandlarnas besked om att inte sälja tobak till minderåriga. Trots en betydande grad av samförstånd på den moraliska retorikens nivå valde den politiska makten en strategi som i första hand såg till närliggande ekonomiska intressen: utfästelser om allmänt förbättrade ekonomiska och sociala villkor för folkflertalet och ett icke kostnadskrävande upplysningsarbete, helst i de ideella krafternas regi.

Kaffe frågan, vilken till följd av krigstidsrestriktionerna framtonade som ett mindre allvarligt problem i början av 1920-talet, hanterades enligt samma mönster. Den politiska makten förlitade sig på effekten av "ett oförtröttat aktivt upplysningsarbete från alla intresserades sida".¹²⁵

Den skrämmande epidemin: att etablera bruket av narkotika som samhällsproblem 1954–1968

Det krig mot narkotikahandeln som nu pågår i hela världen är ännu inte vunnet på långt när. Men den internationella polisens samarbete blir effektivare allteftersom de narkotikaproducerande länderna inser sitt ansvar. Och samarbetet har lett till resultat. Det heroin som polisen på sista tiden har anträffat hos amerikanska narkomaner har inte innehållit mer än fem till tio procent ren vara – det har varit så svagt att missbrukarna i många fall har kunnat botas utan att de få de vanliga häftiga abstinenssymtomen. Dessutom har priserna på heroin blivit så skyhöga att allt fler narkotikaslavar helt enkelt inte har råd att köpa det. Man har nu gott hopp om att narkotikafloren ska kunna minskas till en obetydlig rännil och att man sålunda ska få ett av världens allvarligaste sociala problem under kontroll.¹

Generationsväxlingens stadier

Detta kapitel koncentreras på narkotikamissbruk och det svenska samhällets reaktioner på detta fenomen mellan åren 1954 och 1968. Den tidsmässiga avgränsningen har gjorts med tanke på de brytpunkter som nämnda årtal representerar. År 1954 problematiserades ungdomars bruk av marijuana och centralstimulantia för första gången i riksdagen och 1968 fattade riksdag och regering beslut om ett bekämpningssystem, som i allt väsentligt gällt sedan dess. Under denna period fördes en tidvis mycket intensiv allmän diskussion om hur denna företeelse skulle uppfattas, definieras och värderas, samt vilka motåtgärder samhället borde sätta in.

Perioden 1954–1968 kan betraktas som en fas varunder det svenska narkotikaproblemet övergick från en första till en andra generation. Den första gene-

rationen avser problembestämmningen beträffande användningen av nervgifter och njutningsmedel under decennierna kring förra sekelskiftet. Missbruk och beroende av olika ämnen och preparat uppmärksammades, både sådana som utifrån sina farmakologiska verkningar tillskrevs narkotiska egenskaper och sådana som i juridisk mening (giftstadga och narkotikakungörelse) reglerades som gift av första graden respektive narkotika. Fenomenet definierades som skadligt, farligt och som ett hot mot individ och samhälle. Riksdag och regering fattade beslut om reglering av utbud och upplysningsverksamhet i syfte att minska efterfrågan. Sverige anslöt sig till de första internationella konventionerna på narkotikaområdet. Straffsätser, polisens befogenheter och tvångsvård inom nykterhetsvårdens ram diskuterades och skärpta straff infördes genom 1933 års narkotikakungörelse. Skolan, polisen, tullen, medicinalstyrelsen, apoteksväsendet och sjukvården är exempel på institutioner som ålades ansvar för implementeringen av olika inskränkande åtgärder.

Under de följande decennierna verkställdes den fastlagda politiken inom narkotikaområdet utan att några större förändringar vidtogs. Ett cirkulär år 1935 till samtliga läkare med uppmaning om att beredningar innehållande heroin skulle ges sådan benämning att detta innehåll klart framgick, receptbeläggning av amfetaminpreparat 1939, tillämpningen av narkotikakungörelsens bestämmelser på amfetaminpreparat från och med 1944 samt receptbeläggning av bromylpreparat 1948 är exempel på förändringar som låg inom den första problemgenerationens ram.²

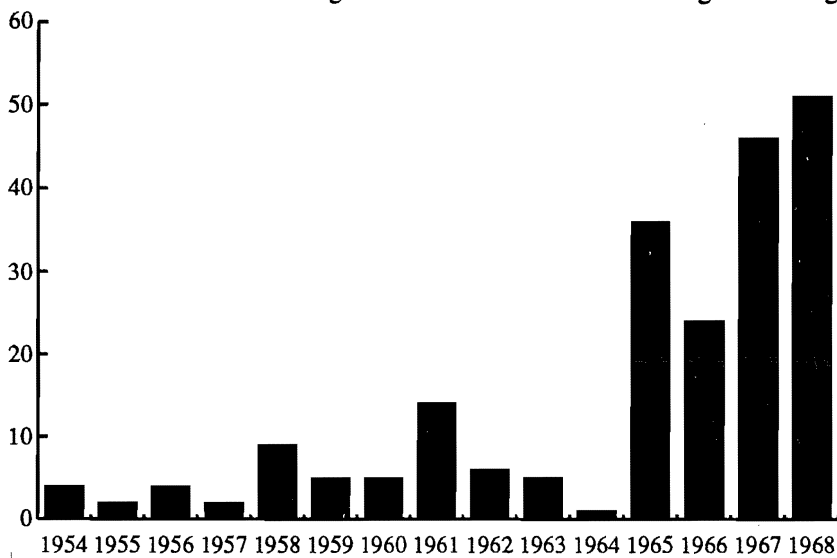
Följande analys av narkotikadiskursen under generationsväxlingens stadier baseras på den metod om innehållsanalys och tolkningsramar som gavs en kortfattad presentation i kapitel 1.

Källmaterial

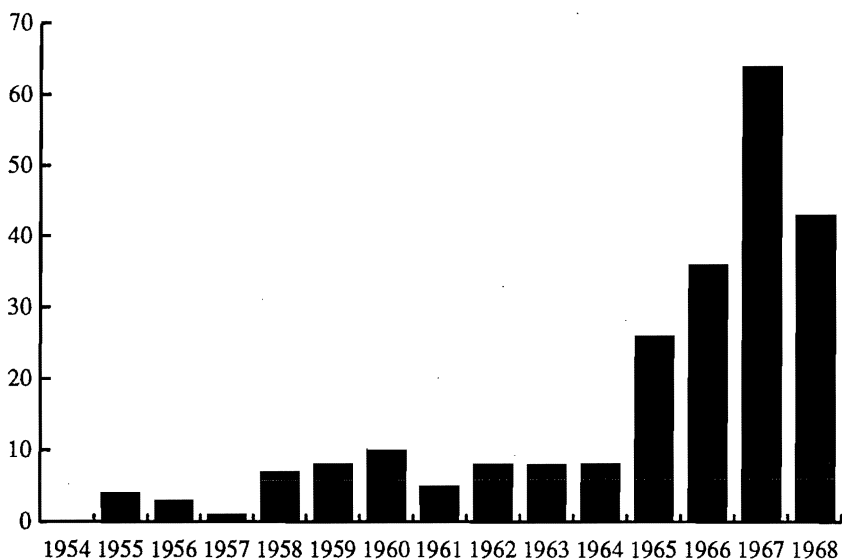
Diskursanalysen bygger på utsagor som kommer till uttryck i artiklar, TV-program, offentligt tryck samt arkivmaterial. Artikelmaterial utgörs av signerade artiklar och ledare som publicerats i svenska dagstidningar under perioden 1954–1968. Materialet är hämtat ur bibliografin *Svenska Tidningsartiklar* (före 1961 benämnd *Svensk Tidningsindex*) och består av 214 artiklar fördelade över perioden enligt figur 1. Vidare ingår signerade artiklar från svenska tidskrifter under samma period. Detta material är hämtat ur bibliografin *Svenska Tidskriftsartiklar* (före 1961 benämnd *Svensk Tidskriftsindex*) och består av 231 artiklar fördelade över perioden enligt figur 2. Det primära

urvalet av tidnings- och tidskriftsartiklarna har gjorts av Bibliotekstjänst som utger bibliografierna. Jag har gått igenom dessa, och under ämnesområdena *artiklar av allmänt och blandat innehåll, uppfostran och undervisning, samhälls- och rättsvetenskap*, samt *medicin* har jag noterat och kopierat de artiklar som handlar om läkemedel och narkotika. Tidskriftsmaterialet utgörs av facktidsskrifter, partipolitiska tidskrifter, kulturtidskrifter, rörelseanknutna tidskrifter samt "veckotidningar".

Bland tidningsartiklarna dominerar artiklar vilka kan kategoriseras som debattartiklar; polemiska artiklar vari meningsmotståndare blir apostroferade. Tidskriftsartiklarna uppvisar en övervikt för vad som kan kallas expertartiklar, artiklar vari sakkunskapens företrädare kommer till tals. De senare refereras emellertid ofta i en mera populär form genom inlägg i dagspressen. En del tidskrifter har också temanummer och artikelsammanställningar från konferenser. Ämnesavgränsning och argumentation är dock i huvudsak identisk för tidnings- och tidskriftsartiklarna, även om vissa formmässiga skillnader föreligger som en konsekvens av att olika fora adresserar olika grupper. (Appendix 2 innehåller en förteckning över artikelmaterialet i kronologisk ordning.)

Figur 1. *Spridningen av signerade tidningsartiklar och ledare angående läkemedel och narkotika. Antalet artiklar: 214.*

Figur 2. *Spridningen av signerade tidskriftsartiklar angående läkemedel och narkotika. Antalet artiklar: 231.*

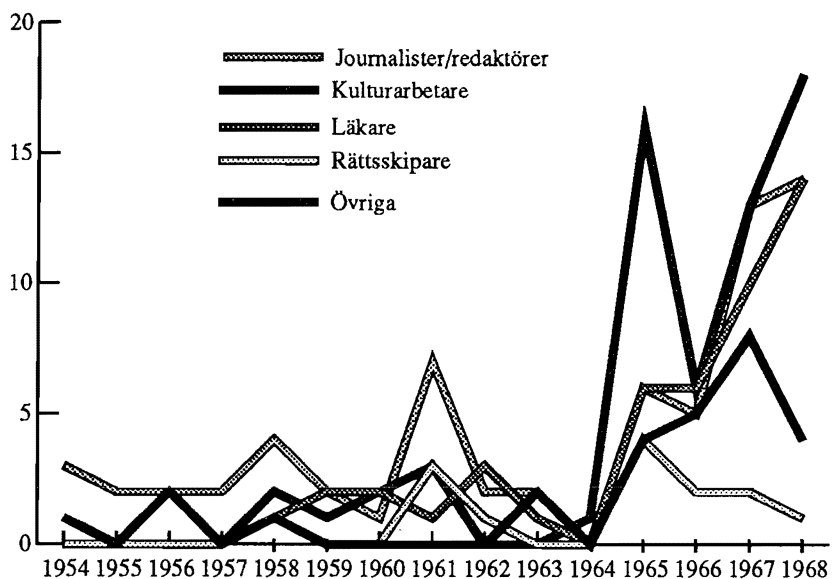
Artikelmaterialet omfattar vidare tidningsklipp från perioden 1935–1968, bestående av osignerade tidningsartiklar och ledare insamlade av statens upplysningsbyrå för medicinalstyrelsens apoteksbyrås räkning. Antalet sådana artiklar uppgår till 157. För att beskriva och kommentera en del av utvecklingen under 1930–40-talen har jag även använt mig av artiklar ur framför allt medicinska facktidskrifter. Vidare har jag gått igenom aktuella årgångar av tidskriften *Det Bästa* och därur hämtat 21 artiklar som behandlar läkemedel och narkotika. Dessa artiklar speglar internationella, särskilt amerikanska, förhållanden och återger den verklighetsbild som var vanligt förekommande i narkotikadiskursen åtminstone fram till mitten av 1960-talet. Därefter var det primärt svenska förhållanden och villkor som bildade grund för debatten. *Det Bästa* är intressant också ur en annan synvinkel. Under slutet av 1950-talet hade den en svensk upplaga på ca 300.000 exemplar per månad och man kan därför räkna med att de föreställningar som utformades där spreds till en stor del av den svenska befolkningen. (Appendix 3 innehåller en förteckning över artiklarna ur *Det Bästa*.)

TV-programmen består av videokopior på fyra av de program som ingick i serien *Dokument 65*, vilka sändes i december 1965. Den avslutande, direktsända debatten som sändes den 21/12 1965 finns ej på kopia, men jag har genom en utskrift tagit del av den.³ Programserien har valts av två skäl. Den innebar dels

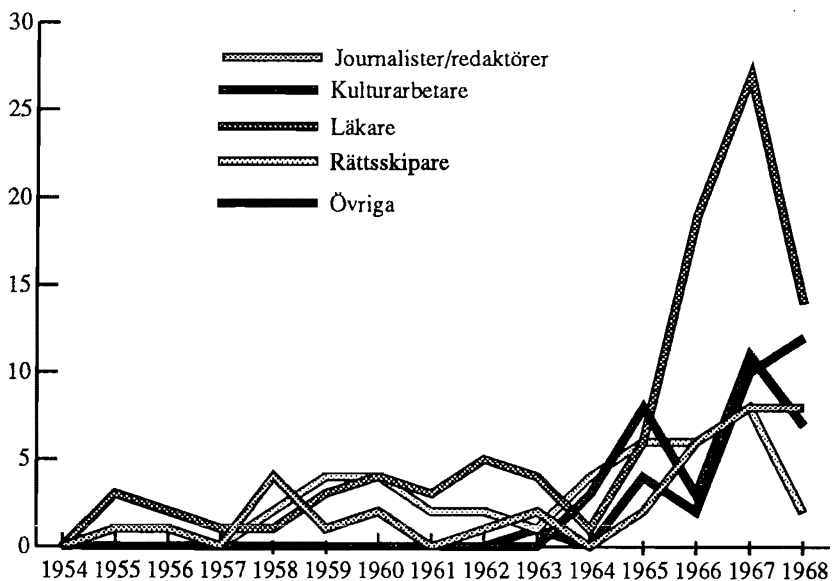
en vändpunkt med avseende på narkotikamissbrukets skildring. Narkomanerna kom här för första gången till tals och deras erfarenheter värderades minst lika högt som experternas diagnoser och bedömningar. Missbrukets, liksom vårdens och straffens miljöer, presenterades i närgångna interiörskildringar och olika myndighetsföreträdare ställdes inför uppfordrande frågor. Programserien präglades av ett markant partstagande; för missbrukarna – offren – och deras rätt till human vård och behandling, mot läkemedelsindustri, profitörer och straff-baserade samhällsinsatser. Programserien fick också ett mycket kraftigt genomslag och programmen sågs av 2,4 miljoner människor.

Mitt material omfattar också riksdagstryck, offentliga utredningar samt arkivmaterial.⁴

De aktörer som förekommer har grupperats i följande kategorier: journalister/redaktörer, kulturarbetare (konstnärer, författare, musiker), läkare (socialläkare, psykiatiker, allmänläkare, m.fl.), rättsskipare (poliser, åklagare, domare, eller tjänstemän verksamma inom kontrollmyndigheter), övriga (socialvårdare, lärare, politiker, samhällsvetare, missbrukare, anhöriga). I sistnämnda kategori har olika aktörer med skilda ståndpunkter sammanslagits på grundval av att de är representerade enbart med enstaka artiklar och i syfte att öka åskådligheten. Inom tidningsmaterialet dominerar journalister/redaktörer och kulturarbetare, medan läkare och rättsskipare dominerar inom tidsskriftsmaterialet, om vi ser till totalt antal artiklar under perioden. Bedömt efter mängden artiklar var handelsrådet Bertil Renborg, som under många år tjänstgjorde vid och var chef för Nationernas förbunds narkotikadivision i Genève, den i särklass flitigaste opinionsbildaren. Han var också den ende som deltog i debatten under hela den aktuella perioden. Renborgs främsta forum var tidsskriften *Alkoholfrågan*, men han kom också till tals via tidningsartiklar. Aktörernas relativa inflytande över tid framgår av figurerna 3 och 4:

Figur 3. Aktörernas relativa inflytande bedömt utifrån tidningsartiklarnas spridning över tid.

Figur 4. Aktörernas relativa inflytande bedömt utifrån tidskriftsartiklarnas spridning över tid.

Marijuana, "piggpiller" och sömnmedel

År 1954 ställde folkpartisten Einar Rimmerfors en enkel fråga i riksdagen angående narkotikamissbrukets utbredning och behovet av åtgärder inom lagstiftningens ram. Han fick svar av inrikesminister Gunnar Hedlund som inhämtat medicinalstyrelsens och polisens bedömning av situationen och som konstaterade att "narkotikamissbruket just nu inte är något mera allvarligt problem i vårt land."⁵ Bakgrunden till Rimmerfors fråga var dels tidningsuppgifter om marijuanamissbruk bland jazzmusiker och dels att Rimmerfors själv, i egenskap av socialvårdstjänsteman, hade "förstahandserfarenheter av dessa olyckliga människors öde." I sitt anförande betonade han att allvaret i en fråga inte alltid är beroende av skadeverkningarnas omfattning eller hur frekvent en företeelse är. Det är inte dessa omständigheter som avgör behovet av vaksamhet utan själva tendensen. Den det här var frågan om var tendensen till ökad njutningslystnad och flykten till ruset. Att marijuanamissbruk ansågs vara ett speciellt förrädiskt och nedbrytande giftrus, framhölls som en omständighet vilken ytterligare förstärkte kravet på skärpt vaksamhet och omedelbara åtgärder. Rimmerfors hänvisade till bekämpningen av farliga epidemier och påminde om att man vid exempelvis mul- och klövsjuka inte inväntar rapporter om antalet offer utan spärrar länsgränserna och vidtar kraftåtgärder redan efter de första fallen. De åtgärder han efterlyste var främst möjligheter för polisen att kunna ingripa på ett tidigare stadium samt skärpta straff. Rimmerfors betonade att han inte ville göra frågan större än vad den var. Polisen hade möjligen rätt i att smuggling och illegal handel inte förekom i någon större omfattning, och att alkohol- och sömnmedelsmissbruket säkerligen var ett betydligt större problem. Men det narkotikamissbruk det här handlade om innebar en allvarligare fara. Det var, enligt Rimmerfors, både läkarna och narkotikaslävarna själva överens om. Man kan därför inte, menade han, stillatigande se "hur en ny våg av förförelse sköljer in över våra kuster."

Det var inte enbart Einar Rimmerfors som kring mitten av 1950-talet uttryckte oro över ett växande narkotikamissbruk. I musikerförbundets tidning *Musikern* skrev förbundets ordförande Sven Wassmouth om samma smitta, vilken med amerikanska jazzmusiker spridits till vårt land.⁶ Wassmouth varnade för den farliga narkotikalasten och betonade att marijuanacigaretten inte öppnar någon himmel, utan tvärtom leder till fördärvet. Vägen går snabbt utför till det bottenlösa träsk, där injektionssprutan fylld med morfin eller heroin är det enda som för en kort stund kan skänka livet en skenbar mening. Även i åtskilliga andra tidnings- och tidskriftsartiklar tecknades en hotbild

laddad med föreställningar om en tilltagande njutningslystnad, ungdomsvärldens marodörer, narkotikaslavarnas snabba förfall och undergång, heroin från det röda Kina, marijuanamissbruk som leder till vansinne och bestialiska vålds- och sexualbrott, obotligheten, det samvetslösa gangsterväldet, de ansvarigas handlingsförlamning, samhällets trevande efter botemedel... I *Läkartidningen* publicerades, vid sidan av fackartiklar om främst sömnmedelsmissbruket, åtskilliga notiser vari redaktionen eller anonyma läkare varnade kolleger för personer som på falska grunder försökte komma över narkotika:

Varning för narkoman

En stockholmsläkare vill genom *Läkartidningen* be kollegerna se upp med en man som uppträder under namnen köpman Gösta Stenberg och redaktör Axelson. Från apotek uppges det vara en och samma person som är i farten. Han bär skägg på hakan. Han begär recept på narkotica ävensom på avmagringsmedel användbart som narkoticum.⁷

Den ansvariga myndighetens beskrivning och bedömning av situationen framgår av den promemoria, utarbetad inom medicinalstyrelsens apoteksbyrå, som Hedlund hänvisade till i riksdagsdebatten.⁸ Här redovisas de internationella och nationella kontrollbestämmelserna, regleringen av import och receptförskrivning, etc. Den legala konsumtionen av "klassisk" narkotika, räknat i kg per år, (egentligen försäljningen av sådan narkotika till svenska apotek) visade följande utveckling:

År	1948	1949	1950	1951	1952	1953
Morfin	73	63	69	83	41	51
Heroin	13	14	17	18	11	14
Kokain	20	18	19	13	14	11

Den fallande tendensen för morfinpreparat ansågs bero på introduktionen av syntetiska läkemedel med morfinverkan (t.ex. petidin, metadon). Konsumtionen av heroin förklarades av att det var en uppskattad ingrediens i hostmediciner.⁹ Redan under 1930-talet uppmärksammade den rådgivande opiekommissionen inom Nationernas Förbund att den svenska heroinförbrukningen låg på en iögonfallande hög nivå. Av jämförbara länder var det bara Finland som kunde redovisa högre siffror. Förhållandet gav upphov till en återkommande skriftväxling mellan kommissionen och medicinalstyrelsen.¹⁰ Från svensk sida hävdades bestämt att den legala konsumtionen inte gav upphov till något missbruk. Men 1952 förbjöds framställningen av heroin inom landet och siffran för 1953 avser konsumtion av lagerhållen vara.

Beträffande missbruket hänvisas i promemorian till undersökningar som gjordes under åren 1937–1940, då medicinalstyrelsen begärde in uppgifter från tjänsteläkare angående expedierade narkotikarecept. Antalet fall uppgick till c.a. 70. År 1937 var antalet 63 (varav 17 läkare, 2 tandläkare, 5 apotekare och 1 veterinär) och 1939 uppgick antalet till 80 (varav 14 läkare, 1 tandläkare och 6 apotekare).¹¹ Anskaffningen av narkotika ansågs uteslutande ske genom legitima källor, dvs. från apotek på recept av läkare. Dessa uppgifter ingick i den årliga rapporteringen till Nationernas Förbund. Häri redovisades även vårdresurserna för toxikomanerna (narkomanerna). I fråga om vårdbehovet betonades från medicinalstyrelsens sida att toxikomanerna i stor utsträckning var mer eller mindre arbetsdugliga och därför inte i behov av någon särskild specialistvård. Angående uppgifterna från främst USA om ett tilltagande narkotikamissbruk bland ungdomen, framhölls i promemorian att det inte fanns några tecken som gjorde att man behövde hysa farhågor om en liknande utveckling i vårt land.

År 1955 sände medicinalstyrelsen ut en förfrågan till landets sinnessjukhus och lasarett om antalet fall av narkomani som vårdats under 1954.¹² Antalet fall uppgick till 147, varav 91 män och 56 kvinnor. Endast 2 var under 21 år. 23 av fallen kunde hänföras till yrkeskategorin medicinalpersonal. Något förvånande svarade "annan orsak" för lika många fall som "medicinsk användning". Morfin, opium och amfetamin var i nämnd ordning de medel som gav upphov till merparten av missbruket. Det betonades att siffran 147 inte angav det totala antalet narkomaner i Sverige, eftersom missbruket uppfattades kunna pågå under lång tid utan att personen omhändertogs på sjukhus. Jämförande siffror från övriga nordiska länder vid denna tid antyder en underskattning i det svenska materialet. I Danmark angav sundhetsstyrelsen 1956 antalet narkomaner till 800–900 fall. För Norges del uppskattades summan 1954 till 300. I Finland beräknades antalet heroinister efter kriget till 400–500 och kring mitten av 1950-talet till ca 300.¹³ Noteras bör att medicinalstyrelsen i kartläggningarna 1937–1940, såväl som i 1955 års undersökning, utelämnade sömnmedlen; den grupp av beroendeframkallande medel som vid respektive tidpunkt sannolikt orsakade det vanligast förekommande missbruket.

Medan Rimmerfors främst fäste uppmärksamheten på marijuanarökningen, var pillerätandet och sömnmedelsmissbruket den "narkotikafråga" som i fack- och dagspress väckte mest uppmärksamhet. Svenskarna ansågs allmänt ha blivit ett pillerätande folk och missbruket av "hälsokarameller" uppfattades på en del håll som en ny folksjukdom. Konsumtionen av sömnmedel uppgick mot slutet av 1940-talet till omkring 19 ton per år (ca 13 ton barbiturater och

ca 6 ton bromyl) och ökade med ytterligare några ton under 1950-talets första år.¹⁴ Redan 1933 redogjorde doktor Gösta Rylander vid Karolinska institutets psykiatriska klinik i Stockholm i en artikel i *Nordisk Medicinsk Tidskrift* för åtskilliga fall av barbiturism som vårdats inom psykiatrin.¹⁵ I mitten av 1950-talet presenterade doktor Carl-Magnus Idestrom vid Karolinska sjukhuset i Stockholm detaljerade skildringar av barbituratnarkomanin och redovisade bl.a. att antalet barbituratnarkomaner som under åren 1941 till 1950 vårdats på Karolinska sjukhusets psykiatriska klinik uppgick till 60 män och 120 kvinnor. Motsvarande siffra för morfin och andra i juridisk mening narkotikaklassade medel var 48 män och 58 kvinnor.¹⁶ Det påstådda massätandet av främst barbiturater sågs av många som en ny form av alkoholism.

Sömmedelsmissbruket omfattade även andra preparat än barbiturater. År 1943 slog doktor Curt Åmark vid Karolinska sjukhusets psykiatriska klinik i Stockholm i en artikel i *Läkartidningen* larm om bromylmissbruket.¹⁷ Av fallbeskrivningarna framgår att bromyl ofta kombinerades med alkohol eller användes som ett substitut. Det användes för att dämpa allehanda nervösa besvär. Preparaten gav upphov till dosökning samt beroende och Åmark redovisade en hög andel deliriumfall, varav några med dödlig utgång. Enligt dagspressen var det inte enbart personer som led av nervösa besvär som använde bromyl. Att s.k. pilsnergubbar spetsade sin dricka med bromyl var känt, liksom ett visst blandmissbruk bland ungdomen.¹⁸ År 1942 krävde psykiatriska föreningen i Stockholm recepttvång för bromylpreparaten. Från medicinalstyrelsens sida menade man dock att en minoritets missbruk inte skulle försvåra och fördyra majoritetens möjligheter att vid behov ta en sömntablett. Först 1948 receptbelades bromylpreparaten i syfte att stoppa missbruket inom de grupper där preparatet ansågs användas uteslutande i berusningssyfte.

Ett annat preparat som vid 1950-talets mitt började användas i stor skala var meproamat, eller "själens pencillin" som det kallades i dagspressen. Främst förekom det i två varianter: det amerikanska Miltown och det av Kabi lanserade Restenil. Användningsområdet var omfattande. Det påstods vara bra mot det mesta och rekommenderades mot sömnstörningar, menstruationsstress, muskelspasmer, huvudvärk, beteenderubbningar hos barn, psykoser. m.m.¹⁹ I slutet av 1950-talet rapporterades om missbruk och beroende, främst hos alkoholmissbrukare som ordinerats meproamat för att kurera sina dagen-efter-besvär.²⁰

Under senare delen av 1950-talet uppdagades en "svår pulverpsykos" i Husqvarna. Tusentals arbetare vid vapen- och borstfabrikerna påstods missbruka en lokal variant av fenacetin, *Hjortons pulver*. Ett liknande avgränsat

missbruk rapporterades från Eskilstuna, där preparatet hette *Möllers pulver*. Fenacetinet användes i syfte att bota huvudvärk, motverka trötthet och öka effektiviteten. Det var ett s.k. starkt huvudvärkspulver, vilket förutom att vara vanebildande ledde till svåra njurskador och urinförgiftningar. Av 200 undersökta fenacetinbrukare vid vapenfabriken i Husqvarna hade 34% skadade njurar, enligt industriläkaren Karl Grimlund.²¹ Fram till 1961, då fenacetinpreparaten receptbelades, var förbrukningen i Husqvarna och Jönköping ungefär tio gånger så stor som i övriga Sverige.

Under 1930-talet introducerades syntetiskt framställda centralstimulerande medel. Amfetaminet (ofta benämnt bensedrin i internationell litteratur) blev en framgång som fick många efterföljare. I Sverige kallades denna grupp fenoprominpreparat, men var allmänt kända under beteckningar som Fenedrin, (namnet på Astras försäljningssuccé) och Leodrin (Leo), Mecodrin, Pervitin, Psykoton, m.fl. Det kliniska användningsområdet var ursprungligen avgränsat till narkolepsi, viss form av parkinsonism och som medel mot svullna nässlemhinnor. Snart vidgades användningsområdet till att även omfatta indikationsområden inom psykiatri: epilepsi (i kombination med barbiturater), vissa former av depressioner, psykoser och psykopatier av olika slag samt alkoholism. Amfetaminet blev också snabbt populärt bland allmänheten, som ett medel mot trötthet och för höjning av den psykiska eller fysiska prestationsförmågan.²² Redan under slutet av 1930-talet publicerades uppgifter om missbruk i internationella facktidskrifter och recepttvång infördes i Sverige den 19 juni 1939.²³ Parallellt med artiklar som varnade för en frikostig användning förekom välvilliga skildringar i dags- och populärpressen, samt expertinlägg vilka betonade medlets positiva egenskaper, inte minst inom krigsmakten. En artikel om omfattande försök med amfetamin som gjorts inom den svenska armén avslutades med följande ord:

Rätt använt innebär bensedrinet, som under namn av fenopromin nu ingår i arméns läkemedelsutrustning, ett värdefullt tillskott till vår försvarskraft. Åt den enskilde individen kan det skänka hjälp i strid och nödsituationer genom höjandet och vidmakthållandet av psykisk och fysisk spänst under överväldigande påfrestningar.²⁴

Enligt professor Leonard Goldberg innebar beslutet om recepttvång en kortvarig nedgång i försäljningen, vilken annars ökade omkring 20 gånger under perioden 1938 till 1943.²⁵ Efter medicinalstyrelsens cirkulär med varning till läkarna om okritisk förskrivning av amfetamin 1943 inträffade en markant minskning, som emellertid även den visade sig vara relativt kortvarig.²⁶ År

1944 gjordes narkotikakungörelsen tillämplig på amfetamin som därmed i juridisk mening kom att jämföras med "klassisk" narkotika.²⁷ Minskad tillgänglighet ledde dock redan vid mitten av 1940-talet till smyghandel och receptförfalskningar och 1950 kunde dagspressen berätta om "Baronen"; en 18-årig yngling som i Stockholm försökte sälja ett parti på 4.500 insmugglade danska amfetamintabletter.

Baserat på försäljningsuppgifter uppskattade Goldberg antalet amfetaminbrukare under åren 1942–1943 till omkring 200.000, motsvarande 3 procent av den vuxna befolkningen. Omkring 140.000 av dessa beräknades vara tillfällighetsbrukare. Resterande ca 60.000 uppskattades använda amfetamin med en frekvens av flera gånger årligen upp till 2 gånger per månad. Ett mer omfattande bruk beräknades beröra ca 4.000 personer, vilka använde preparatet en gång per vecka. I dessa fall bedömdes personerna konsumera 2 till 3 tabletter vid varje tillfälle. Omkring 3.000 personer använde högre doser: 5 till 10 tabletter med en frekvens av ett par gånger per vecka till dagligen. Antalet missbrukare beräknades till 200 personer, vilka visade olika somatiska och psykiska symtom till följd av ett missbruk som omfattade 10 till 100 tabletter dagligen, mer eller mindre regelbundet.²⁸

År 1955 inregistrerades Preludin (fenmetralin) i Sverige. Det lanserades som aptitnedsättande medel, men genom sin centralstimulerande effekt blev det snart ett populärt ersättningsmedel för amfetaminet. År 1956 introducerades Ritalina som ett stimulerande medel. Preludin narkotikaklassades 1959 och Ritalina 1960. År 1959 nådde förbrukningen av centralstimulantia, trots varnande artiklar och skärpt kontroll, en rekordnivå med över 33 miljoner försålda doser. Därefter minskade den läkarförskrivna konsumtionen under 1960-talet.²⁹

Exemplen ovan belyser en kraftig generell konsumtionsökning inom läkemedelsområdet under framför allt 1950- och 60-talen. Statistiken över antalet recept visar en ökning från 17,6 miljoner 1950 till 39,1 miljoner recept 1970. Förbrukningen per invånare i kronor räknat ökade från 21,2 kr till 148,1 kr under samma period.³⁰ Christer Allgulander har försökt beräkna konsumtionen av lugnande medel och sömnmedel för perioden före 1965, då uppgifter om försålda doser av lugnande medel började särredovisas i statistiken.³¹ Han uppskattar andelen recept på lugnande medel 1947 till 13% av det totala antalet utfärdade recept. För 1955 beräknas samma andel och för 1960 uppskattas andelen till 19%. Denna skattning visar på en ökad konsumtion av lugnande medel, uttryckt i antalet utfärdade recept, från 2,3 miljoner 1950 till 4,9 miljoner sådana recept 1960. En av orsakerna till den kraftiga uppgången i läke-

medelskonsumtionen brukar tillskrivas ökningen av antalet läkare, vilka under perioden 1947–1973 ökade från 64 till 155 per 100.000 invånare.³² Andra orsaker som betonades i fack- och dagspress var mångfaldigandet av preparat och spridningen av en osaklig och förförisk reklam.

1950-talets narkotika- och läkemedelskonsumtion utgjorde ingen entydig företeelse. Tvärtom möter vi ett flerdimensionellt och komplext sammanhang. Vissa preparat var, åtminstone under vissa förutsättningar, förbjudna. Men å andra sidan var det inga problem att få tag i medel som, med eller utan andras hjälp, gav en likvärdig effekt. En del läkare sade stopp medan andra inte såg något fel i att ge människor vad de önskade, åtminstone så länge det inte rörde sig om "klassisk" narkotika. Gränserna för det godtagbara och klandervärda var i stor utsträckning flytande. Läkemedelsindustrins utvecklingsoptimism och tilltro till naturvetenskapens landvinningar främjade ett synsätt om "genvägar till lyckan". Konsumtionsmönstren varierade, liksom människors motiv för att förändra sin sinnesstämning "uppåt" eller "nedåt". Missbruk av olika preparat förekom hos både gammal och ung, bland kvinnor såväl som bland män, inom den arbetande delen av befolkningen såväl som bland socialt utslagna, bland överklass och bland underklass.

Mot denna bakgrund blir Einar Rimmerfors resonemang i riksdagen 1954 intressant. Denne "anspråksformerare", som även agerade mot normöverträdelser i form av tobaksrökning, ungdomsfylleri och aborter, reagerade inte enligt gängse mönster. Det var inte den brant stigande läkemedelskonsumtionen, det omfattande sömnmedelsmissbruket eller det vanligt förekommande bruket av centralstimulantia som väckte hans indignation. Inte heller uppgifter om överdoser, andra dödsorsaker och allvarliga skador till följd av ett omåttligt läkemedelsbruk. Missbrukets omfattning och förekomsten av skadeverkningar gavs en underordnad betydelse. Istället satte han fingret på en avgörande kvalitativ skillnad. Motivet för omedelbara ingripanden var den tendens till ökad njutningslystnad och den flykt till ruset som kunde spåras i ungdomars marijuanarökning. Marijuana sjönk snart i glömska, åtminstone som problemobjekt för medicinsk och social debatt.³³ Men Rimmerfors' problemdefinition var full av livskraft och den utvecklades till narkotikadebattens överordnade tema. Vissa grupper missbruk av vissa slags medel, motiven härför och de hotbilder om moraliskt sönderfall som förknippades med dessa grupper missbruk, blev den formel kring vilken narkotikadebatten kom att kretsa. I Rimmerfors' reaktion på vad han tolkade som ungdomens njutningslystnad och verklighetsflykt kan vi tydligt höra ekot från sekelskiftets röster om missbruket av nervgifter och njutningsmedel.

Problemet tar form

Det missbruksmönster som mot slutet av 1950-talet utkristalliserades som ett samhälleligt narkotikaproblem handlade i huvudsak om ungdomars missbruk av centralstimulantia. Rapporterna och debatten om sömnmedelsmissbruket och "pillermentaliteten" fortsatte, men en märkbar differentiering skedde. Ett visst missbruksmönster började framstå som mer hotfullt än andra, vissa preparat gavs en tyngre farlighetsprägel, missbrukets sociala lokalisering och människors förmenta karaktärsegenskaper tillmättes ökad betydelse. Även när det gällde åtgärder inträdde en begynnande sällning. Vissa typer av ingripanden och sanktioner reserverades för vissa preparat och missbruksmönster. I det följande ska vi med hjälp av Leonard Goldbergs, Nils Bejerots och John Takmans skildringar försöka rekonstruera denna fas av narkotikaproblemet etablering. Dessa tre, som alla genom sin yrkesutövning kom i beröring med missbruksproblemet, ger oss något olika versioner av händelseförloppet.³⁴

Goldbergs bakgrundsskildring koncentreras till introduktionen av amfetamin och dess omfattande utbredning i det svenska samhället.³⁵ Missbrukarna var dock relativt få, även om brukarna var många. Kring 1954 förekom missbruk av amfetamin och morfin bland artister och andra på en del klubbar i Gamla Stan i Stockholm. Även några skolorngdomar var involverade. Nästa fas inträffade kring 1956–57 och kulminerade 1958–59. Missbruket spreds till ungdomar som ofta hade en kriminell bakgrund och missbruket av centralstimulantia blev på modet. Vid sidan av amfetamin missbrukades Preludin och andra preparat vilka introducerats som avmagringsmedel, samt Ritalina. Utvecklingen ledde till att medicinalstyrelsen varnade läkarna för att förskriva de mest missbrukade preparaten, vilket också fick effekt. Antalet recept på "klassisk" narkotika minskade med 11 procent och antalet recept på centralstimulantia sjönk med 29 procent från 1960 till 1961. Omkring 1958 hade olika brott (receptförfalskning, stöld av narkotika från apotek och langning) nått en sådan nivå att polisen intensifierade sina insatser mot den illegala hanteringen och en särskild narkotikaåklagare utsågs i Stockholm. Åtgärderna var dock, enligt Goldberg, inte tillräckliga för att förhindra den illegala handeln. Enligt många langare och missbrukare var det möjligt att fram till 1962 erhålla 95 procent av narkotikaförsörjningen från läkare. Goldberg specificerar de faktorer som, enligt hans mening, gjorde att den illegala handeln kunde öka trots införandet av stränga restriktioner: ett ökat antal missbrukare, en ökning av missbrukarnas doser och insmuggling av tabletter som ersättning för den sinande strömmen av legalt tillhandahållna preparat.

Enligt Bejerot fanns det i Stockholm redan 1946–47 en klart avgränsad missbrukargrupp som till sin karaktär skilde sig från de tidigare isolerade individuella missbrukarna.³⁶ De nya amfetaminmissbrukarna bestod av en snäv krets av bohemer, författare, skådespelare, musiker och andra konstnärer, vilka samlades runt det litterära sällskapet Metamorfos.³⁷ I dessa kretsar återfanns vad Bejerot kallar "bisarra, vinddrivna och havererade existenser", samt en äldre, "avsigkommen" medicinare som kom att spela en viss roll för missbrukets utveckling.³⁸ Kring 1952 introducerades den intravenösa injektionstekniken i denna krets, men enstaka missbrukare hade redan tidigare injicerat morfin. Omkring 1950 fick missbruket en avsevärd spridning från den ursprungliga bohemkretsen ut i asociala och kriminella kretsar och 1956 hade epidemin nått Göteborg. Fram till 1959–60 fick det stigande antalet missbrukare merparten av preparaten från läkare. I viss utsträckning förekom receptförfalskningar och apoteksinbrott. En växande efterfrågan gav upphov till en organiserad illegal import, vilken på allvar tilltog kring 1959–60. Vid sidan av det gängbetonade missbruket av amfetamin, nämner Bejerot ett likartat injektionsmissbruk av morfinersättningsmedlet Palfium under senare delen av 1950-talet. Efter några dödsfall i överdosering blev läkarna, efter medicinalstyrelsens erinran, mer försiktiga med förskrivningen av detta preparat och missbruket av Palfium upphörde efter några år.

Under åren 1955–57 undersökte Takman förekomsten av narkotikamissbruk bland de stockholmsungdomar under 21 år som genom kriminalitet eller social avvikelse blivit anmälda till barnavårdsnämnden.³⁹ Enligt Takman rörde det sig om ca 1.000 fall. Av dessa klassificerades mindre än ett dussin ungdomar som läkemedelsberoende och antalet säkra fall av narkomani uppgick till tre (amfetaminmissbruk). Därutöver noterades att det i ytterligare två fall sannolikt rörde sig om narkomani. Takman reserverade sig för olika felkällor och menade att uppgifterna om narkotikamissbruk i ungdomliga bohemkretsar kunde vara riktiga, då narkotikamissbruk kan pågå under lång tid utan att det ger sådana medicinska eller sociala symtom att det uppmärksammas. Bara några veckor efter publiceringen av den godartade rapporten, förändrades situationen, enligt Takman.⁴⁰ Han betonar tre kvalitativa förändringar som ägde rum under 1958: svarta börshandeln började blomstra, narkotikamissbruket blev vanligt förekommande bland prostituerade flickor och kriminella pojkar och det blev snarare regel än undantag att i form av en hemgjord lösning injicera narkotikan intravenöst. I och med dessa förändringar fick vi, enligt Takman, en epidemi av narkotikamissbruk.

Av intresse här är inte skillnaderna beträffande kronologi och uppskattningar

av missbrukets omfattning vid olika tidpunkter, utan snarare överensstäm-
elsen i fråga om vissa karakteristiska drag i omvandlingsprocessen. Hos samt-
liga tre återkommer moment som kan sammanfattas i form av följande tenden-
ser: Intagningsättet förändrades från oralt till intravenöst, vilket sannolikt
innebar ökade doser. Missbruket var gängbaserat och det spreds från bohem-
kretsar till asociala och kriminella ungdomar. I samverkan med denna tendens
förekom en tät växelverkan mellan två andra trender; den successivt skärpta
kontrollen över det legala flödet och det gradvis ökade illegala flödet. Det
senare skedde via ett ökat antal "narkotikabrott" i form av receptförfalskningar,
apoteksinbrott, svarta börshandel och smuggling. Den medicinska jurisdik-
tionens kontroll kompletterades av ökade polisiära åtgärder i syfte att motverka
en växande illegal hantering av sådana preparat som ratats ur den legitima
läkemedelsarsenalen. Vidtagna åtgärder förhindrade inte annat än temporärt
missbrukets spridning.

Motstridiga uppgifter

År 1965 tillsatte medicinalstyrelsen en expertgrupp med uppgift att undersöka
narkotikamissbruket. Den ombildades 1966 till narkomanvårdskommittén, vil-
ken under de följande åren presenterade fyra betänkanden med lägesbe-
dömningar och åtgärdsförslag.⁴¹ På basis av kommitténs förslag lade regering-
en 1968 fram en proposition med olika förslag till åtgärder och riksdagen
beslutade därpå om riktlinjer för bekämpandet av narkotikamissbruket.⁴² I
december samma år antog regeringen ett tiopunktsprogram för en offensiv på
bred front. Riksdags- och regeringsbesluten tog sikte på fem områden: kart-
läggning/forskning, förebyggande arbete, kontrollinsatser, vård/ behandling och
internationellt samarbete. Det är en inriktning som präglat svensk narkotika-
politik sedan dess.⁴³ År 1968 framstår med andra ord som en brytpunkt. Då
beslutade riksdag och regering om ett omfattande handlingsprogram som, både
ifråga om omfattning och inriktning, skilde sig från tidigare beslut inom
narkotikaområdet. Det föregicks av en rad beslut under 1950- och 60-talen:
tillsättandet av en särskild narkotikaåklagare i Stockholm och förstärkning av
polisresurserna 1958, straffskärpning i 1958 års narkotikakungörelse (gav
möjlighet till husrannsakan och kroppsvisitation), medicinalstyrelsens cirku-
lär om striktare narkotikaförskrivning 1960 och skärpta bestämmelser för
telefonrecept 1962, straffskärpning för smuggling av narkotika genom att be-
stämmelserna om sådan smuggling upptogs i varusmuggningslagen 1961,

utfärdande av en ny narkotikaförordning 1962 som bl.a. innebar att fängelse blev normalstraff för narkotikabrott. Med undantag för medicinalstyrelsens medgivande 1965 angående ett antal läkares förskrivning av opiat och centralstimulantia till narkomaner i avvänjningssyfte, varav det s.k. legalförskrivningsprojektet i Stockholm blev starkt omtvistat, kännetecknas den aktuella perioden av en successivt skärpt narkotikapolitik.

Det ligger nära till hands att se denna betoning av ökad reglering, strängare kontroll och hårdare straff som ett rationellt svar på ett missförhållande som ökade i omfattning och förvärrades till sin karaktär. Men vi har sett att missbrukets generella spridning, omfattning, samt skadeverkningarnas utbredning och konsekvenser inte var avgörande för den problembestämning som började ta form under 1950-talet. Även under 1960-talet rådde en betydande osäkerhet om narkotikamissbrukets omfattning och konsekvenser och följande exempel ger prov på de motstridiga utsagor som förekom. I en riksdagsmotion år 1960 anförde Brita Elmén och Einar Rimmerfors:

Pressen omvittnar så gott som dagligen nya exempel på narkotikamissbrukets grepp om vissa ungdomskategorier i det svenska samhället, givetvis främst i storstäderna. Men det råder ingen tvekan om att epidemien är på väg ut över landet.⁴⁴

Chefen för kriminalstatpolisens speciella rusgiftssektion, kommissarie Hjalmar Friberg hade vid samma tidpunkt en annan bedömning av situationen:

Man möter ofta frågan om narkotikamissbruket har ökat eller inte. Till svar härpå skulle jag vilja anföra, att någon snabb ökning av antalet verkliga narkomaner har icke skett under senare år, utan det stora flertalet lagöverträdare har varit slavar under lasten under många år. En ökning av antalet läkemedelsmissbrukare har däremot skett, men den har inte varit så stor, som man skulle kunna frestas tro, när man ser tidningarnas braskande rubriker.⁴⁵

I medicinalstyrelsens meddelande till landets läkare 1960 angående narkotikamissbruket, heter det:

Narkotikamissbruket har i vårt land i jämförelse med förhållandena i flera andra länder tidigare icke utgjort något allvarligt problem. Läget har emellertid under de senaste åren förändrats till det sämre och vissa tendenser i utvecklingen ger anledning till oro. Det material som medicinalstyrelsen insamlat pekar på att missbruket tilltagit och narkomanernas antal ökat. Domstolarnas rapporter visar en markant stegring i antalet narkotikabrott. Till en viss grad är denna senare förändring emellertid blott skenbar, eftersom polismakten först på de allra sista åren genom bättre personella resurser kunnat på allvar angripa de illegala trafiken. Det finns idag en smyghandel med narkotika, som gör att narkomanerna

relativt lätt men till dyrt pris kan få sitt behov tillfresställt. Narkotika börjar bli guldvaluta i den undre världen. Ursprungligen ett uttalat storstadsproblem, i huvudsak begränsat till Stockholm, har missbruket visat tendens att spridas över landet.⁴⁶

Riksdagens allmänna beredningsutskott gjorde 1961 denna reflektion över narkotikamissbrukets omfattning och karaktär:

Enligt vad utskottet erfarit är antalet narkomaner och narkotikamissbrukare bland de unga icke tillnärmelsevis av samma storleksordning som antalet spritmissbrukare, men den nedbrytande effekten av narkotikamissbruk är mycket stor och narkotikabegäret är ofta ytterst svårt att övervinna.⁴⁷

I ett föredrag om narkotikaproblemet i Stockholm som narkotikaåklagare Sten Warholm höll på sociala och politiska diskussionsklubben i Stockholm i mars 1961, berättade han att heroin, det farligaste bland narkotika, börjat komma i omlopp i Stockholm. Leonard Goldberg, som också deltog, poängterade att heroinnarkomani kan utvecklas på tre–fyra dagar och att effekten är kraftigare än andra medels. Han befarade att heroinmissbruket skulle få en mycket snabb spridning.⁴⁸ År 1962 kunde polisens narkotikaspecialister konstatera att narkotikaproblemet avsevärt minskat under senare delen av 1961. Det var inte heller längre ett problem som gick allt längre ned i åldrarna, utan tvärtom en företeelse som blivit ett bekymmer bland personer i åldersgrupperna över 30 år.⁴⁹ I propositionen med förslag till införandet av en narkotikaförordning år 1962, hävdade departementschefen bl.a.:

Som tidigare nämnts har under efterkrigstiden en ökning inträtt i fråga om narkotikamissbruk och illegal narkotikahandel. En fortsatt utveckling i denna riktning ter sig allvarlig, i synnerhet som missbruket tycks tendera att gripa omkring sig i allt yngre åldersgrupper. Alla åtgärder bör därför vidtagas, som kan vara ägnade att motverka missbruket. En sådan åtgärd är att genom straffskärpning söka stävja illegala förfaranden med narkotika. Viktigast synes därvid vara att införa frihetsstraff som normalstraff för narkotikabrott.⁵⁰

År 1964 yttrade sinnessjuklagstiftningskommittén följande om narkotikamissbrukets omfattning:

Om narkomani definitionsmässigt begränsas till missbruk av och tillvänjning till sådana läkemedel, som finns upptagna i narkotikakungörelsen, blir frekvensen i populationen av relativt begränsad omfattning. Detta hindrar ej att bekämpandet av narkomani är en angelägen uppgift för samhället. [...] Efter kommitténs undersökning och överläggningen med experterna har enligt olika iakttagelser narkotikaproblemet snarast tilltagit i omfattning. Tidningsrapporter rörande polisens verksamhet ger vid handen, att svartabörstrafiken har nått mycket

stora proportioner och att internationella försäljare funnit en god avsättningsmarknad i Sverige.⁵¹

I juni 1965 påstod RFHLs (Riksförbundet för hjälp åt läkemedelsmissbrukare) ordförande Frank Hirschfeldt att det fanns minst 5.000 narkomaner i Stockholm.⁵² Det var en sifferuppgift som fick stor spridning, men som också ifrågasattes. Varifrån kommer denna siffra och vilka definitioner och kriterier baseras den på, undrade Sten Johansson i en granskning av pressen och dess okritiska förmedlande av olika uppgifter i narkotikadebatten några månader senare.⁵³ I ett svar på en enkel fråga i andra kammaren den 13 december 1965 anförde socialminister Aspling:

Vad vi kallar narkotikaproblemet är förhållandevis nytt i Sverige. Någon kartläggning av missbruket finns inte, antalet missbrukare är inte närmare känt. Inte heller är det klarlagt hur missbruket uppkommer och vilken omfattning, karaktär eller verkan på den enskilde och samhället som det har.⁵⁴

I 1968 års proposition om åtgärder mot narkotikamissbruket konstaterade Aspling:

I den offentliga debatten har förekommit olika sifferuppgifter – enbart i Stockholm har t.ex. antalet intravenösa missbrukare uppskattats till omkring 5.000. Kommittén [narkomanvårdskommittén, min anm.] har inte tillräckligt underlag för att nu göra säkra uttalanden men uppskattar antalet till några tusen.⁵⁵

Narkomanvårdskommittén drog senare, baserat på uppgifter från en casefinnding undersökning av narkotikamissbrukare kända av olika myndigheter i Storstockholm, slutsatsen att det fanns omkring 5.000 narkotikamissbrukare i området. På grundval av denna siffra uppskattades det totala antalet narkotikamissbrukare i landet till 10.000.⁵⁶

Exemplen visar hur osäker och omtvistad informationen om narkotikamissbrukets omfattning och spridningsdynamik var även under 1960-talet. Förvisso förbättrades informationens kvalitet i takt med ökad tillgång till data som insamlats med systematiska metoder, och genom jämförelsen mellan olika typer av tillgänglig information. Förbrukningsstatistik baserad på apotekens försäljning av narkotikaklassade preparat, beslagsstatistik, relevanta delar av kriminalstatistiken, förekomsten av stickmärken bland arresteranter vid allmänna häktet i Stockholm, antalet barnavårdsärenden med redovisat narkotikamissbruk, frekvensen av gulsotsfall och uppgifter om narkotikavanor hos skolungdomar, är exempel på informationskällor som bidrog till att skapa en tydligare bild av verkligheten. Men för 1950- och 60-talen som helhet var det först och främst de massmedialt förmedlade,

motstridiga versionerna av sakernas tillstånd som kom att ligga till grund för problemdefinitionen.

Narkotikapolitikens inriktning och utformning kan därför knappast ses som ett rationellt svar på ett växande socialt missförhållande vars omfattning och egenskaper gradvis uppenbarades. Istället bör den uppfattas som ett resultat av att vissa approximeringar, problemdefinitioner, hotbilder, riskbedömningar och åtgärdskrav vann opinionsmässiga framgångar och därigenom fick fäste på den politiska nivån. Genom konkurrensen och striden mellan aktörer som representerade olika ideologiska, professionella och institutionella intressen blev ett visst utsnitt av en svårfångad verklighet fokuseringspunkt för ett växande intresse och en stegrad oro. Styrkeförhållandena mellan dessa aktörsgrupperna kom att avgöra tyngdpunkt och inriktning på den narkotikapolitik som institutionaliserades 1968.

Tre tolkningsramar

För att få grepp om opinionsbildningens aktörer och debattens innehåll kan den aktuella tidsperiodens narkotikadiskurs beskrivas och analyseras med hjälp av en analysmetod som baseras på friläggandet av centrala tolkningsramar (se kapitel 1). Tre sådana avgränsbara tolkningsramar är möjliga att urskilja. Jag benämner dem *kontroll- och sanktionsstrategin*, *vård- och reformstrategin* samt *legaliseringsstrategin* med avseende på den policy som centrala aktörsgrupperingar förespråkade. Framträdande exponenter för den förstnämnda var exempelvis åklagare Sten Warholm, socialläkare Nils Bejerot, professor Gösta Rylander och den flitige FN-rapportören Bertil Renborg. Vård- och reformstrategin anfördes bl.a. av socialläkare John Takman, redaktör Frank Hirschfeldt, med. kand. Iréne Matthis, hovrättsfiskal Ingemar Rexed. Författarna Janne Bergqvist och Barbara Berger, konstnärerna Sture Johannesson och Öyvind Fahlström och sociologen Kaj Håkansson var aktörer som vid olika tidpunkter under den aktuella perioden pläderade för legalisering av vissa narkotikapreparat. I det följande ges en kommenterande beskrivning av respektive tolkningsram, baserad på den rationella dimensionens argumentation om orsaker, konsekvenser och moraliska kännetecken och den symboliska dimensionens attribut i form av metaforer, historiska exempel, slogans, illustrativa exempel och ikoner.

Kontroll- och sanktionsstrategin

Frågan om missbrukets orsaker kan indelas i två kategorier; sådana som påverkar tillgängligheten av olika rusgivande och beroendeskapande medel och sådana som påverkar människors efterfrågan. Inom denna strömning var det främst medlens tillgänglighet i kombination med de beroendeskapande egenskaperna som betonades. När det gäller läkemedelsindustrins preparat underströks en kraftig ökning av antalet preparat, en offensiv men vilseledande reklam och billigare läkemedel till följd av ökad konkurrens. Ett närliggande resonemang avser hälsovårdens expansion och därigenom det ökade bruket av medel som kunde missbrukas. Sammantaget ansågs dessa förhållanden ha lett till uppkomsten av en utbredd "pillermentalitet". Den illegala narkotikan spreds i första hand till följd av brister i den internationella kontrollen, menade man. Produktion och distribution var bristfälligt reglerad och den organiserade brottsligheten låg på ett utmanande sätt hela tiden steget före lagens arm.

År 1965 presenterade Nils Bejerot och Bertil Renborg två besläktade, epidemiologiska modeller över narkotikamissbrukets uppkomst och spridning.⁵⁷ Bejerot särskiljde fem typer av toxikomanier, eller narkomaniformer:

- 1) medvetet etablerade iatrogena toxikomanier
- 2) omedvetet etablerade iatrogena toxikomanier
- 3) autoetablerade toxikomanier
- 4) epidemiska toxikomanier
- 5) endemiska toxikomanier.⁵⁸

Enligt Bejerot kännetecknas den epidemiska formen av att den är starkt knuten till vissa tidsperioder, regioner, miljöer och klientel. Den blossar upp snabbt, har hög smittsamhet och kännetecknas av snabba modeväxlingar i fråga om preparatval. Beträffande spridningsvägarna påpekade Bejerot:

De epidemiska toxikomanierna synes främst drabba ett psykiskt skadat och socialt missanpassat ungdomsklientel, som följer ett gruppmonster och tillgriper den för tillfället populära intoxikationsmetoden som ett sällskapsnöje. I ett mycket stort antal fall utvecklas snabbt ett fixerat och svårt beroende.⁵⁹

Renborgs modell innefattar fyra klasser av narkomaner:

- 1) iatrogena narkomaner
- 2) narkomani genom sjukdom
- 3) narkomani för att undfly verkligheten
- 4) okynnesnarkomani.⁶⁰

Enligt Renborg var okynnesnarkomanin, som särskilt berörde ungdomen, den mest allvarliga formen. Till skillnad från övriga former föranleddes den inte av individens plågor eller bekymmer. Den var därför helt självförvållad och kunde bara förklaras av ungdomens hektiska levnadssätt (nöjeslivet). Renborgs uppfattning om ungdomens okynnesnarkomani fick, via ett TT-referat, spridning i dagspressen och gav upphov till en mycket inflammerad debatt.

Beträffande efterfrågan ansågs samhällsomvandlingen ha skapat förhållanden vilka skapade begärlighet efter medel som skänker njutning, tröst och verklighetsflykt. Norm- och rotlöshet som en följd av de gamla auktoriteternas – familjen, skolan och kyrkan – försvinnande var en sådan konsekvens av moderniseringen. Föräldraauktoritetens försvagning och de vuxnas svek kombinerat med en nöjeslysten ungdomsgeneration med ökad fritid och mer pengar var ett annat påtalat förhållande. Kvinnoemancipationen, försämrade alkoholvanor, personlighetsanomalier, den moderna populärkulturen, bristfällig information och dubbla budskap är exempel på andra företeelser som ansågs orsaka ett stegrat behov av stimulerande och bedövande medel.

Den hotbild som narkotikamissbruket frammanade formades av de konsekvenser som det påstods ha för individ och samhälle. De individuella skadeverkningarna ansågs vara av flera slag; medicinska, psykologiska och moraliska. Narkotika bryter ned både kropp och själ, men det huvudsakliga intresset fokuserades till de personlighetsförändrande verkningarna. Den psykiatriska expertisens uppfattning härom sammanfattades i sinnessjuklagstiftningskommitténs betänkande, där det bl.a. heter:

Det som angripes och påverkas är individens värdesystem, hans strävanden, hans intressen och värderingar. Urholkningen angriper detta värdesystem och leder så småningom till att personligheten förlorar sin individuella prägel, sina specifika drag och egenskaper. Narkomanen blir passiv, påverkbar och eftergivlig, mer och mer apatisk och likgiltig. Personligheten mister sin värme, känslolivet förflackas och förlorar djupet och styrkan i reaktionerna. Denna urholkningsprocess leder till att även från början friska människor blir förändrade till sina personlighetsdrag på ett sätt som man påträffar hos psykopater.⁶¹

Karaktärsdrag som opålitlighet, lögnaktighet, sexuell vidlyftighet, omdömeslöshet och kriminella tendenser är exempel på andra särdrag som förknippades med missbruk av olika preparat. I mer populariserade framställningar finns ett överflöd av skildringar om vansinne, våldsdåd, okontrollerad sexualitet, lögn och bedrägeri, stöld, prostitution, ansvarslöshet och asocialitet; företeelser och moraliska tillstånd som ansågs ledsaga missbrukaren på hans färd utför. Om inte denna kraftgång kan vändas, hamnar personen till slut i

den mest avskryvbara belägenhet; han/hon blir själv en "handlande i långsam död" och drar andra i fördärvet. Om en företeelse med sådana konsekvenser får tillräckligt utrymme hotas väsentliga samhällsintressen. Det blir, vilket bl.a. Bertil Renborg underströk, en stor ekonomisk börda för samhället:

Den förhårdade narkomanen blir förr eller senare en onyttig parasiterande samhällsmedlem. Hans insats i det ekonomiska livet minskar för att till slut upphöra – alltså en ekonomisk förlust för samhället. Medicinsk behandling drar stora kostnader, sjukhus och kliniker överbelastas. Brottligheten ökar med stora kostnader för polis, domstolar och straffanstalter. Socialvården överansträngs. Narkomanen är en tragisk och dyrbar belastning för samhället.⁶²

På längre sikt ansågs denna belastning utgöra ett hot mot hela välfärdssamhället.

De moraliska aspekter som fokuserades inom *kontroll- och sanktionsstrategin* kretsade kring den oförtjänta njutningen, det moraliska förfallet, begäret och en sviktande viljekontroll, individens ansvar och skyldigheter mot sina närmaste och mot samhället. Missbrukarens hedonistiska livsstil framstod i bjärt kontrast till en moral som betonar arbete och flit som grund för välförtjänt vila och nöje. Narkotikamissbruket ansågs leda unga människor i en oönskad och farlig riktning; bort från den plikt- och ansvarskänsla som utgör samhällslivets fundament.

Krigs-, sjukdoms- och naturkatastrofsmetaforer genomsyrade narkotikadiskursen, särskilt inom det aktuella perspektivet. Narkotikabekämpningen framställdes som ett krig (nationellt och globalt), ett krig mot djävulgifterna. Den aktuella situationen uppfattades som en katastrof vilken ställde krav på extraordinära åtgärder.⁶³ Missbruket liknades vid en epidemi som spred sig likt en präriebrand bland de unga i samhället. Ungdomar fångade i giftsprutans våld, narkotikamissbruk som en ny folkpest och en svår kräftska i samhällskroppen, är exempel på andra allegorier som var vanligt förekommande inom denna tolkningsram.

Historiska exempel som anfördes var inslag i amerikansk och brittisk narkotikapolitik, samt Japans program mot det amfetaminmissbruk som utvecklades efter andra världskriget. Beträffande amerikansk narkotikapolitik betonades införandet av en federal narkotikalag (Harrison Act) 1914 och den successiva skärpning av läkarnas förskrivningsrätt som i början av 1920-talet innebar att Högsta domstolen fastslog att det var olagligt att förskriva opiater till missbrukare i nedtrappningssyfte. Det brittiska systemet med läkare som hade rätt att förskriva narkotika (inklusive heroin) till beroende patienter, anfördes som ett varnande exempel. Genom en sådan förskrivningspraxis hölls inte bara en redan existerande grupp narkomaner kvar i sitt beroende, den

ledde också till läckage och en spridning av problemet, menade man. Japan framhölls som ett föredöme, inte minst av Nils Bejerot som beskrev strategin:

Trots att missbruket i Japan omfattade över en halv miljon människor när epidemin kulminerade 1954, bringades den sedan snabbt under kontroll och eliminerades på några år enbart genom att man med repressiva metoder dränerade hela narkotikaträsket. En dränering av knarkträsket skulle innebära att all befattning med centralstimulantia [...] skulle medföra behandlingstvång om vederbörande själv är missbrukare, vanlig påföljd inom kriminalvårdens ram om vederbörande endast är cynisk profitör.⁶⁴

“Krafttag mot narkotikan” är en slogan som uttrycker *kontroll- och sanktionsstrategins* krav och inriktning. De illustrativa exempel som förekom handlade exempelvis om langaren som bjuder ut narkotika till skolbarn vid skolgårdarna, personer som blir beroende efter att en främling stuckit en spruta i dem på bion, bussen eller en mörk gata, misären och förfallet bland de ungdomar som vistades i storstadens “gaggarkvartar”, de internationella narkotikahajarnas operationer, narkomanins obotlighet och narkotikaslaven som räddningslöst förlorad (ofta illustrerat av berättelser om en uppförande moder som förlorar sin karaktärssvage son).

Beträffande narkotikamissbrukets ikonografi är det injektionssprutan som får symbolisera narkotikamissbrukets innebörd. Sprutor som sticks i stasade armar, kvinnor som injicerar sig i låret, laddade sprutor, sprutor och kanyler tillsammans med preparat i glasampuller, burkar och rör.... Det är en massiv dominans för denna typ av illustrerande bilder och tecknade vinjetter. Vi möter här ett verktyg som hamnat i orätta händer; en ursprungligt välsignelsebringande uppfinning som kommit på avvägar och blivit ett instrument i de nedbrytande krafternas tjänst. I missbrukets värld tillskrevs den rituella funktioner:

En spruta med fenopramin höjdes i luften som ett gudsbeläte under diktläsning och saxofonmusik. Det blev en högtidlig, nästan religiös, kollektiv stämning. Sedan vandrade sprutan från lår till lår. Genom att endast ha sockervatten i sprutan och ändå få en kick fann man att det var ritualen som gav resultat – en placeboeffekt. I varje fall förstärktes ruset.⁶⁵

Dessa tidiga 50-tals förhållanden inom Metamorfosgruppen i Stockholm tycks ha reproducerats under de följande åren. År 1967 gav hovapotekare Gunnar Krook följande skildring av injektionssprutans betydelse:

Samlingen av likasinnade kring borden i ‘gaggarkvartarna’, ceremonierna inför injektionen och pysslet med tabletter och sprutor har blivit en ritualmässig introduktion till den väntade allt förlösande lyckokänslan. Fixeringen till sprutan och gemenskapen inom gruppen binder narkomanerna fastare till missbruket.⁶⁶

Den policy som formulerades på basis av denna förståelse av problemet inriktades på kontroll och sanktioner i syfte att minska tillgängligheten. Reglering och kontroll var den övergripande strategin mot den legala såväl som illegala produktionen och distributionen, även om tyngdpunkten under hela perioden låg på insatser mot den illegala hanteringsaktörerna. En central uppfattning inom detta perspektiv var att narkotikamissbrukarna, i varje fall de som hängav sig åt den epidemiska formen, gjorde sig skyldiga till ett normbrott; en överträdelse som måste korrigeras genom vård eller straff. Av samma dignitet var uppfattningen att vården måste vara tvingande eftersom narkomaner saknar sjukdomsinsikt, är svårbehandlade och därtill smittsamma. Professor Torsten S:son Frey artikulera *kontroll- och sanktionsstrategins* policy på följande sätt:

Personer som för ekonomisk vinning insmugglar, distribuerar eller förleder andra att bruka narkotika av alla slag måste oskadliggöras genom långvarigt omhändertagande och ännu långvarigare observation (anmälningsplikt, övervakare, förbud för utlandsresor). Brottet är mycket grovt, men det avgörande är att sådana personer kan förmodas ha en sådan läggning att man måste befara stor risk för återfall i verksamheten. Deras frihet måste offras, och även om det är svårt att avslöja dem, måste allmänheten få klart för sig att den som bryter mot lagen löper stora risker. Personer som utvecklar beroende av narkotika eller vanemässigt brukar sådana medel bör beredas långvarig slutet vård och härefter långvarig kontinuerlig öppen vård även om de i samband med sitt missbruk gjort sig skyldiga till lagstridig handling med avseende på narkotika. Invetererade fall som icke visar sig tillgängliga för avvänjning eller [...] icke visat sig kunna sköta en ambulansbehandling [...] måste omhändertas för vård under lång tid. Deras frihet måste också offras på grund av den smittfara de utgör.⁶⁷

Vård- och reformstrategin

Inom denna tolkningsram dominerade en efterfrågeorienterad argumentation. Narkotikamissbruket sågs som ett uttryck för vantrivsel och missanpassning. Människan påstods leva i en hektisk och oviss tid och oro och osäkerhet betraktades som hennes följeslagare i elektron- och atomålderns tidevarv. Välfärdssamhällets materialism ansågs inte kunna ersätta sökandet efter en annan mening i tillvaron. Det gällde, som bl.a. Marianne Höök påtalade, särskilt ungdomens trängtan efter något annat:

Det alltmer utbredda bruket av hasch bland ungdomen i den västerländska kulturen kan väl lättast förstås som något av den mättes vända. Känslan av att 'det måste finnas något mer'. Behovet av andra upplevelser än dem det kapitalis-

tiska konkurrenssamhället tillhandahåller. Hasch ingår i den ungdomens subkultur i opposition mot de etablerade värdena, som vi oavbrutet kolliderar med.⁶⁸

Det moderna välfärdssamhället kritiserades också för andra brister. Det förmodade inte skapa en rättvis fördelning av materiella resurser och det kunde inte övervinna bostadsbrist och andra sociala missförhållanden, vilka ansågs kunna ge upphov till narkotikamissbruk. Grupprocesser och gruppdynamik inom ungdomsgång är exempel på andra sociala faktorer vilka betonades som efterfrågestegrande inslag i ungdomens förändrade levnadsvanor. En indirekt orsak kunde härledas till vetenskapens tillkortakommande. Den hade inte, menade man, kunnat lämna tillfredsställande svar på frågorna om narkotikamissbrukets uppkomst och spridning och den hade likaledes misslyckats i sin uppgift att komma med förslag till problemets lösning.

Symtomteorin är en vanlig beteckning för ett synsätt, enligt vilket narkotikamissbruk betraktas som ett symtom, dvs. ett tecken på eller en yttring av en bakomliggande orsak. Om en varaktig förändring ska uppnås, är det denna, den verksamma orsaken, och inte själva yttringen, som måste bli föremål för insatserna. Egentligen är beteckningen symtomteori missvisande för ett under 1960-talet mycket populärt synsätt. Det rörde sig snarare om ett perspektiv, vilket inom sig rymde olika sociologiska, social-psykologiska och psykologiska teorier som sökte narkotikamissbrukets orsaker i samhällsförhållanden, samspelet mellan samhälle och individ, eller i relationerna mellan människor. År 1967 presenterade chefen för det norska Helse direktoratet Karl Evang en ekologisk modell, som av narkomanvårdskommittén kom att utvecklas som ett alternativ till Nils Bejerots epidemiologiska modell.⁶⁹ Den ekologiska modellen särskiljer tre led: agens, värd och omgivning, eller med andra ord samspelet mellan medel, individ och miljö. I både Evangs och narkomanvårdskommitténs versioner betonades samhällsförhållandenas betydelse och begrepp som alienation, eskapism och delkulturer antyder förbindelsen till sociologisk och socialpsykologisk teoribildning och därigenom också till ett för denna tid framträdande synsätt.

Läkemedelsindustrins profithunger och narkotikahajarnas hänsynslösa exploatering av beroende offer är exempel på två tillgänglighetsbefrämjande orsaker som lyftes fram inom *vård- och reformstrategin*. "Pillermentaliteten" som ett resultat av läkemedelsindustrins och hälsovårdens expansion, var en orsaksbeskrivning som man hade gemensam med *kontroll- och sanktionsstrategin*.

Narkotikamissbrukets konsekvenser ansågs först och främst slå mot den drabbade individen. Dennes fysiska och psykiska hälsa bryts ned. I vilken grad och hur snabbt det går beror på det aktuella preparatet, intagningsättet och den sociala situation som personen lever i. Sociala konsekvenser i form av

kriminalitet, prostitution och asocialitet uppfattades inte som primärt orsakade av narkotikamissbruket, utan som följdverkningar av en felaktig narkotikapolitik. Denna formades utifrån en polisiär problemdefinition, vilket innebar att den blev kontraproduktiv då den tillämpades på ett socialmedicinskt (alt. socialpsykiatriskt) problem. Narkotikamissbrukaren marginaliserades och tvingades till kriminalitet. Narkotikamissbruk i sig ansågs inte vara kriminogent. Det blir det först då det bekämpas med polisiära metoder, eller som Frank Hirschfeldt beskrev situationen:

Det är med hjälp av lagen om olaga innehav som narkomanen kriminaliserar. Han måste förstås inneha narkotika innan han börjar missbruka den och givetvis köper han den på svarta börsen, eftersom ytterst få läkare vågar ta emot honom i den öppna vården för avvänjning. Men lagen används också en andra gång för att förklara varför en fängslad narkoman inte erhåller någon egentlig vård eller eftervård. Man säger helt enkelt att vederbörande ju inte är intagen därför att han är missbrukare utan därför att han har begått ett brott (t.ex. olaga innehav). Han får då samma vård som alla andra kriminella, och naturligtvis ingen eftervård – han är ju inte intagen för att botas från sin narkomani.⁷⁰

Narkotikamissbrukaren som offer är kanske det mest framträdande moraliska kännetecknet inom denna riktning. Det moraliska ansvaret lokaliserades i första hand till läkemedelsindustrin som tjänat grova pengar på beroendeskapande preparat som ur medicinsk synvinkel saknat existensberättigande. Politikerna avkrävdes ansvar för brister i socialpolitiken och för obefintliga vårdresurser. Med denna tolkning framstod narkotikamissbrukaren som ett offer i dubbel mening. Först som ett offer för cyniska profitintressen och därefter som ett offer för en otillräcklig eller direkt felaktig politik. Solidaritet med de utanförstående var en annan moralfråga av stor betydelse och kritiken mot ett välfärdssystem som skapade ensamhet och isolering var omfattande. År 1966 utvecklade Frank Hirschfeldt detta tema:

De flesta av oss hör ju till den kategori som i motsats till narkomanerna brukar hedras med epitetet välanpassade. Det är vi som oavbrutet välsignas av standardökningen. Men vad är vi i den situationen villiga att göra åt minoritetens misär? Är det inte dags att övertyga statsmakterna om att det främst gäller att hjälpa samhällsutvecklingens olycksbarn, och om att garantierna för ökat välstånd åt oss andra måste komma i andra hand. Ty när det kommer till kritan – vad är en hög levnadsstandard moraliskt sett värd om vi avnjuter den medan tusentals människor, narkomaner, alkoholister och andra, får finna sig i att stanna i mörkert därutanför?⁷¹

Ytterligare en väsentlig moralaspekt som kan tydliggöras gäller en sida av det frihetstema som berör många av narkotikakontroversens sidor; läkarens frihet

att utifrån sitt omdöme och sin relation till patienten få avgöra på vilka indikationer narkotikaklassade preparat skulle få ordinerats.

Användningen av metaforer var mer begränsad inom *vård- och reformstrategin*. De som förekom var sjukdomsmetaforer. Narkomani framhölls som en sjukdom. Några aktörer lade tonvikten på en medicinsk innebörd, andra på socialmedicinska och socialpsykiatriska. Narkomanen (patienten) måste räddas från polisen och få tillgång till adekvat vård, ansåg man. Men myndigheterna betraktade narkomani som en "förbjuden sjukdom" och förhindrade utvecklingen av humana och verkningsfulla vårdinsatser. Epidemimetaforen kom också till uttryck inom denna riktning, om än i mindre omfattning.

De historiska exempel som anfördes var desamma som fokuserades inom *kontroll- och sanktionsstrategin*. Men i detta sammanhang gjordes andra tolkningar. Harrison Act med åtföljande inskränkningar av den legala förskrivningen sågs som en viktig orsak till ett uppsving för den illegala narkotikamarknaden. 1950-talets repressiva narkotikapolitik, med drakoniska fängelsestraff även för lindriga innehavsbrott, anfördes som exempel på en inhuman och ineffektiv kontrollpolitik. Det tidiga 60-talets revidering av uppfattningen om marijuanaohotet och en liberalisering av påföljderna, framför allt i USA, blev till inhemska argument mot en påstått förlegad, mytbaserad syn på narkotika i allmänhet och cannabis i synnerhet. Det brittiska systemet uppfattades som humant och effektivt i så måtto att det förhindrat utvecklingen av en omfattande illegal marknad, som den amerikanska. Det japanska exemplet avfärdades som inhumant och omöjligt att genomföra i en västerländsk rättsstat.

"Vård istället för straff" är en slogan som fångar andemeningen inom denna tolkningsram. Abstinenta narkomaner som saknar vård, socialt marginaliserade människor hänvisade till rivningshusens kvartar, vilsna ungdomar på jakt efter livets mening och Preludintrafiken från den tyska läkemedelsfirmans Boehringers fabriker i Spanien är några av de illustrativa beskrivningar som kan urskiljas i detta sammanhang. Även här finner vi sprutan, och namngivna preparat i olika förpackningar, som den mest spridda bildmässiga symbolen för narkotikamissbruk.

Den policy som formulerades utifrån denna meningsstruktur satte samhällets skyldighet att erbjuda meningsfull vård i första rummet. Skyldigheten accentuerades av att samhället inte kunnat förhindra att legala och illegala profitintressen exploaterat människors utsatthet. Man krävde också att ojämlikhet och andra sociala missförhållanden, liksom en innehållslös materialism, måste bekämpas med en aktiv reformpolitik som betonade solidaritet, gemenskap, jämlikhet och andra humanistiska värden.

Legaliseringsstrategin

Även bland legaliseringsförespråkarna fördes efterfrågeorienterade resonemang om orsaker, om än med andra innebörder och vinklingar. Välfärdssamhällets materialism och kyla sågs som ett viktigt skäl till varför så många ungdomar vände samhället ryggen. De sökte efter något annat än legal verklighetsflykt i form av TV, alkohol, piller och likgiltighet inför tidens stora frågor; existentiella spörsmål, influenser från andra kulturer, utsugning av fattiga länder, befrielsekrigen, indoktrineringen, expertvåldet, auktoritetslydnaden, etc. Bruket av droger blev i detta perspektiv en protest mot en äldre generations förlegade och mossbelupna livsstil, eller med Barbara Bergers ord:

Och varför, dristar jag mig till att fråga, skulle unga människor respektera de äldre? Vi ungdomar skapade inte det här kriget i Vietnam, eller den här situationen i Afrika eller Tyskland eller Mellanöstern. Allt vi sett under vår uppväxt var bekvämliga föräldrar som sa att man inte skulle bekymra sig om världen, fattigdomen och kriget. Så när vi förfaller till knark säger vi oss, varför skulle vi lyssna på dem? Varför?⁷²

Men det var inte alla droger som lämpade sig för protest. Alkohol, sömn- och lugnande medel och opiater, dvs. medel som dövar, räknades till den "fyrkantiga" världens arsenal. Fram till början av 60-talet hade centralstimulantia ställning av protestdrog, men uppfattningen att "speed kills" trängde så småningom ut den bland legaliseringsförespråkarna, till förmån för hallucinogener som cannabis (marijuana, hasch), meskalin och LSD. Skillnaden mellan olika droger framhölls bl.a. av Sture Johannesson:

Jag vill vara nykter. Jag vill inte äta läkemedelsfabrikanternas lyckopiller. Jag vill svartlistats på alla slags systembolag. Jag vill vara nykter. Jag vill röka mitt hasch. Jag vill kritisera en kultur där Bob Dylan, The Byrds, Donovan, Mothers & Beatles får sina skivor förbjudna att spelas medan hymnen till alkoholförbudets upphörande 'Happy days are here again' skrålar desto hellre. En civilisation av drinkare, hypokondriska tablettkäkare och fyllbultar som terapeutiskt har utlevt sina delirier genom att förtrycka och slå ihjäl röda, svarta och nu även gula människor.⁷³

Argument om tillgänglighet hade udden riktad mot läkemedelsindustrins produkter och "pillermentaliteten" sågs som ett exempel på det falska medvetande som det kapitalistiska samhället skapar. I ett annat, mänskligare samhälle, skulle det inte finnas behov vare sig av läkemedelsindustrin eller deras produkter. I övrigt karakteriserades legaliseringspositionen av ett massivt motstånd mot kontroll. Människor själva, inte myndigheter, skulle utifrån sina egna erfarenheter och överväganden göra prioriteringar och bestämma över sina liv.

En differentierad syn på droger kan spåras bakom uppfattningen om drogbrukets konsekvenser. Hallucinogenerna öppnade en port till andra världar, menade man, och positiva egenskaper särskilt hos hasch betonades, exempelvis ökad social gemenskap, intellektuell stimulering, ökad introspektion, förbättrad perceptuell sensitivitet, eufori, och stimulerad sexualitet. Rätt använd ansågs rätt sorts narkotika innebära en väg till ökat medvetande och ökad insikt; politiskt och existentiellt. Det handlade inte om att bli beroende, eller med den amerikanske författaren William Burroughs' ord:

Haschisch fungerar som vägvisare till psykiska områden som man sedan kan vända tillbaka till utan att intaga stoffet, det vill säga man kan upphöra med att röka haschisch när man gjort sig bekant med de landskap som rusgiften har öppnat vägen till – liksom fallet är med övriga psykedeliska droger.⁷⁴

Uppfattningen om hasch som inkörsport till starkare droger och kriminalitet avvisades som en myt med samma sanningsvärde som påståendena om att den första pilsnern leder till alkoholism och att stölden av knappålen leder till silverskålen.

Människor ska ha frihet att själva välja vilka droger de vill använda. Det var den allt överskuggande moraliska aspekten inom *legaliseringsstrategin* och så här uttrycktes den av Öyvind Fahlström och Björn Netz 1967:

Nu gäller det att fastställa om en vuxen människa har samma rätt att bestämma om han eller hon vill berika och fördjupa sitt liv genom ett kemiskt preparat som genom en film, en bok, en psykoanalys eller ett kärleksförhållande.⁷⁵

Inom detta meningssammanhang förmedlades synsätt och innebörder via helt andra metaforer än inom de två andra. Narkotikaruset liknades vid en inre resa och narkotika sades fungera som ett färdmedel eller en vägvisare till nya, berikande inre upplevelser.

Historiska exempel som anfördes beskrev bruket av droger inom andra kulturer, särskilt bland sydamerikanska indiankulturer och österländska religioner. Det är vishetens och klarsynens förvaltare som i alla tider använt medvetenhetsutvidgande medel, menade man. En annan tradition som åberopades gällde framstående författare, konstnärer och musiker, som använt sådana droger i sin skapande verksamhet. Namn som Rimbaud, Baudelaire, Aldous Huxley, m.fl. ansågs bekräfta att hallucinogenerna öppnar portar till extasens och mystikens världar. Den internationella narkotikakontrollen, i form av internationella konventioner med syfte att eliminera den illegala trafiken, fick i detta sammanhang en annan betydelse. Den sågs som ännu en variant av västvärldens moraliska imperialism. Framför allt den amerikanska kontroll-

myndigheten betraktades som alkoholkapitalets och den multinationella läkemedelsindustrins följsamma tjänare. Utifrån detta synsätt avtecknade sig det internationella kontrolltabelissemangets plan tydligt. Utan hänsyn till kulturella traditioner ämnade man utrota droger som använts i tusentals år, för att därefter lämna fältet fritt för alkoholexportörer och pillermånglare.

“Marijuana på systemet” och “Turn on, tune in, drop out” var slogans som uttryckte *legaliseringsstrategins* credo. Illustrativa exempel gällde popkonserter, happenings och andra evenemang där bruket av hallucinogener relaterades till fred, kärlek, glädje, och gemenskap. Ifråga om ikoner förekom åtskilliga psykedeliska motiv hämtade från samtida bildkonst, varav bilder på stiliserade hampblad – en symbol för fred och frihet – i särskilt hög grad uttryckte legaliseringsförespråkarnas uppfattning.

Den policy som formulerades utmärktes av kravet på att narkotika (hallucinogener) skulle säljas på systembolaget eller via apotek. Den legaliserade handeln var ämnad för vuxna, men någon preciserad åldersgräns för minderåriga presenterades inte. Innehav av annan narkotika skulle avkriminaliseras. Man betonade att samhället inte ska straffa, utan istället erbjuda vård till personer som blivit beroende eller tagit skada av sitt bruk. Som samhällets främsta uppgift framhölls åliggandet att informera om drogernas effekter och upplysa om hur de bör användas.

De strategier som tydliggjorts med hjälp av tolkningsramarna kan sammanfattas i följande schema:

	Kontroll- och sanktionsstrategin	Vård- och reformstrategin	Legaliseringsstrategin
Orsaker	Ökad tillgänglighet av beroendeskapande preparat	Vantrivsel och missanpassning	Protest mot materialism och likgiltighet
Konsekvenser	Socialt särfall	Nedbruten hälsa	Berikat liv
Moraliska kännetecken	Svikna förpliktelser	Missbrukaren – ett offer	Frihet att välja drog
Metaforer	Epidemi/katastrof Motståndet – ett krig	Sjukdom	Vägvisare/resa
Historiska exempel	Kontrollpolitiska exempel från USA, England, Japan	Kontrollpolitiska exempel från USA, England, Japan	Narkotikabruk inom andra kulturer och bland konstnärer
Slogans	Krafttag mot narkotikan	Vård istället för straff	Marijuana på systemet. Turn on, tune in, drop out
Illustrativa exempel	Beroende och obotlighet	Offer som inte får hjälp	Gemenskap, fred, glädje och kärlek
Ikoner	Sprutan i olika positioner	Sprutan i olika positioner	Stiliserade hampblad Psykedeliska mönster

Styrkeförhållanden och inflytande

En klassificering av artikelmaterialen med avseende på de tre strategierna, baserad på artikelinnehåll och författarens "hemvist" visar följande:

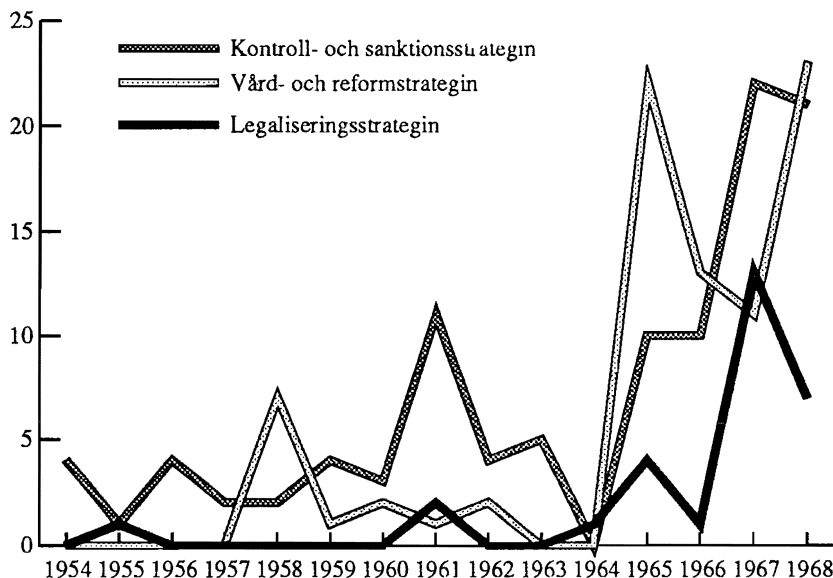
De tre strategiernas relativa inflytande bedömt utifrån antal/andel tidningsartiklar:

Kontroll- och sanktionsstrategin	103	(48%)
Vård- och reformstrategin	82	(38%)
Legaliseringsstrategin	29	(14%)
	<hr/>	
	214	(100)

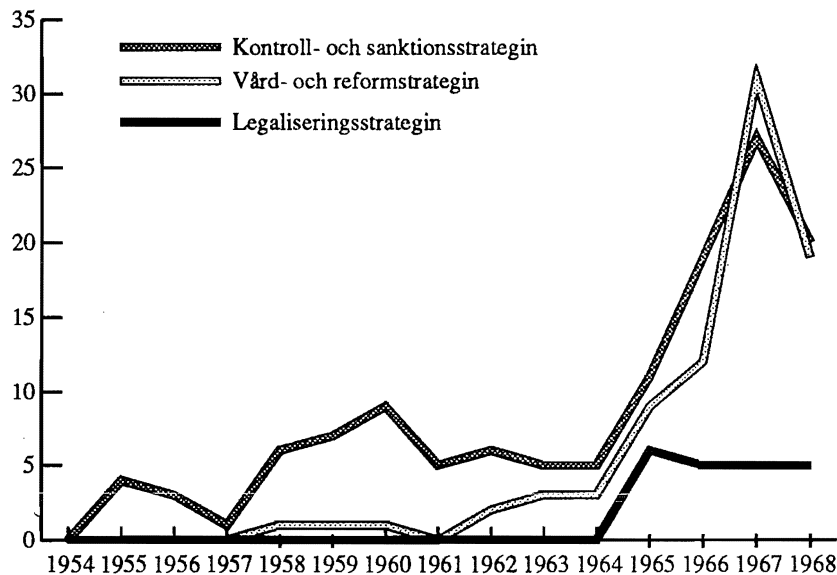
De tre strategiernas relativa inflytande bedömt utifrån antal/andel tidskriftsartiklar:

Kontroll- och sanktionsstrategin	128	(55%)
Vård- och reformstrategin	82	(36%)
Legaliseringsstrategin	21	(9%)
	<hr/>	
	231	(100)

Baserat på samma klassificering kan strategiernas relativa inflytande över tid åskådliggöras enligt figurerna 5 och 6:

Figur 5. Strategiernas relativa inflytande bedömt utifrån klassificering av tidningsartiklar.

Figur 6. Strategiernas relativa inflytande bedömt utifrån klassificering av tidskriftsartiklar.

Totalt sett föreligger således en dominans för *kontroll- och sanktionsstrategin*, vilken främst bryts av *vård- och reformstrategins* starka genomslag under åren 1965–68. Trendbrottet är dock inte av det slaget att det kan sägas ha gått ut över den förstnämnda strategins inflytande. Snarare fick vi ett kraftigt ökat tillskott av artiklar under denna period och därigenom en intensifierad plädering för samtliga strategier, samt en häftig polarisering mellan dessa. *Legaliseringsstrategin* formulerades i huvudsak samtidigt som *vård- och reformstrategin* nådde sin höjdpunkt. Legaliseringsföreträdarnas problemuppfattning och åtgärdskrav artikulerades i ett betydligt mindre antal artiklar än de båda andra. Men denna strömning fick trots det ett betydande genomslag bland vissa grupper; i konstnärliga kretsar, bland aktionsinriktade “vänsterintellektuella”, bland hippies och andra konformitetens “avhoppare”.

Inom *kontroll- och sanktionsstrategin* formulerades en narkotikapolitik som i väsentliga delar grundlades under den första problemgenerationen, dvs. främst under 1900-talets första decennier. Reglering och kontroll i syfte att göra de beroendeskapande medlen svåråtkomliga, sanktioner mot dem som brutit mot restriktionerna och tvingande vård för de personer som blivit beroende, är moment som både då och senare betonats av åtskilliga företrädare för rättsväsende, sjukvård och mentalvård, såväl som den verkställande myndighetsmakten med jurisdiktion över det berörda området. Genom *kontroll- och sanktionsstrategin* har de etablerade institutionerna förmedlat sitt budskap. Men i artikelmaterialen är det också ett perspektiv med många förespråkare bland exempelvis journalister/redaktörer och politiker. Kärlpunkten utgörs av en systembevarande problemsyn, enligt vilken samhällets åtgärder främst måste inriktas på korrektion av de individer och grupper som bryter mot samhällsfördragets skrivna och oskrivna regler. Det åligger samhällets etablerade institutioner att tillse att normativ konsensus och redliga förhållanden upprätthålls.

Bortsett från enstaka läkare under narkotikaproblemets första generation, vilka utgick från en uttalad sjukdomssyn i förhållande till sina narkotikaberoende patienter, fick *vård- och reformstrategin*, som vi sett, sitt egentliga genomslag kring mitten av 1960-talet. Det sammanföll med tidpunkten då narkotikamissbruket blev en verkligt stor mediafråga. Framför allt två omständigheter bidrog därtill. Vid denna tidpunkt gjorde en ny typ av aktör entré: den socialt engagerade lekmannen. Den tydligaste representanten för denna kategori var Frank Hirschfeldt, matematiker och förlagsman. År 1964 började han publicera kritiska artiklar om den rådande narkotikapolitiken och med särskilt skarp udd riktad mot polis och åklagare. I mars 1965 tog han initiativ till bildandet av Riksförbundet för hjälp åt läkemedelsmissbrukare, RFHL, som blev en

plattform för aktiv opinionsbildning. I februari samma år skrev Hirschfeldt i Expressen:

Det finns ett narkotikaproblem, men ännu knappast någon narkotikadebatt utanför de s.k. fackkretsarna. Pressen har hittills visat större intresse för de stora rubrikerna om inbrott, stölder och prostitution i samband med narkotika än för själva problemet bakom dessa rubriker.⁷⁶

En annan tilldragelse som definitivt förde frågan utanför fackmännens krets var TV:s programserie *Dokument 65* som sändes i slutet av det året. För första gången fick svenska folket i närbild se och höra narkotikapåverkade människor, interiörer från knarkarkvartar, människor med abstinens, narkotikamissbrukare på fängelser och mentalsjukhus, trafiken med Preludintabletter från Spanien, m.m. De fyra programmen vände upp och ned på åtskilliga invanda föreställningar, kritiserade samhällets passivitet och det sätt varpå ansvariga myndigheter handskades med problemet. Programmen gav också upphov till en efterföljande häftig debatt.

Före denna tidpunkt överskuggades narkotikaproblemet av andra sociala frågor på den massmediala arenan. Ett undantag är 1961 då författaren Janne Bergqvists artiklar om narkotikahysteri skapade debatt i dagspressen. Men annars var det andra problem som fångade intresset och bestämde det offentliga samtalets dagordning. Frågor om brott och straff, särskilt ungdomsbrottsligheten (bilstölder) och ungdomsvården var 1950-talets och det tidiga 1960-talets stora debattämne. Även ungdomsproblem i form av serieeländet (tidigt 50-tal), skoldisciplin, ungdomsfylleri och ragggarbråk intog en tätposition på den massmediala arenan. Ett annat livligt diskuterat ämnesområde var sexualmoralen där åsiktsbrytningen tydliggjordes i kontroverserna kring pornografin, censuren och abortlagstiftningen. Kristendomsundervisningen i skolan är ytterligare ett exempel på en moralfråga som problematiserades under den här perioden.

Vård- och reformstrategin utmanade expertkunskap och expertvälde. Professionsföreträdare som tidigare haft ett närmast oinskränkt monopol på problemdefinition och åtgärdsutformning beträffande narkotika och andra beroendeframkallande medel blev plötsligt ifrågassatta och anklagade för att själva vara en del av problemet. En annan orsaksanalys, med betoning av sociala och psykologiska faktorer inverkan på människors behov av stimulans, avslappning, sömn, flykt, m.m., lyftes fram och fick brett, för att inte säga, allmänt gehör. Även kraven på adekvata åtgärder uttrycktes i termer av kritik mot traditionell kriminalpolitik och mentalvård. Narkotikamissbruk uppfatta-

des som en sjukdom och behandlingen skulle bestå av vård under öppna former. Även tidigare hade narkotikamissbruk lokaliserat till etablerade grupper, exempelvis sjukvårdspersonal och konstnärer, definierats som ett medicinskt problem snarare än ett kriminalpolitiskt. Det nya var att denna definition började tillämpas utan klassmässiga inskränkningar. Alla narkotikamissbrukare, också socialt utslagna och kriminella, betraktades som offer för en sjukdom. Även kravet på öppna vårdformer innebar en ny, mera behandlingsoptimistisk syn på narkomanin samtidigt som det innebar ett totalt underkännande av mentalvårdens standardrecept med långvarig slutenvård. Åtgärdskraven omfattade även yrkanden på att socialvården, en myndighet som dittills spelat en underordnad roll i sammanhanget, skulle ges ett större ansvar för samhällets förebyggande- och uppsökande insatser mot narkotikamissbruket.

En annan aspekt av den starka polariseringen mellan *vård- och reformstrategin* och *kontroll- och sanktionsstrategin* gäller den höga graden av personligt färgade motsättningar och animositet. I maj-juni 1966 fick narkotikadebatten, som redan tidigare vid olika tillfällen under 60-talet utmärktes av högt röstläge och personangrepp, en delvis annan karaktär. Vid denna tidpunkt hade Frank Hirschfeldt och Nils Bejerot sin första större replikväxling med fyra artiklar i Dagens Nyheter.⁷⁷ Artiklarna utmärks av en hård dragen polemisk stil och ett innehåll mättat av personligt färgade insinuationer och anklagelser, samt förebråelser om förvanskningar av fakta och tolkningar. Utan tvekan fick narkotikadebatten med dessa båda debattörer två slagfärdiga och polemiskt lagda skribenter, vilka kom att avsevärt höja både tonläge och debattvolym.

Legaliseringsstrategin har ingen motsvarighet i den debatt om olika njutningsmedel som fördes tidigare under 1900-talet och dess ställning under den här aktuella perioden var egentligen inte heller särskilt stark. Uppmärksamheten kan snarare tillskrivas det uppseende som en markant avvikande uppfattning ofta väcker, än att det rörde sig om ett i kvantitativ mening brett inflytande. Artikulerade krav på legalisering restes första gången mer implicit i form av kritik mot en allt strängare reglering av centralstimulerande medel. Den ansågs leda till en kontroll som ställde fria, vuxna medborgare under förmyndarskap.⁷⁸ År 1965 initierades en debatt i vilken kravet på statligt auktoriserad försäljning av marijuana fördes fram i explicit mening.⁷⁹ De krav på legalisering som sedan framfördes under åren 1967–68 avsåg förutom cannabis preparat som meskalin och LSD, och *legaliseringsstrategin* lokaliserades socialt huvudsakligen till den psykedeliska strömningen inom 60-talets ungdomsrörelse. Notabelt är att det bland legaliseringsförespråkarna existerade

en utbredd samsyn med övriga åsiktsriktningar i fråga om begrepp som beroende och medicinska och psykologiska riskbedömningar när det gällde preparat som morfin, heroin, amfetamin och barbiturater. Dessutom problematiserades alkohol som en synnerligen destruktiv och farlig drog.

Legaliseringsstrategin spelade en betydelsefull roll för introduktionen av en mer tillåtande syn på bruket av främst cannabis och för en mer differentierad syn på olika drogers verkningar och kulturella funktion över huvudtaget. Kraven på legalisering bidrog sannolikt till att farobeskrivningar, riskbedömningar och hotbilder som presenterades av *kontroll- och sanktionsstrategin* fick en tendens till överdrift på grund av ökade ambitioner att avskräcka. Men i stor utsträckning avfärdades legaliseringsförespråkarna som "knarkromantiker" och "knarkhelgon" och deras strävan vann ingen framgång på den politiska nivån. Inställningen till frågan om straffansvar för innehav av narkotika för eget bruk skärptes exempelvis under den period då *legaliseringsstrategin* var som mest vital.⁸⁰

1960-talets legaliseringsrörelse, åtminstone den svenska varianten, skiljer sig på ett avgörande sätt från den legaliseringsrörelse som kommit till uttryck under det sena 1980- och tidiga 90-talet. 60-talets rörelse var en form av "vänster-libertarianism" där frihetskravet grundades på individens rätt till ett hedonistiskt levnadssätt i fråga om droger, sexualitet, arbete, etc. Detta krav emanerade inte från någon principiell kritik mot statliga ingripanden inom andra områden, som exempelvis välfärdsstatens sociala trygghetssystem. I det senare fallet rör det sig om en form av "höger-libertarianism" där frihetskraven grundas på naturrättsliga doktriner och en generell antistatlig grundsyn. Legalisering av narkotika är i detta sammanhang inte i första hand ett krav framfört av personer med speciella preferenser för narkotiska preparat i sig. Det är mera frågan om ett område inom vilket individens oförytterliga rättigheter anses bli kränkta till följd av statliga ingripanden i privatlivets sfär.⁸¹

Kravet på avkriminalisering av innehav av narkotika för eget bruk kombinerat med plädering för en "engelsk lösning", dvs. tilldelning av narkotika till missbrukare som frivilligt registrerat sig hos läkare, var rekommendationer som kan placeras i en gränzon mellan *legaliseringsstrategin* och *vård- och reformstrategin*. Denna problemlösning utmanade ett flertal hävdvunna föreställningar och var därmed kontroversiell redan innan det s.k. legalförskrivningsprojektet startade våren 1965. Den utbredda uppfattningen om nödvändigheten av långvarig slutenvård och definitionen av narkotikamissbrukare som moraliskt förfallna och kriminella individer underkändes och angreps av de aktörer som förespråkade poliklinisk förskrivning av narkotika. Bakom

denna och ett flertal andra kontroverser kan spåras en kamp om problemets grundläggande definition: Hur ska fenomenet narkotikamissbruk uppfattas och förstås? Är det en kriminell handling eller en sjukdom? Är det ett polisiärt eller ett medicinskt problem? Ska samhället i första hand bestraffa eller vårda? Under vems bestämmanderätt ska det primärt sortera; rättsväsendets eller medicinens? Frågan om tillämpningen av bestämmelserna om olaga innehav som samhällets enda mer påtagliga åtgärd mot narkotikamissbruket, exponerad främst genom polemiken mellan Sten Warholm och Frank Hirschfeldt, var ett annat område där denna grundläggande motsättning kom till uttryck.⁸²

I dessa för 1960-talets narkotikadebatt utmärkande tvister var det internationella inflytandet påtagligt. Det engelska systemet med en närmast okontrollerad förskrivning, kritiken i den s.k. Brainrapporten och förslagen till inskränkningar och kontroll kommenterades och bedömdes i den svenska debatten. Minst lika viktig var den förändring som inträffade i USA under 1960-talets första hälft. År 1962 fastslog Högsta domstolen att narkotikamissbruk kunde jämföras med andra sjukdomar, vilket i princip åter gjorde det möjligt för läkare att förskriva narkotika i nedtrappnings- eller underhållsdoser till narkomaner. En rad andra tunga instanser, som *the President's Advisory Commission on Narcotic and Drug Abuse* och *the American Medical Association*, uttalade sig för möjligheten att under sträng kontroll och i experimentform pröva ambulansbehandling med förskrivning av narkotika.⁸³

Det var uteslutande *vård- och reformstrategin* som förmedlade dessa liberala nyhetsvindar från väster och som försökte omsätta dem på svenska förhållanden. Utmärkande för flertalet aktörer inom denna strömning var att de uppfattade sig själva stå i frontlinjen för den vindkantring av tidsandan och det politiska klimatet som, i opposition mot 50-talets slutna och kalla förhållanden, blev manifest kring mitten av 1960-talet. En stor del av *vård- och reformstrategins* framgång kan förklaras av att man på narkotikaområdet formulerade kritik och krävde alternativa lösningar, vilka överensstämde med de förändringens vindar som parallellt drog fram över områden som kriminalvård, nykterhetsvård, mentalvård, och socialvård. Det var en generell kritik mot gårdagens paternalism, ett uppror mot en moraliserande problemsyn som lastade individer för samhälleliga missförhållanden, en vägran att underordna sig traditionstyngda expertmonopol och maktcentra.

Förutom angreppen på sjukvårdens och rättsväsendets institutioner och aktörer, kan vi se den fräna och framgångsrika kampen mot läkemedelsindustrin, särskilt aktionerna mot den tyska firman Boehringer och dess Preludin-produktion, mot denna bakgrund. *Vård- och reformstrategin* var ifrågasättande

och etiketterades snart som radikal. Men det var en radikalism som gott och väl rymdes inom gränserna för en systembevarande social-liberalism. Aktörerna inom denna strategi hade i stor utsträckning sin politiska hemvist inom folkpartiet och socialdemokratins vänsterflygel. Den kunde av den anledningen inte lika lätt utdefinieras som den libertarianistiska och anarkistiskt influerade *legaliseringsstrategin*. Därför blev också *vård- och reformstrategin* den verkliga utmanaren till *kontroll- och sanktionsstrategin* i fråga om dess dittillsvarande monopol på problemdefinition och utformning samt implementering av åtgärdsprogram på narkotikaområdet.

Målsättningen inom *vård- och reformstrategin* var att förändra både synen på narkotikamissbruk och synen på narkotikamissbrukare, samt att etablera en ny politik baserad på en socialmedicinskt orienterad problemsyn. Med stor framgång lanserades en problemdefinition i vilken narkotikamissbrukarens status som sjuk och exploaterat offer underströks. Narkotikamissbruket beskrevs som ett accelererande samhällsproblem och dramatiska detaljer om den nöd som missbrukarna led gavs stort utrymme. Dessa förhållanden accentuerades genom skildringen av ansvariga myndigheter vilka yrvaket och fumligt försökte lösa ett modernt samhällsproblem med föråldrade medel. Den allmänna uppmärksamheten fångades av appellerna om radikalt nya grepp för att lösa narkotikaproblemet. Agitationen för revidering av rådande problemdefinition och politik resulterade bl.a. i tillskapandet av medicinalstyrelsens narkomanvårdskommitté, där f.ö. inflytelserika aktörer som Ingemar Rexed, Frank Hirschfeldt, Magnus Kihlbom och Kaj Håkansson återfanns i olika positioner.

De politiska beslut om narkotikabekämpningen som riksdagen fattade under 1968 kan, med avseende på problembestämning och åtgärdsprogram, ses som institutionaliseringen av narkotikaproblemet "andra generation". Då dessa förändringar i stor utsträckning framtvingades av *vård- och reformstrategins* succéartade opinionsbildning kan de sägas vara en framgång för denna strömning. Men innehållsmässigt måste policybesluten i väsentliga delar betraktas som ett bakslag. Den nya narkotikastrafflagen och förordningen om olaga innehav av sprutor och kanyler genomsyrades knappast av den "nya" problemsynen. Viktiga krav beträffande bedömningen av olaga innehav av narkotika för eget bruk och ambulansförskrivning av narkotika till narkomaner avvisades. Det senare inte minst på grund av Nils Bejerots framgångsrika kritik mot doktor Åhströms förskrivningsverksamhet och därigenom också indirekt mot dem som pläderat för och försvarat denna verksamhet, främst Frank Hirschfeldt och andra aktörer med anknytning till RFHL.

Vård- och reformstrategins framgångar var större på den massmediala arenan än på den politiska. Man uppnådde inte det paradigmskifte som eftersträvades. Istället kan 1968 års riksdagsbeslut om narkotikamissbrukets bekämpning betraktas som en politiskt sammanfogad syntes mellan *vård- och reformstrategins* och *kontroll- och sanktionsstrategins* viktigaste beståndsdelar. Beslutsprocessen bär tydliga spår av klassisk svensk samförståndspolitik, alltifrån uppläggningsmedel till grundliga utredningar, narkomanvårdskommitténs sammansättning och sammankomster med företrädare för dominerande åsiktsriktningar till det breda remissförfarandet. En väsentlig del av den narkotikapolitik som då tillskapades rörde vården av narkotikamissbrukare. Den skulle bestå av uppsökande vård, öppen- och slutenvård, samt eftervård. Ansvaret för vården förlades till den befintliga social- och sjukvårdsorganisationen och narkomanvården slogs inte samman med nykterhetsvården, som många inom *kontroll- och sanktionsstrategin* hade krävt. Behandlingshem var en ny typ av institution som med hjälp av statsbidrag för anordning och drift skulle tillskapas. Förslagen och besluten om narkomanvård bär *vård- och reformstrategins* tydliga spår. Även i fråga om kraven på fortlöpande kartläggningar och vetenskapliga undersökningar av narkotikamissbruket och förebyggande åtgärder kunde denna strömning notera framgångar. Betoningen av ökade sociala insatser och socialvårdens mer aktiva roll i förhållande till narkotikamissbrukare låg också i linje med ett synsätt som mer betonade sociala och medicinska aspekter än de polisiära.

Men på det straffrättsliga området var det *kontroll- och sanktionsstrategins* synsätt som vann gehör. Med beslutet om en särskild narkotikastrafflag ändrade restriktionerna karaktär. Den reglering som gällt ett narkotikamissbruk som kunde härledas till läkemedelsindustrin och läkarnas forskrivningspraxis omvandlades nu definitivt till en mer repressiv kontroll riktad mot den svarta marknadens aktörer. Maximistraffet för narkotikabrott höjdes från ett år till fängelse i fyra år och en rad förfaranden som tidigare inte var straffbelagda kriminaliserades. Liknande förändringar gjordes i varusmuggningslagen.

Sammanfattningsvis kan man säga att 1968 års beslut om narkotikapolitikens inriktning och utformning, på en organisatorisk nivå, innebar att rättsväsendets grepp över problemområdet förstärktes. Samtidigt lokaliserades en del av ansvaret för förebyggande åtgärder och nya typer av vårdinsatser till socialvårdsmyndigheten, som därmed blev en viktigare instans än sjukvårdsmyndigheten inom narkotikaområdet, och socialstyrelsen fick ett överordnat ledningsansvar. Med tanke på det ringa inslaget av socialvårdare i 60-talets debatt framstår denna utveckling som förvånande. Men mot bakgrund av den typifiering och

sociala lokalisering som präglade problembestämmningen – narkotikaproblemet som ett problem lokaliserat till i första hand socialt marginaliserade ungdomsgrupper – framstår utvecklingen som rationell och följdriktig. En annan faktor som bidrog till de sociala myndigheternas stärkta ställning var framgången för en problembeskrivning med stark betoning av sociologiska och socialpsykologiska orsakssamband.

Ökad polarisering

Riksdagsbeslutet våren 1968 om riktlinjer för bekämpande av narkotikamissbruket innebar inte någon kompromiss i så måtto att de två huvudstrategiernas företrädare var nöjda med vad som uppnåts. Tvärtom polariserades och förgrovades debatten ytterligare under hösten 1968. Personangrepp, anmälningar, rättstvister och utnämningsstrider var ingredienser i en allt mer oförsönlig strid. Tidningen *Expressen* initierade under hösten en kampanj mot narkotikamissbruket, vilken underströk de överspända debattinslagen. Samtidigt kom, enligt regeringen, rapporter om narkotikamissbrukets fortsatta spridning. Detta föranledde regeringen att tillsätta en arbetsgrupp med uppgift att snabbtreda narkotikasituationen. Gruppen konstaterade bl.a. att Sverige blivit en attraktiv narkotikamarknad, att narkotikabrottsligheten blivit ett problem för polis- och åklagarmyndigheter i praktiskt taget hela landet, att antalet personer som kommit i kontakt med olika former av narkotika successivt stigit och att vissa former av narkotika hade stor spridning bland ungdom.

Den 27 december 1968 kom regeringens svar på de ökade kraven om resoluta ingripanden. Ett tiopunktsprogram inriktat på "skärpt kamp mot narkotikabranschens profitörer; ökade förebyggande insatser; förstärkta vårdinsatser och samordning av samhällsinsatserna" antogs.⁸⁴ Polisen var väl förberedd för den huvudroll den tilldelades under åren 1969–70; perioden som Nils Bejerot benämnt "extra restriktiv narkotikapolitik". Redan den 17 december 1968 samlades landets polischefer till en narkotikakonferens i Stockholm. I sitt tal om krafttag mot narkotikan framhöll rikspolischef Carl Persson nödvändigheten av en samlad och slagkraftig polisinsats och för att understryka allvaret men också karaktären på insatsen framhöll han: "Jag skulle vilja se hela aktionen som en stor landsomfattande mordutredning".⁸⁵ Under konferensen antogs ett aktionsprogram i 35 punkter för den skärpta kampen mot narkotikabrottsligheten och redan i januari 1969 satte polisen in uppemot 800 man i bekämpningen.

Det repressiva draget förstärktes genom att riksdagen under våren 1969

fattade en rad beslut av uttalad kontroll- och sanktionsstrategisk karaktär. Den 5 mars antogs en lag om telefonavlyssning vid förundersökningar angående grovt narkotikabrott och samma datum beslutades om höjda straffsatser för grovt narkotikabrott och grov varusmuggling av narkotika (från lägst ett till högst sex års fängelse).⁸⁶ Riksdagen beslutade även om en förändring av lagen om sluten psykiatrisk vård i vissa fall, som innebar att även oförmåga att till följd av missbruk av beroendeframkallande medel bedöma sitt behov av vård skulle utgöra en specialindikation för omhändertagande för psykiatrisk tvångsvård.⁸⁷

Inom samarbetsorganet för bekämpande av narkotikamissbruket (SBN), med rättschefen i justitiedepartementet Carl Lidbom som ordförande, ägnade man informationsfrågorna särskilt utrymme.⁸⁸ Informationens innehåll och frågan om vilka experter som skulle anförtros uppdraget att utforma en faktabaserad information diskuterades ingående. Flera ledamöter (chefer för statliga myndigheter) framhöll den skada som tidigare inträffat till följd av att "falska profeter" framträtt. Även Sveriges Radios representant instämde i bedömningen av den skada som vållats av "falska profeter". Med detta begrepp avsågs informatörer och opinionsbildare som inte med tillräcklig tydlighet markerat narkotikamissbrukets risker och skadeverkningar. Nu ämnade man däremot ta fram en mer sanningsenlig version, byggd på fakta och omdömesgilla bedömningar gjorda av objektiva experter. Ett annat önskemål som framfördes var behovet av en information som inte ägnade samhällets brister och tillkortakommande alltför stort utrymme, utan som mer var koncentrerad på narkotikamissbruket och åtgärderna däremot. Resultatet blev skriften *Fakta om narkotika och narkomani*, ett drygt sextiosidigt informationsdigert alster med fokus på narkotikans, särskilt cannabisens, skadeverkningar samt narkomanins uppkomst. Med denna av centrala myndigheter auktoriserade "sanning" om narkotika och narkomani försökte SBN återföra narkotikadebatten till de nyktra experternas domäner. Men myndigheternas möjlighet att genom institutionsbunden expertis ensamma styra narkotikainformationen kunde inte återerövas. Under 1969 förekom en livlig pressdebatt om uppmärksammade inslag i opinionsbildningen. Även om det kanske inte var några verk av "falska profeter" så var det definitivt exempel på aktioner av "okontrollerade profeter".

Den 6 januari 1969 pryddes 400 av Arebolagens reklamplatser i Stockholm av affischer utformade som dödsannonser. De förkunnade att Marianne, Kent, Kerstin och John, samtliga i tjugoårsåldern, dött på grund av sitt narkotikamissbruk: "Narkotikan tog hans/hennes liv". Mannen bakom annonskampanjen, vilken bekostades av Arbmans annonsbyrå och Arebolagen, var reklammannen

Leon Nordin som i affischerna såg ett bidrag till en effektivare information om ett utbrett samhällsproblem:

Affischerna riktar sig till ungdom och vanligt vuxet folk – inte till knarkare och langare. På dem som redan dragits in i djävulscirkeln biter ingen propaganda hur den än utformas. Men folk i allmänhet tror fortfarande att narkotikamissbruk bara hör hemma i den “undre världen”, på Mariatorget och i langarnästena. I själva verket griper missbruket omkring sig alltmer, mitt i solskenet på gator och skolgårdar. Det är oerhört viktigt att både föräldrar och ungdom får klart för sig hur allvarligt problemet är, och att man måste ta ställning till detta genom att aktivt medverka till att missbruket stävjas.⁸⁹

Den 10 februari 1969 publicerade Expressen en bilaga med “grundläggande narkotikakunskap”, skriven av Nils Bejerot. Denna “informationsskrift i massupplaga” riktades till alla föräldrar med ungdomar i tonåren. Här berättas bl.a. om narkomanins kännetecken, de olika preparatens verkningar och farlighet, narkotikans vägar, m.m. Innehållet präglas av Bejerots orsaksanalys med gifterna och dess verkningar i centrum, bestridandet av de sociala förhållandenas betydelse och ett restriktivt åtgärdsprogram influerat av det japanska exemplet. Teckningarna som illustrerar narkotikatrafikens aktörer påminner starkt om urvalet i *Det Bästa* under 1950-talet. Bilagan kännetecknas även av drastiska exemplifieringar och hårddragna slutsatser. Vi får bl.a. besked om att vårt samhälle skulle gå under på tio år om hasch blev lika vanligt som alkohol. Studiematerialet *Narkotika – det handlar om medmänniskor* (utgivet av ABF, Verdandi, SSU, Unga Örnar och Folksam) anknöt till *vård- och reformstrategins* problemsyn och åtgärdsförslag. Ett av syftena med studiematerialet var att sätta in narkotikaproblemet i dess sociala och politiska sammanhang. I motsats till de båda tidigare exemplen betonas att de som blir beroende av narkotika är en relativt liten grupp ungdomar, vars sociala situation präglas av anpassningssvårigheter, vilka ansågs ha blivit grundlagda redan under barndomen. Särskilt kontaktproblemen, avståndet mellan människor och oförmågan till förståelse av varandras problem, lyfts fram som en orsak till varför vissa ungdomar utvecklar beroende av alkohol och narkotika.

Det hysteriska draget i debatten under hösten 1968 resulterade i flera anmärkningsvärda initiativ och åtgärder. Från Sveriges Radios sida uppfattade man tydligen läget som så alarmerande att man under våren 1969, inom SBNs ram, samordnade sin programplanering med den informationssatsning som de ansvariga myndigheterna arrangerade. Nu var det inte tal om den typ av myndighetskritisk granskning som genomsyrar programserien *Dokument 65*. Den polisiära mobiliseringen inträdde mot bakgrund av uppgifterna om att

Sverige blivit en attraktiv marknad för den internationellt organiserade narkotikahandeln. Denna hotbild föranledde också en uppluckring av banksekretessen. Enligt en promemoria daterad 23 januari 1969 hölls en särskild överläggning om banksekretessen vid utredningar om grov narkotikabrottslighet med bl.a. rikspolischefen, riksåklagaren och företrädare för bankväsendets högsta ledning.⁹⁰ Man kom då överens om att frånga den gällande ordningen för informationsutbytet mellan polis och bank och enades om att rikspolischefen själv i fall med grov narkotikabrottslighet skulle begära upplysningarna utan att i skriftlig form behöva lämna någon redogörelse för den pågående utredningen eller graden av misstanke.

Händelseutvecklingen under hösten 1968 och våren 69 förstärkte tendensen till ökat inflytande för *kontroll- och sanktionsstrategin*. De repressiva inslagens tilltagande dominans hade dock ingen motsvarighet i form av några säkerställda kunskaper om en förvärrad situation. Kunskapsläget präglades fortfarande av betydande osäkerhet och delvis motsägande uppgifter, och narkotikadiskursen var i allt högre grad fokuserad på vissa gruppers missbruk av vissa preparat. Narkomanvårdskommittén sammanfattade 1969 narkotikamissbrukets utbredning och trender t.o.m. hösten 1968 enligt följande:

Läget inom normalpopulationen respektive olika riskgrupper har tidigare summerats. En anmärkningsvärd olikhet har framkommit. I normalpopulationen har drogmisshuset visserligen ökat markant under observationsperioden men ökningen kan helt tillskrivas stegrad spridning av cannabis, medan ökningen i bruket av centralstimulantia i början av observationsperioden numera (hösten 1968) förbyts i en viss nedgång. Såväl inom socialvårdspopulationen som bland s.k. asociala utgör däremot missbruk av centralstimulantia och andra svårare narkotika ett ständigt större bekymmer. Missbruket breddas dessutom ytterligare, och allt fler åldersgrupper visar höga frekvenstal. Att märka är dock att en viss avmatning av ökningstakten möjligen kan vara på väg. Dessa olika trender i utvecklingen tyder på att medan särskilt bruket av centralstimulantia kanske redan kulminerat i normalpopulationen, fortsätter det att spridas inom riskgrupperna. [...] Det ökade narkotikamissbruket bland unga människor får inte bortskymmas att bland äldre utgör missbruk av sömnmedel och lugnande medel alltjämt ett allvarligt och – av både sjukhusenkäten och andra material att döma – allt större problem.⁹¹

Under hösten 1968 och våren 69 flyttade således *kontroll- och sanktionsstrategin* fram sina positioner, främst inom det polisiära området, medan *vård- och reformstrategins* prioriterade områden, exempelvis det uppsökande arbetet och frivilligvårdens utbyggnad, sköts i bakgrunden. Regeringens tiopunktsprogram mötte uppskattande bifall från dem som efterlyst snabba och resoluta

ingripanden, medan det av dem som betonade strukturförändrande åtgärder betraktades som anpassligt och en eftergift åt högljudda repressiva krafter. Genom detta händelseförlopp vidgades klyftan mellan *kontroll- och sanktionsstrategin* och *vård- och reformstrategin* ytterligare, och den antydning till potentiell kompromiss som trots allt kan skönjas i 1968 års riksdagsbeslut om riktlinjer för bekämpandet av narkotikamissbruket var inte längre möjlig att realisera.

Sammanfattande diskussion

Den aktuella perioden, 1954–68, kan betraktas som ett skede med en intensifierad kontrovers kring bruket och missbruket av narkotika och andra beroendeframkallande medel. Kampen gällde den problemdefinition, politik och ansvarslokalisering rörande missbruk av njutningsmedel och läkemedel som etablerades under 1900-talets första decennier; narkotikaproblemets första generation. Denna problembestämmning var ännu i början av 1950-talet förhärskande. Striden kulminerade under åren 1965–68 då den traditionella *kontroll- och sanktionsstrategin* utmanades av främst *vård- och reformstrategin*, men i viss mån också av *legaliseringsstrategin*. Synsätt och ingripandeformer från narkotikaproblemets första generation reproducerades genom *kontroll- och sanktionsstrategin*.

Tendensen att lokalisera hotet till specifika grupper som ungdomar och socialt marginaliserade personer, vilka redan tidigare var föremål för samhällelig problematisering, känner vi igen från det tidiga 1900-talets diskurs om ett omåttligt bruk av njutningsmedel. Reglering och kontroll genom kriminalpolitiska instrument, kompletterat med omhändertagande för slutenvård inom psykiatri och den ansvariga sjukvårdsmyndighetens tillsyn av läkarnas förskrivningspraxis, hör till ett åtgärdsprogram som institutionaliserades under 1900-talets första årtionden.

Vård- och reformstrategins utmaning bestod i kraven och anspråken på en annorlunda problemuppfattning, reformerade och nya åtgärder, samt andra instanser som ansvariga för politikens implementering. Mot en gängse kriminalpolitisk problembestämmning ställdes en social-medicinsk. Kraftmätningen mellan traditionalister och revisionister resulterade i att riksdag och regering fattade beslut om ett nytt åtgärdsprogram och en delvis annan ansvarslokalisering. Vi kan se denna process som kulmen av narkotikaproblemets andra generation och legitimeringen av narkotikamissbrukets andra problemcykel.

Vård- och reformstrategin hade större framgång på den massmediala arenan än på den politiska. Även om 1968 års åtgärdsprogram, i synnerhet på vårdområdet, formades av revisionisternas krav innebar beslutet om nya riktlinjer, främst genom införandet av en särskild narkotikastrafflag, att det kriminalpolitiska greppet om narkotikafrågan förstärktes. Denna trend befästes ytterligare genom *kontroll- och sanktionsstrategins* offensiv under hösten 1968 och våren 69. Utvecklingen kan också tolkas som att problemområdets traditionella aktörer, framför allt i form av rättskipare och läkare som representerade etablerade vårdintressen, i stor utsträckning lyckades slå tillbaka det angrepp som kulturarbetare, journalister/redaktörer och vissa socialmedicinare riktade mot den traditionella problemhanteringen. På en organisatorisk nivå innebar "åtgärdsformeringens" typifiering och sociala lokalisering av narkotikamissbruket att socialvården och polis-, åklagare- och tullmyndigheten kunde notera en avsevärd tillväxt av sina revir.

På samma sätt som det tidiga 1900-talets tobaksproblem efterhand reducerades och koncentrerades till ett problem som handlade om unga pojkars cigarettökning, blev den aktuella periodens narkotikaproblem i hög grad en fråga om ungdomars missbruk av centralstimulantia och, något senare, hallucinogener. Inom ramen för denna generationsbaserade problemlokalisering förekom också en social. Analogt med att lärare och läkare under 1910-talet koncentrerade sin uppmärksamhet på de vanartade pojkarnas cigarettökning, förekom en likartad fragmenteringsprocess mot slutet av 1950-talet då narkotikamissbruk i ökad grad blev synonymt med injektionsmissbruket bland kriminella pojkar och prostituerade flickor. Genom denna selektion och utkristallisering framträdde konturerna av en bekant gestalt, närmare bestämt den samtidigt både hotfulla och tragiska figur – den unga narkotikaslaven – som under 1950-talet skildrats i *Det Bästa* och otaliga andra tidnings- och tidskriftsartiklar. En social lokalisering till ungdomar med uppenbara förbindelser till den undre världens kriminella kretsar innebar också att fenomenet åskådliggjordes och strukturerades som ett ungdomsproblem. Därmed kunde narkotikadiskursen i stor utsträckning inordnas under 1950- och det tidiga 60-talets övergripande problemtema: vuxenvärldens oro och bekymmer över ungdomens, och särskilt den asociala och kriminella ungdomens, levnadssätt. Denna anslutning till en av den aktuella samhällsdebattens verkligt röda trådar underlättade problemlanseringen på den massmediala arenan. Lokaliseringen till asociala och kriminella ungdomsgrupper innebar en skärpning av de faror och hot som kunde förbindas med ämnet. Socialt missanpassade ungdomar som med benäget bistånd av kriminella figurer flyr livet genom att injicera

narkotika inbegriper en helt annan dramatisk potential än andra aspekter av narkomanins omfattande komplexitet; exempelvis medelålders kvinnor vilka missbrukar barbiturater vilka ordinerats av läkare, eller sjukvårdspersonal som blivit beroende av det morfin de har tillgång till. Genom fokuseringen på dessa dramatiska särdrag blev narkotikamissbruk också en fråga som svarade upp till den massmediala arenans urvalskriterier beträffande ett möjligt samhällsproblems dramatiska potential. Tidmässigt kom narkotikadiskursen att avlösa diskussionerna om 1950- och det tidiga 60-talets ungdomsproblem: ungdomsbrottsligheten (särskilt bilstölderna), ungdomsfylleriet och raggårfrågan. Med denna strukturering blev narkotikaproblemet ett ungdomsproblem och vuxenvärldens oro över den moderna ungdomensandel fördjupades ytterligare.

Definitionen av narkotikamissbruket som ett problem med särskild relevans för asociala och kriminella ungdomar fick också stor betydelse sett ur en annan synvinkel. "Anspråksformeringens" första stadium kännetecknas av försöken att definiera den aktuella företeelsen som skadlig, riskfylld, stötande, eller på annat sätt oönskad och därigenom initiera missförhållandet som en politisk fråga. I denna omvandlings- och etableringsprocess spelar strävandena att omvandla den misshagliga företeelsen till en rättslig fråga en väsentlig roll.⁹² Kan problemet legitimeras genom att erhålla status som en rättsligt reglerad företeelse innebär det väsentligt ökade chanser för att den också ska etableras och överleva i egenskap av ett samhällsproblem. Narkotikamissbrukets lokalisering till asociala och kriminella ungdomar underlättade och påskyndade denna process. Genom associeringen till brottslighet – en av samhällets traditionella problemkategorier – kunde denna aspekt av det mångsidiga fenomen som bruket och missbruket av olika preparat då utgjorde bli föremål för en accelererande straffrättslig reglering. Samtidigt återverkade detta förhållande på problembestämningen på så sätt att just denna aspekt skiljdes ut och kom att överskugga andra aspekter, som på grund av missbrukets sociala lokalisering och relationen till läkemedelsindustri, läkarprofessionen och auktoritativa behandlingsmetoder inte lika enkelt kunde omvandlas till en fråga om straffrättsliga ingripanden.

En annan orsak till att narkotikamissbruket etablerades som ett samhällsproblem vid denna tidpunkt sammanhänger med att narkotikakontroversen blev en fokuseringspunkt för andra, mer övergripande, sociala spänningar och konflikter. I detta avseende kom narkotikafrågan att tangera andra besläktade sociala frågor som debatterades kring 1960-talets senare hälft; förhållandet för fångvårdens fångar, mentalvårdens patienter och socialvårdens klienter.

Hela detta centrala fält av formell social kontroll ställdes under senare delen av 1960-talet under intensiv debatt, inte bara i Sverige utan även i flertalet andra jämförbara västerländska industrinationer. Stanley Cohen talar om en "nedrivningsimpuls" i form av attacker mot det traditionella kontrollsystemets ideologi och institutioner.⁹³ I den mån vi kan tala om en rörelse kännetecknades den av fyra övergripande ideologiska krav. "Bort från staten" uttryckte önskemål om ett decentraliserat och informellt tillvägagångssätt, karakteriserat av en betydande grad av "icke-inblandning". "Bort från experterna" betecknade den omfattande kritiken av experter och professionella myndighetsutövare och anspråken på avprofessionalisering (amatörism), avmedikalisering, avkriminalisering, "anti-psykiatri", etc. "Bort från institutionerna", eller paroller som "riv fängelserna" och "avfolka mentalsjukhusen", formulerade en djup misstro mot de traditionella totala institutionerna och yrkanden om ersättningar i form av öppenvårdsprogram, grannskapsarbete, och andra alternativ med syfte att integrera de utanförstående i sociala gemenskaper. "Bort från själen" var ett uttryck för kritiken mot individualiserade strafformer baserade på individens psykiska egenskaper, ett betonande av rättssäkerhet och krav på vård- och behandlingsformer utan bestraffande inslag. Som vi sett var *vård- och reformstrategin* och i viss mån *legaliseringsstrategin* i fråga om narkotikamissbruk och samhällets bekämpningssystem starka exponenter för denna "nedrivningsimpuls".

Men narkotikadiskursen hade en räckvidd utöver denna breda attack på den formella sociala kontrollens innehåll och form. Generationskonflikten, protesten mot likgiltighet och anpasslighet, välfärdens mening och solidaritetens räckvidd, befolkningen som medborgare eller undersåtar visavi myndighetsmakten, är exempel på urskiljbara frågeställningar som anknöt till andra pågående meningsbrytningar och som därigenom hade en mer generell spännvidd och relevans.

Sett mot denna bakgrund är det möjligt att ge symtomperspektivet en vidare tolkning. Det är inte bara narkotikamissbruket som kan uppfattas som en yttning av bakomliggande orsaker. Även diskursen om detta fenomen kan betraktas som ett symptom på en mer vidsträckt och innehållsrik diskurs om de sociala, kulturella och politiska förändringar som ägde rum. I denna mening blev narkotikamissbruket under 1960-talets senare hälft etablerat som ett ovanligt rikt och komplext samhällsproblem.

Tankefigurer – synkron och diakron analys

När lepran och de spetälska försvinner, eller nästan försvinner, blir minnen, strukturer, kvar. Märkligt oförändrade skall dessa uteslutningsspel återkomma två eller tre sekler längre fram i tiden, ofta på samma platser som lepran förut hade behärskat. Fattiga, vagabonder, kriminella och "galningar" skulle återuppta den roll som övergivits av de spetälska, och vi skall se vilken frälsning som förväntas genom denna uteslutning, både för de uteslutna och dem som utesluter dem. Med en helt ny innebörd och i en ny och annorlunda kultursituation överlever formen, denna grundform av rigorös uppdelning innebärande social segregation men andlig återförening.¹

Moralisk polaritet

Med hjälp av tolkningsramarna, Gusfields betoning av både kognitiva och moraliska element samt Hilgartner och Bosks observandum om de framgångsrika samhällsproblemens anknytning till allmänt spridda kulturella föreställningar, har problembestämmningarnas moraliska kännetecken kunnat antydas. Det gäller kontroversen om nervgifter och njutningsmedel under perioden 1890–1930, såväl som narkotikadiskursen under perioden 1954–1968. Här ska vi ta ytterligare ett steg eller, om man så vill, gräva lite djupare i avsikt att frilägga diskursernas bärande normativa element. Syftet med denna operation är att komma åt de grundläggande föreställningar som ryms inom problembestämmningen av oönskat drogbruk vid de aktuella tidpunkterna. Härigenom uppenbaras andra och mer vittgående innebörder än de som diskursen i förstone förmedlar. Som analytiskt redskap använder jag mig av Johan Asplunds begrepp tankefigur, som gavs en kortfattad presentation i kapitel 1. I det följande vidgas denna introduktion genom en diskussion av några väsentliga kännetecken.

Enligt Asplund kan en innehållsanalys av diskurser innebära ett blottläggande av ett eller flera begrepp som är grundläggande i den mening att de går igen i flera diskurser som behandlar olika ämnen. Å andra sidan kan diskurser som berör samma, eller ett närbesläktat, ämnesområde vara utläggningar över olika tankefigurer. Den tidigare framställningen har visat hur exempelvis selskiftets tobaksdiskurs utvecklades och i hög grad sammansmälte med debatten om vanart bland barn och ungdom. I dessa parallella diskurser kan vi urskilja tankefiguren *kultivering-förfall* som ett starkt förenande element. Som illustration till det omvända förhållandet mellan diskurs och tankefigur kan debatten om sömnmedelsförgiftningar och marijuana kring mitten av 1950-talet anföras. Trots påtagliga överensstämmelser och släktskapsband förenas aldrig dessa parallella diskurser. Istället glider de isär då narkotikadiskursen alltmer avspeglar tankefigurer som *njutningslystnad-pliktuppfyllelse* och *normlöshet-inordning*.

En annan aspekt av förhållandet mellan diskurs och tankefigur rör deras varaktighet. Tankefiguren kännetecknas, enligt Asplund, av att den reproduceras över tid. Den kan, så att säga, släpa efter den historiska utvecklingen och verka som en reminiscens från en svunnen tid. Kapitlets inledande citat från Foucaults framställning om vansinnets historia illustrerar hur tankefiguren uteslutning lever kvar och i en senare tid ger upphov till en ny diskurs, samtidigt som den formar de sociala praktiker som utvecklas gentemot nya grupper som representerar hot och fara. Ferdinand Tönnies' begreppspar *Gemeinschaft-Gesellschaft*, som Asplund avhandlar, utgör ett annat exempel på en tankefigur med förvånansvärd livskraft. Den lever i diskurser om land-stad, informell-formell social kontroll, decentralisering-centralisering och åtskilliga andra frågeställningar som är aktuella drygt hundra år efter det att Tönnies med sin dikotomi försökte klargöra en omvälvande social förändring.

Begreppet tankefigur dras med en viss vaghet. Asplund jämför och avgränsar det enbart gentemot C. G. Jungs begrepp arketyp, vilket det inte är liktydigt med. Det främsta argumentet härför är att arketyper anses utgöra en yttersta förklaringsgrund, vilka inte kan förklaras. Tankefigurer har inte denna ställning, de både kan och behöver förklaras.

För att möjligen förtydliga och samtidigt göra begreppet tankefigur mer hanterbart föreslår jag att vi, såsom nämndes i kapitel 1, ser det som synonymt med de klassifikationer som skapar begreppsliga element i den kollektiva gestaltning av den sociala världen, vilken Durkheim fångade i termen kollektiva representationer. Dessa betecknar således de symboliska uttrycken, främst språk och begrepp, för det gemensamma och specifika hos ett kollektiv, en

grupp, en organisation eller ett samhälle, och innefattar både kognitiva, moraliska och affektiva moment. I det här sammanhanget bortser vi från Durkheims kanske väl enkla återspeglings-teori (framför allt uttryckt i *Primitive Classification*) och framhåller istället en dialektisk relation mellan diskurs, tankefigur (klassifikationer) och social kontext.

I den durkheimska traditionen intar klassificeringen, dvs. begreppslig-görandet av den sociala erfarenheten enligt vissa strukturerande kategorier, en central plats. En tankestruktur som åskådliggör denna erfarenhet i form av binära motsatser, som Tönnies' dikotomi *Gemeinschaft-Gesellschaft*, tycks vara allmänt förekommande både ifråga om tid och rum.² Klassificeringar utifrån detta mönster innebär att företeelser dels grupperas efter sin överens-stämmelse med andra företeelser och att lämpliga objekt eller egenskaper får symbolisera det grupperade. Enligt Mary Douglas rättfärdigas eller legitime-ras de klassificerade företeelserna bäst genom att fenomenen ifråga, via biologiska analogier, förbinds med "det naturliga", det mest sanna.³

I det följande ska de undersökta diskursernas normativa tankefigurer friläggas och utvecklas. Dessa elementära kategorier åskådliggörs i form av mot-satspar, vilka utgör den moraliska polaritet som vi redan tidigare, i de tre fallstudierna, kunnat skönja som den moraliska brännpunkt som får respektive företeelse att uppfattas som ett oacceptabelt missförhållande. I kapitel tre och fyra avhandlades problematiseringen av nervgifter och njutningsmedel under perioden 1890–1930. Egentligen rör vi oss här med ett flertal närbesläktade diskurser, nämligen diskursen om läkemedel som används felaktigt och självs-våldigt (morfin), diskursen om ett läkemedel vilket efter första världskriget missbrukas som ett rent njutningsmedel (kokain), samt diskursen om det omåttliga bruket eller missbruket av vardagliga njutningsmedel som kaffe och tobak. Som framgått baseras problembestämningen på en överensstämmande kognitiv och moralisk strukturering av dessa företeelser. I det följande dryftas dessa diskurser i ett sammanhang. Jag avhandlar den ovan nämnda tidsperi-oden under benämningen decennierna kring sekelskiftet 1900. Denna periods diskurser, tankefigurer och korresponderande sociala praktiker jämförs sedan med narkotikadiskursen under perioden 1954–1968.

Ärftlighetens och det modernas inflytelser

Genom analysen av den första periodens diskurser framträder följande tanke-figurer, vilka nedan grupperas utifrån en normativ samstämmighet med avse-

ende på de moraliska ideal och önskvärda levnadsvanor som de exponerar. Ordningsföljden implicerar ingen rangordning, men begreppsparet *naturligt-artificiellt* utgör en dikotomi vars särdrag delvis avspeglas i de övriga. Även om dessa i viss utsträckning kan ses som översättningar av denna tankefigur, refererar de med specifika innebörder till skilda avsnitt och motiv i de olika diskurserna:

naturligt – artificiellt
kultivering – förfall
måttfullhet – omåttlighet
pliktuppfyllelse – njutningslystnad
frihet – tvång
inordning – normlöshet

Den första tankefiguren rymmer innebörder som innebär att den tangerar Gemeinschaft-Gesellschaft. Den tilltagande njutningslystnad och omåttlighet som missbruk och kronisk förgiftning ansågs vara en yttring av, förklarades av åtskilliga röststarka aktörer som en konsekvens av övergången till just Gesellschaft: anhopningen i städerna, det påtvingade fabriksarbetet, en tilltagande arbetsdelning, ett uppskruvat tempo – sammantaget gav det upphov till en förfalskad livsföring. Enligt detta synsätt framkallade moderniseringsprocessen en bristsituation; ett behov av komensation för att balansera förlusten av naturnära och naturenliga levnadssätt. I typifieringen av kaffeproblemet som ett kvinnoproblem, med den frånvarande husmodern som angiven orsak till framför allt ett tilltagande kaffemissbruk bland barn och ungdom, framträder en annan manifestation av den konstlade och onaturliga livsföringens framfart. Den reformstrategi med vilken man sökte råda bot på kaffemissbruk och andra missförhållanden genom en satsning på kvinnornas traditionella roll vid hemmets härd, vägledades av ett ideal om kvinnans naturgivna ansvar för hem och barn.

En annan aspekt av denna tankefigur rör det onaturliga i form av det främmande, det okända med hemvist hos andra samhällsklasser eller i avlägsna länder och kulturer. Som en märkbar underström rör sig den sociala frågan, rädslan för underklassens ostyrda agerande, genom de aktuella diskurserna. Särskilt i 1920-talets kokaindiskurs framträder rädslan för främlingen; den njutningslystne och karaktärs svage gestalten från samhällets skuggsida, och i de förmedlade beskrivningarna från Amerika avtecknar sig en driftsstyrd och våldsbenägen pöbel. Sammanflätat med oron för det utifrån kommande hotet möter vi föreställningen om den sociala smittan. I narkotikadiskursen artikule-

ras denna spridningsmekanism för första gången genom det "infektösa elementet" som tillskrevs 1920-talets nya missbruksvanor.

Beträffande innebörder ligger tankefiguren *kultivering-förfall* påtagligt nära den föregående. Artificiellt och förfall utgör närbesläktade kategorier, medan begreppen naturligt och kultivering åtminstone ytligt sett kan tyckas vara motsägande. Men den kultivering som avses rör en fostrans- och bildningsprocess som syftade till de naturliga och okonstlade levnadsvanornas upprättelse. Som en motvikt till det artificiella livets nedbrytande impulser utvecklades i synnerhet upplysande och rådgivande verksamheter med inriktning på att korrigera livsföringsfel och staka ut de sunda levnadsvanornas stig. Begreppet förfall avtecknar sig främst i föreställningarna om den moraliska upplösning som framhölls som både orsak till och verkan av missbruk och kronisk förgiftning. I första hand avsågs ett moraliskt förfall där individens uppfattning om heder och rätt upplöstes till följd av gifternas karaktärsnedbrytande verkan. Men degenerationstemat omfattade även föreställningar om en fysisk nedbrytningsprocess, särskilt med avseende på barn och ungdomar som drack kaffe och rökte cigaretter. Förfallet ansågs vara en effekt av både biologiska (naturliga) och kulturella omständigheter. Svagsinnet eller livsföringsfel hos tidigare generationer uppfattades allmänt som en viktig orsak till samtidens moraliska anomalier. Och dessa, det var en av ärftlighetstankens huvudpoänger, riskerade att reproduceras genom en nedbrytande omåttlighet. Det kulturellt inducerade förfallet var ett resultat av de falska och nedbrytande levnadsvanor som industri- och stadssamhället påtvingade människor. Missbruk och kronisk förgiftning utgjorde därför missförhållanden som överskred individens horisont. Det berörde i hög grad hela samhället. Den nya tidens upplösande impulser, den sociala smittan och det fysiska och moraliska förfallets arvmässiga räckvidd, framstod som ett sammanhängande och mäktigt hot mot folkmaterialiet i stort.

Måttlighet är en dygd som för tankarna till jämvikt och balans; egenskaper som reflekterar naturens eftersträvansvärda tillstånd. Omåttlighet är ett begrepp som är intimt förknippat med det artificiella. Det rör sig om en belägenhet präglad av rubbning, obalans, överdrift, etc. Omåttligheten kan visserligen vara ett uttryck för medfödda defekter, men i förstone representerar den de falska och nedbrytande levnadsvanornas entré. Hänvisningarna till denna brist på måtta och sans som orsak till missbruk och förgiftningar innebär således ett återopande av ett mellanliggande led. Den primära orsaken till både omåttligheten och dess följder i form av missbruk och förgiftningar är det artificiella livets – Gesellschaftslivets – genombrott, snabba utbredning och tendens att

absorbera det sociala och individuella livets alla sidor. På ett mer individuellt plan framstår omåttligheten som analog med bristande självkontroll. Denna karaktärsbrist belystes dels för att den ansågs medföra ökade risker för tillkortakommanden gentemot ett tillfälligt erbjudande om att exempelvis röka en cigarett, och dels för att den uppfattades ge upphov till en viljemässig kontrollförlust som leder till det väckta begärets seger.

Pliktuppfyllelsen i form av dagligt arbete för den egna, familjens och samhällets försörjning kontrasteras av njutningslystnaden. Denna eftergift för driftslivets krav på mer omedelbar tillfredsställelse ansågs ha ett starkt samband med det moderna livets frestelser i form av ett kraftigt ökat utbud av dans, "smutslitteratur", njutningsmedel, film, kaféer, restauranger och andra former av artificiella eggelser. Som vi sett fick detta levnadsmotiv ökat svängrum efter första världskriget, då det utvidgades och stegrades i kontrast till krigsårens hårda uppoffringar.

Beträffande missbruk och förgiftningar framstod njutningslystnaden, hungern efter eufori, som det mest klandervärda motivet. Omåttlighet till följd av okunnighet, tillvänjning som en konsekvens av att nervgifternas och njutningsmedlens förslavande egenskaper underskattades eller missbruk på grund av läkarnas bristfälliga patientkontakter betraktades med ett annat överseende. Det var felsteg för vilka man kunde påräkna snar förlåtelse, förutsatt att man fogade sig efter förmaningarna och underordnade sig den ordinerade kuren. Men njutningslystnaden och trängtan efter vållust representerar en mera djupgående lastbarhet med rötter i sekellånga föreställningar om mänskliga synder och samhällsfarlig karaktärsupplösning. Manifestationer av denna böjelse möttes därför av en annan stränghet. Här förelåg inga förmildrande omständigheter, utan bara klandervärda yttringar av ett otyglat och naket begär. Det är därför inte särskilt överraskande att det var mot de missbrukare som tillskrevs dessa motiv som uteslutande och tvingande strategier primärt utformades och tillämpades.

Tankefiguren *frihet-tvång* kännetecknas av komplexitet och mångfald. Den refererar till åtskilliga aspekter av sekelskiftets diskurser om missbruk och förgiftningar. I betydelsen obunden-slav syftar dikotomin på morfinistens, kokainistens, nikotinistens, etc. tvångsmässiga beroende av sitt gift. Han/hon är fjättrad vid sin gifthunger, slav under sin last och därmed viljemässigt ofri. Detta tillstånd står i bjärt kontrast till den obundenhet och frihet som utmärker det naturenliga livet, där människan opåverkad av yttre destruktiva impulser har ett självklart viljemässigt kommando över sitt liv. Uppfattningarna och debatterna om samhällets åtgärder mot missbrukarna och de kroniskt förgif-

tade återger också i betydande grad denna tankefigur. När det gäller vård åberopades tvång som en ibland nödvändig åtgärd för att bryta en tvångsmässig bundenhet och det straffrättsliga frihetsberövandet rekommenderades, som vi sett, av åtskilliga aktörer som svarade för "anspråksformeringen" i 1920-talets kokaindiskurs. Men det hördes även andra röster, fåtaliga dock, som pläderade för patientrelationer baserade på frivillighet och förtroende, och som tog avstånd från tvångsmässig segregation i form av långvarig intagning och isolering på sinnessjukhus.

Inordning i en social gemenskap, kännetecknad av att självuppfattning och samhörighet baseras på släktskapsband och relationer till andra inom ramen för överblickbara och välkända sammanhang, sågs som ett uttryck för en naturlig levnadsordning. Mot den stod Gesellschaftslivets tidsmässiga och rumsliga uppsplätning, det sociala livets uppdelning och en samhörighet baserad på kompletterande roller och funktioner, snarare än homogenitet och direkt delaktighet. Moderniseringsprocessen fick naturligtvis konsekvenser för den naturliga levnadsordningens legitima auktoriteter. Kyrkomakten och en strängt patriarkal familj var normativa institutioner vars inflytande försvagades och för "husbonn" väldet" kom historien till vägs ände. De sociala reformatorer som såg framtiden i en återgång till traditionens och det naturgivnas sociala ordning uppfattade njutningslystnad, omåttlighet och giftbegär som konsekvenser av en normlöshet som fick människor att förlora fotfästet och gå vilse när de utsattes för det moderna livets påfrestningar och frestelser. En betydande del av den information och upplysning som riktades till dåtidens "riskgrupper" – barn, ungdom, kvinnor och egendomslösa – artikulerade också ideal och normer som återspeglade en samhällsformation som människor var i färd att överge.

Vi har i detta avsnitt mött tankefigurer som kännetecknas av en betydande grad av överensstämmelse. Även om de var för sig belyser särskilda sidor av sociala förhållanden stadda i genomgripande omvandling, och de var och en korresponderar med specifika moment av diskurserna om nervgifter och njutningsmedel, kan de alla åtminstone delvis härledas ur tankefiguren *naturligt-artificiellt*. En annan notabel omständighet är att flera av de presenterade tankefigurerna återfinns i andra, parallella diskurser. Som nämnts kan tankefiguren *kultivering-förfall* friläggas i diskursen om vanart bland barn och ungdom, och den går även igen i diskursen om "smutslitteraturen". En aspekt av den moraliska polariteten *naturligt-artificiellt* igenkänner vi i diskursen om "magfrågan" och *inordning-normlöshet* förekommer i samtida kontroverser om kriminalitet, nykterhet, lösdriveri, m.m.

Genvägar till hälsa och lycka

I narkotikadiskursen under perioden 1954–1968 återfinns vi samma tankefigurer som frilagts genom analysen av den första periodens diskurser, men nu med delvis andra innebörder. Därtill kommer en uppsättning nya tankefigurer som speglar en annorlunda historisk situation. I det följande betonas förändringarna, differenserna, kontinuiteten och avbrotten i fråga om den första periodens reproducerade tankefigurer, medan den nya gruppen, som presenteras därefter, redovisas i relation till den aktuella periodens narkotikadiskurs och samtida sociala förhållanden.

Begreppsparet *naturligt-artificiellt* kommer främst till uttryck i debatten om "pillermentaliteten", dvs. det tilltagande bruket av läkemedel. Piller för att sova, piller för att få lugn och ro, piller för att bli vaken och pigg, piller för att lindra smärta och allehanda krämpor – läkemedelskonsumtionen sågs som ett tecken på den moderna människans rotlöshet och ökade främlingskap. Det naturliga livet med tröttande kroppsarbete, sund kost, frisk luft, motion och vederkvickande sömn utgjorde en avlägsen verklighet som alltfler människor i en hektisk tid förlorade kontakten med. Istället försökte man med pillrens hjälp ta genvägar till hälsa och lycka. Analogt med uppfattningarna under den första perioden betonades det moderna livets hetsande och nedbrytande inslag som förklaring till människors behov av kompensation. Särskilt den snabba tekniska utvecklingen, produktionens automatisering och spektakulära framsteg som atomkraftens tämjande var företeelser som skapade ängslan och rådvillhet. Även om den materiella och sociala utvecklingen nu låg på en annan nivå än vid sekelskiftet, möter vi i narkotikadiskursen närmast identiska utsagor om oro, splittning, ensamhet, otrygghet och främlingskap som förbinds med det moderna livets onaturliga levnadsvanor. Och samtidigt formuleras en idealiserande längtan efter det naturliga livets helande kraft. Det onaturliga i form av det främmande är föremål för åtskillig uppmärksamhet också under denna period. Nog minns vi Rimmerfors' ord: "en ny våg av förförelse sköljer in över våra kuster", som beskrivning av det marijuanamissbruk som introducerades av amerikanska jazzmusiker. Rädslan för det främmande riktades annars i särskilt stor utsträckning mot en ifrågasättande och revoltinriktad ungdomsgeneration, som valde främmande kläder, okänd musik och obekanta droger för att uttrycka missnöje och misstro mot det etablerade, och för att manifesteras sin särart.

Moraliskt förfall till följd av narkotikamissbruk utgör ett dominerande tema under båda tidsperioderna. Den beskrivning av urholkningen av individens värdesystem som exempelvis sinnessjuklagstiftningskommittén presenterade

1964 är närmast identisk med den första periodens texter hämtade från psykiatriska läroböcker, artiklar och utlåtanden. De karaktärsdrag som ansågs känneteckna narkotikamissbrukarens moraliska förflackning: opålitlighet, lögnaktighet, sexuell vidlyftighet, omdömeslöshet, våldsbenägenhet och kriminella tendenser, och som överskuggade merparten framställningar under denna period, är desamma som tillskrevs missbrukarna och förgiftningsfallen omkring femtio år tidigare. Men det föreligger även betydande skillnader beträffande tankefiguren *kultivering-förfall*. Främst gäller det ärftlighetstankens försvinnande. Genetiska omständigheter som bäddar för missbruk och beroende ersätts av psykologiska och i synnerhet sociala faktorer. Det synsätt som nu dominerar betonar social utslagning och missanpassning som orsak till en känslomässig obalans, vilken i en del fall leder till narkotikamissbruk och narkomani. När det gäller åtgärder är ambitionen att korrigera och förebygga uppkomsten av livsföringsfel fortfarande framträdande. Men kultiveringsansatsen har tonats ned genom förekomsten av en upplysningsstrategi enligt vilken saklig information ska prioriteras på bekostnad av budskap med ett huvudsakligt innehåll av moraliska pekpinor.

Begreppsparet *måttfullhet-omåttlighet* är inte så iögonfallande under denna period. Omåttlighet förekommer knappast alls som innebördsmässig synonym för termen missbruk. Däremot fortlever föreställningen om bristande självkontroll som förklaring till vissa människors problem att motstå frestelser (bristande impulskontroll), och som både beskrivning av och förklaring till ett etablerat beroende.

Pliktuppfyllelse-njutningslystnad är en tankefigur som går igen med bibehållen attraktionskraft. Ett överdrivet nöjesliv och ungdomens hänsynslösa jakt på sensationer uppfattades främst under 1950-talet som ett tecken på en tilltagande njutningslystnad. Just denna växande njutningslystnad och flykten till ruset, euforien och lusttillfredsställelsen utgjorde, som vi sett, själva kärnpunkten i den problemdefinition som presenterades av Rimmerfors och andra uttolkare av samhällskontraktets regler och gränser. Betraktat som samhällsfara övertrumpade njutningslystnaden som motiv för missbruk alla andra motiv långt innan de straffrättsliga förbuden skilde ut de stimulerande preparaten inom amfetaminfamiljen från sövande och lugnande medel av typen bromyl, barbiturater och meprobamat. Och den handfull musiker och bohemer som kring mitten av 1950-talet hängav sig åt marijuanaframkallade lustupplevelser representerade ett betydligt större hot än de tusentals människor med annan social lokalisering som missbrukade sömnmedel, ibland med dödlig utgång. I varje fall var det den rangordning av hotbilderna som gjordes när företeelserna betraktades från den kon-

trollhorisont där hedonismens yttringar alltid framstår som ett allvarligt hot mot pliktoralens bud om arbete, försakelse och senarelagda belöningar. Den sociala smittan, eller det "infektösa elementet", kom under denna period att gå under beteckningen epidemisk narkomani. Som vi sett, genom Lewins, Bejerots och Renborgs klassificeringar, svarar denna form mot det njutningslystna motivet och den självsväldiga användningen av preparat som är avsedda att användas i andra syften och på ett annat vis. I Bejerots variant utmärks den epidemiska narkomanin av ett spridningsmönster baserat på social inlärning och av ett narkotikamissbruk som antar formen av sällskapsnöje. Det betyder att klandervärda och illegala företeelser sprids enligt en annan dynamik än dess uppskattade och legitima motsvarighet; i det här fallet läkarordinerad narkotika med uppgift att lindra, bedöva, söva och lugna. Att detta mönster, som ju inte är unikt för narkotikamissbruk, skulle gälla, framstår som en tämligen självklar omständighet. Men vad begreppet epidemi därutöver implicerar är föreställningar om ett särskilt slags hot, en okontrollerad situation, en smitta som sprids i rasande fart, rädslan för det främmande, syndabockssyndromet, uteslutning av de smittade, behovet av extraordinära insatser, befrielse och återgång till det normala under en given auktoritets ledning (läkarna). Mot en sådan bakgrund framstår begreppet epidemisk narkomani, trots en förment klinisk objektivitet, som en omskrivning för den moraliskt infekterade kategorin social smitta, vilken enligt traditionstyngda föreställningar svarade för reproduktionen av njutningslystnad och andra moralupplösande laster.⁴

Tankefiguren *frihet-tvång* refererar under denna period till likartade sociala företeelser som under den första. Fortfarande förekom en äldre terminologi med uttryck som kronisk förgiftning, toxikomani och eufomani, men begreppen för det ofria, tvångsmässiga och förslavande hämtades i ökad utsträckning från WHO:s definitioner. Under den aktuella perioden ändrades också dessa, från WHO:s definition av år 1957 till en ny som artikulerades 1964. Den förra skiljer på tillvänjning, som ger upphov till fysiskt beroende, och vanebildning, som leder till psykiskt beroende. I den inhemska narkotikadiskursen förekom också en markant distinktion mellan kategorierna narkomani och narkotikamissbruk. Så menade exempelvis sinnessjuklagstiftningskommittén i sitt betänkande till ny mentalsjukvårdslag 1964, att medan tillståndet narkomani kunde jämföras med begreppet psykisk sjukdom och leda till intagning på mentalsjukhus under hänvisning till detta begrepp, förelåg vid narkotikamissbruk inte någon tillvänjning och inte heller så tydliga symtom på personlighetsförvandling att det motiverade intagning på mentalsjukhus.⁵ WHO:s senare definition bygger på begreppet drogberoende, som omfattar ett tillstånd av psykiskt eller fysiskt beroende,

eller av bådadera. Begreppet beroende har, enligt denna definition, ingen generell innebörd utan måste relateras till ifrågavarande preparat. Således talar man om drogberoende av morfintyp, drogberoende av cannabistyp, etc.⁶ Frågan om tvångsmässig kontra frivillig behandling utgjorde, som vi sett, en av de mera djupgående kontroverserna under denna period. Inom *kontroll- och sanktionsstrategin* vidareutvecklades den första periodens idéer och förslag om uteslutning och isolering. *Vård- och reformstrategin* utvecklade å sin sida tankar och modeller vilka enbart antyddes av fåtaliga aktörer under decennierna kring sekelskiftet. Förhållandet mellan praktiserande läkare och kontrollerande myndighet är en annan aspekt av denna tankefigur som tydliggörs under 1950- och 60-talen. Frågan som John Takman och andra läkare ställde rörde läkarnas frihet att utifrån läkaretik och egen professionell bedömning ta ställning till en patients behov av ordinerad narkotika i underhålls- och nedtrappningssyfte.

Sekelskiftets diskurs över normlöshet till följd av minskat inflytande för kyrka och familj återkommer under den senare perioden. Drygt femtio år av genomgripande modernisering tycks varken ha eliminerat dessa auktoriteters makt, eller för den delen farhågorna om deras snara undergång. En tillkommande oro gällde skolans sviktande ställning som självklar normativ instans. De gamla auktoriteternas försvagning ansågs skapa ett andligt vakuum, vilket visade sig i en ökning av sociala problem. I kombination med ungdomens tilltagande fritid och ökande konsumtionskraft resulterade det bl.a. i ökad verklighetsflykt med hjälp av alkohol och narkotika.

De presenterade tankefigurerna kan under den här aktuella perioden, liksom under decennierna kring sekelskiftet, spåras i andra samtida diskurser. Det gäller främst 1950- och 60-talens omfattande uppmärksamhet på ungdomens livsstil och ovanor, representerat av debatterna om ungdomsbrottsligheten, tobaksrökningen, ungdomskravallerna, ungdomsfylleriet, sexualvanorna, m.fl. Tillsammans med narkotikamissbruket bildade dessa företeelser en omfattande krets av påstådda missförhållanden, vilka tolkades och problembestämdes utifrån överensstämmande tankefigurer.

Den skötsamma majoritetens brister

Narkotikadiskursen under perioden 1954–1968 var som nämnts också en diskurs över nya och annorlunda tankefigurer. De som framträder på grundval av den genomförda analysen är följande, uppställda enligt samma mönster som de tidigare:

samhörighet – alienation
idealism – materialism
solidaritet – egoism

Medan åtskilliga aktörer med sympatier inom *kontroll- och sanktionsstrategin* återopade normlösheten som förklarande orsak till narkotikamissbrukets framväxt, använde mera liberalt orienterade aktörer begreppet alienation i sin samhällskritiska syn på missbrukets orsaker. De förra förklarade som vi sett tendenserna till ökad rotlöshet med en tidigare, mera naturlig, levnadsordnings söndervittring. Detta tillbakablickande perspektiv innefattade också implicita önskemål om en återgång till en välprövad och normativt mera distinkt social ordning. Inom både *vård- och reformstrategin* och *legaliseringsstrategin* utvecklades emellertid en annorlunda kritik mot de inslag i samhällsutvecklingen som genererade främlingskap och vilsenhet. Främst gällde det välfärdens materiella dominans, konsumtionssamhällets pryifixering, statusjakt och karriärshets. Dessa de moderna livets avigsidor ansågs ge upphov till kontaktlöshet, känslökyla och likgiltighet; känslor av tomhet som både förstärkte tendenserna till missanpassning och befrämjade sökandet efter en annan livs mening. Härigenom skapades en grogrund som gjorde framför allt ungdomar mottagliga för de upplevelser som narkotikan påstods ha att erbjuda.

Mot ökad alienation och en tillväxande materialism ställdes en idealistisk livshållning med förankring i existentiella och samhällskritiska idéer. "Den mättes vända", kallade Marianne Höök, som vi sett, detta sökande efter något mer, något annat än konkurrenssamhällets utbud av prylar och karriärmöjligheter. I synnerhet bruket av hasch och andra hallucinogener bland medelklassens revolterande ungdom sågs som ett uttryck för en eskapism, vars grundläggande orsaker och motiv även många ur föräldrargenerationen kände sympati för och omfattade.

Tankefiguren *solidaritet-egoism* gestaltades i olika betydelser. En hörnsten inom *vård- och reformstrategin* var pläderingen för en solidaritet som inte upphörde vid de välanpassades villastaket, utan även omfattade de utslagna och utestängda; "[...] narkomaner, alkoholister och andra, som får finna sig i att stanna i mörkret därutanför", som Frank Hirschfeldt uttryckte det 1966. Solidaritetens tema uppenbarades även inom *legaliseringsstrategin*, främst genom att dess motsats – egoism och likgiltighet – var egenskaper som tillskrevs stora delar av föräldrargenerationen. Blinda för lidandet i världen och "insnöade" på att tillfredsställa sina snäva materiella behov, medverkade de till den efterkommande generationens känsla av tomhet och vanmakt, eller med Barbara Bergers ord:

Allt vi sett under vår uppväxt var bekvämliga föräldrar som sa att man inte skulle bekymra sig om världen, fattigdomen och krigen.⁷

Så vad fanns det för skäl att lyssna till dem nu, när en del plötsligt började bry sig om ungdomens nya drogvanor?

Inom *legaliseringsstrategin* artikulerades också en annan aspekt av solidaritet. Deras dagordning begränsades inte till en vittgående kritik av den internationella narkotikakontrollens inriktning och utformning, utan omfattade i minst lika hög grad en kritik av deliriumskapande drycker och sömn- och lyckopiller. Här innefattades även alkoholkapitalets och läkemedelsindustrins exploatering av tredje världens länder, vars traditionella droger och drogkultur trängdes ut av den vite mannens eldvatten och fördumningspiller.

De nyttillkomna tankefigurerna artikulerades uteslutande av aktörer med hemvist inom *vård- och reformstrategin* och *legaliseringsstrategin*. De implicerar nya och annorlunda betoningar av rådande samhällskonflikter. Missförhållandena relateras i förstone inte till enskilda individer och deras moraliska tillkortakommanden, utan begreppsparens normativa innebörder anger välfärdens endimensionalitet och den skötsamma majoritetens brister som de primära problemen i sammanhanget. Narkotikamissbrukarna är, sedda ifrån denna synvinkel, snarare offer än syndabockar. De presenterade tankefigurerna begränsades på intet vis till narkotikadiskursen. Tvärtom kan de spåras i ett flertal samtida diskurser som avhandlar välfärdens innehåll, den moderna människans sökande efter existentiell mening, solidariteten med underprivilegierade och förtryckta grupper och avståndet och kampen mellan generationerna. I narkotikadiskursen utvecklades dessa tankefigurer till förtätade normativa fokuseringspunkter. Härigenom kom denna diskurs att fungera som ett åskådningssfält där sociala kontroverser och moraliska motsättningar gjordes särskilt gripbara. Denna diskursiva belysning av tankefigurer med relevans långt utöver det ämnesspecifika gränser kan ge en förklaring till det starka intresse som narkotikamissbruket väckte under perioden 1954–1968, och som omgärdat det sedan dess.

Sammanfattande diskussion

Med hjälp av Asplunds begrepp tankefigur, som här omsatts i form av grundläggande begreppspar som fokuserar de aktuella diskursernas underliggande moraliska teman, har konkurrerande tolkningar och problemdefinitioner analyserats på en synkron nivå. Den moraliska polaritet som kännetecknar "anspråksformeringen" under decennierna kring sekelskiftet och under perioden 1954 till 1968

utgörs inte av egenskaper som är unika för, eller begränsade till, problematiseringen av bruket av nervgifter, njutningsmedel och narkotika. De kan även urskiljas i samtida, parallella diskurser om andra fokuserade missförhållanden. En diakron jämförelse mellan diskurserna under decennierna kring sekelskiftet och 1950- och 60-talens narkotikadiskurs visar att den första periodens tankefigurer, eller moraliska teman, i stor utsträckning reproduceras i den senare periodens diskurs. Samtidigt sker en märkbar betydelseförskjutning i fråga om vissa tankefigurer: de medfödda svagheterna får ge vika för miljöbetingade, förvärvade brister ifråga om angivna huvudorsaker till det moraliska förfall, som narkotikamissbruk anses vara en yttring av; upplysningssträvanden i en retorisk klädning av explicita moraliska pekpinningar tonas ned till förmån för informationsinsatser med syfte att övertyga med fakta hellre än att styra med värderingar; begreppsparet *frihet-tvång* får en mer framträdande position, och särskilt då aspekten frivillig vård i motsats till rättsligt reglerade tvångsingripanden för att befria narkomanen från hans/hennes tvångsmässiga begär. I den senare periodens narkotikadiskurs utvecklas dessutom nya tankefigurer, vilka tillkommer som ett resultat av *vård- och reformstrategins* och *legaliseringsstrategins* ansträngningar att vinna gehör för nya problemdefinitioner. Det rör sig om en introduktion av annorlunda moraliska teman, nya sätt att tolka, förstå och förklara en företeelse som dittills åskådliggjorts genom en tolkningsprocess där sociala nyheter givits mening genom en moralkod som bestämde problemetableringen under decennierna kring sekelskiftet. Även de nya tankefigurerna har en räckvidd som går utöver narkotikamissbrukets ämnesmässiga gränser. De går igen i samtidens mera överordnade problemställningar, som exempelvis frågan av välfärdens innehåll; sökandet efter existentiell mening; de ungas appeller om solidaritet och engagemang och det ökade främlingsskapet mellan generationerna.

Tankefigurerna kan, såsom begreppet använts här, ses som problemdefinitionernas moraliska essens. De utgör en brännpunkt som fokuserar och koncentrerar de moraliska ståndpunkter som utvecklas i diskursen om olika företeelser; i det här fallet missbruk av nervgifter, njutningsmedel och narkotika. Anknyter vi denna tankegång till "anspråksformeringen" som problemetableringens avgörande aspekt, framstår denna som en process varigenom förmenta problem – sociala förhållanden, situationer eller beteenden – görs till föremål för en normativ klassificering och strukturering. Begreppet problembestämmning, beteckningen för en institutionaliserad problemdefinition, kan då, i enlighet med det förda resonemanget, översättas med begreppet kollektiv representation; en förståelsekategori som på den symboliska nivån uttrycker de segrande "anspråksformerarnas" moraliska tolkning av den fokuserade företeelsen.

Samhällsproblem – en teoretisk epilog

Själv har sociologen till yrke att leverera tolkningar, varför det ligger nära till hands att även föreställa sig den praktiska kunskapen i termer av tolkning, dechiffring, avkodning. Men den praktiska kunskapen är något helt annat: den går inte ut på att läsa världen som en bok, den handlar om att vistas i världen, att orientera sig, att utveckla strategier och praktiker. Egentligen kräver Bourdieu således att sociologen tillägnar sig två slag av kunskapsteori som inte får blandas samman, det ena avseende sociologens eget arbete, det andra den praktiska kunskap som utgör sociologens omedelbara studieobjekt. Kort sagt: sociologen har en relation till sitt objekt – han förhåller sig som nämnts uttolkande, han kanske dessutom, beroende på sin egen position och sina egna ställningstaganden, tillskriver objektet vissa värden etc – och måste ta sig i akt för att förväxla denna sin relation till objektet med objektet i sig. I stället, föreslår Bourdieu, måste sociologen på en och samma gång studera både sitt objekt och sin relation till detsamma.¹

Några resultat

Tidigare kapitel har behandlat “anspråksförmeringens” stadier med avseende på missbruk av nervgifter, njutningsmedel och narkotika. Agitationens innehåll och utformning har belysts, liksom institutionaliseringen av en “segrande” problemdefinition. I fråga om tobaksmissbruket noterades en betydande tve tydighet i problembestämmningen till följd av motstridiga uppfattningar om huruvida bruket i sig eller enbart det omåttliga bruket, missbruket, skulle bli föremål för införlivande och tvingande åtgärder. På grund härav, och av andra redovisade skäl, lyckades pretendenterna, vilka i och för sig var både namnkunniga och inflytelserika, inte driva igenom ett politiskt beslut om ett samlat åtgärdsprogram. Lokalisering av ansvar och organisering av åtgärdernas implementering, det fjärde stadiet enligt den presenterade modellen för etablerings-

förloppet, har bl.a. illustrerats genom skildringen av olika myndigheters reaktion på och agerande kring 1920-talets kokainmissbruk. Narkotikapolitiken från 1930-talet till 1950-talet har fått illustrera implementeringen av ett fastställt åtgärdsprogram, den sista sekvensen av probleprocessens första generation. Den andra generationen; modifieringen av den fastlagda politiken och agitation för revidering av problembestämming, åtgärdsprogram och lokaliserat ansvar, är en process som tydliggjorts genom skildringen av samspelet mellan narkotikadiskurs, politiska beslut och olika myndigheters förändrade praxis från 1954 fram till slutet av 1960-talet. Genom sistnämnda stadium inleddes också en ny problencykel med en ny form av agitation, baserad på andra tolkningar, betoningar och riskbedömningar. Övergången till en ny problencykel markerades också av att nya aktörer gjorde entré.

Fallstudierna om tobaksmisbruk och narkotikamisbruk har demonstrerat behovet av en öppen omloppsmodell. Ett etablerat samhällsproblems fortsatta karriär är inte given, och en analys som saknar historisk betoning löper stor risk att förväxla ett minskat intresse för ett problem med dess definitiva nedgång och upphörande. På motsvarande sätt riskerar analysen av dagsaktuella problem, exempelvis 1990-talets kontroverser om tobak och narkotika, att bli grund och ensidig om den inte beaktar den fokuserade företeelsens tidigare framträdelse som ett samhällsproblem. Som nämnts i avsnittet om tidigare forskning i kapitel 1 är just denna brist på historisk medvetenhet en svaghet som gäller för tidigare studier om den svenska narkotikapolitikens uppkomst och utformning.

Ett annat väsentligt resultat av fallstudierna om "anspråksformeringen" med avseende på missbruk av nervgifter, njutningsmedel och narkotika är friläggandet av en signifikant skillnad gentemot vad den teoretiska modellen implicerar om agitationsstadiets aktörer. Genomgående för samtliga analyserade etableringsförlopp är det starka inslaget av myndighetsanknutna intressenter redan under ett inledande skeende. I problematiseringen av nervgifter och njutningsmedel under decennierna kring sekelskiftet bestod aktörerna, med några få undantag, av samverkande experter, myndighetsföreträdare och politiker. Denna tendens förstärktes, som framgått, av att existerande folkrörelser inte tog sig an kaffe- och tobaksfrågan. Differensen i förhållande till Mauss' betoning av sociala rörelser som huvudaktör under agitationsfasen, som oaktat ett visst utrymme för andra möjligheter också återfinns i Blumers samt Spector och Kitsuses modeller, är slående. Den teoretiska modellens ensidiga relation till amerikansk empiri är uppenbar och den påvisade diskrepansen speglar olikheterna mellan den politiska kulturen i Sverige och USA.²

Aktörernas inflytande uppmärksammades kanske tydligast i analysen av de strategier som utkristalliserades i 1950- och 60-talens narkotikadiskurs. Här visades bl.a. hur narkotikafrågan då breddades och blev en angelägenhet för en betydligt vidare krets än de experter (psykiatriker, farmakologer och jurister) och myndighetsutövare (läkare och poliser), som tidigare "ägt" problemet. Samtidigt visade analysen att de traditionella aktörerna, åtminstone med avseende på vad som åstadkoms på den politiska arenan, lyckades slå tillbaka en stor del av de anspråk som restes av kulturarbetare, journalister, redaktörer och yngre, radikala medicinare.

I fråga om aktörernas intressebild framgick att sammansmältningen av ekonomiska och politiska intressen utgjorde en viktig orsak till att tobaksmissbruket inte etablerades som ett samhällsproblem efter bildandet av det statliga tobaksmonopolet. De medicinska yrkeskårens professionsintressen hade, som vi sett, ett väsentligt inflytande över läkemedelskontrollens tillkomst och utveckling. Motsvarande intressen från polisens sida styrde i hög grad både problemdefinition och bekämpningsstrategiernas utformning när det gällde kokainmissbruk under 1920-talet. I de olika diskurserna under decennierna kring sekelskiftet mötte vi ultimativa krav, vilka kunde härledas till starka moraliska intressen, dvs. aktörer som handlade under hänvisning till värden och normer vilka framhölls som avgörande för samhällets fortlevnad. Lanseringen av olika teorier om förgiftningens, missbrukets och beroendets orsaker och botande är exempel på hur vetenskapliga intressen, i form av plåderingen för "sanna" teorier, påverkat problembestämmningen.

Fallstudierna har visat att myndighetsarenan, den massmediala arenan och den politiska arenan har särskild relevans för "anspråksformeringen" med avseende på missbruk av nervgifter, njutningsmedel och narkotika. I synnerhet den massmediala arenan, om vi under denna beteckning även inkluderar upplysningsskrifterna som medium för information och debatt under decennierna kring sekelskiftet, har en centralt förmedlande funktion i och med att den även belyser vad som avhandlas inom övriga arenor. Den politiska arenan utgör på sätt och vis ett korrektiv för övriga arenor. Utfallet här, i form av ett politiskt erkännande av propagerade krav och anspråk, avgör om den uppmärksammade företeelsen ska institutionaliseras som ett samhällsproblem och göras till objekt för politiskt beslutade förändringsinsatser. Myndighetsarenans vikt sammanhänger med det lokaliserade ansvaret för implementering av åtgärdsprogram, och att det är här som problemets andra generation, i form av signaler om krav på justeringar av den praktiserade politiken, först blir synlig. Förbindelserna och samspelet mellan de tre nämnda arenorna, med den massmediala arenan

som kommunikativt nav, är ett faktum som inte minst framträder mot bakgrund av 1920-talets kokaindiskurs och narkotikadebatten under 1950- och 60-talen.

Problembestämmningarnas retoriska element uppmärksammades särskilt i fallstudierna om nervgifter 1890–1930 och om narkotika 1954–1968. Med hjälp av tolkningsramarna påvisades de olika aktörernas utsagor om den problematiserade företeelsens orsaker, konsekvenser och moraliska kännetecken. Men även en mer dold meningsstruktur kunde avtäckas genom att intresset också riktades mot diskursens innehåll av metaforer, historiska exempel, slogans, illustrativa exempel och ikoner.

Beträffande problembestämmningarnas innehåll har kognitiva och i synnerhet moraliska element lyfts fram. Hotbildernas och riskbedömningarnas moraliska tematik utsattes i föregående kapitel för en fördjupad granskning genom den komparativa analysen av de aktuella diskursernas tankefigurer. Typifieringen, dvs. den process varigenom olika aktörer betonar skilda kognitiva och moraliska aspekter av en företeelse och kategoriserar den i enlighet med denna differentiering, präglar den "anspråksformering" som framträder i varje fallstudie. Social lokalisering är en faktor av likvärdig dignitet för de beskrivna problemförloppen. Det ömsesidiga sambandet mellan dessa faktorer är påtagligt; den sociala lokaliseringen påverkar och styr typifieringen och denna inverkar i sin tur på den sociala lokaliseringen i så måtto att vissa grupper därigenom framträder tydligare, medan andra tonar bort i skuggan av uppmärksamhetens ljus. Denna samvariation påverkar i sin tur åtgärdernas inriktning och utformning.

Frågan om social lokalisering handlar i hög grad om klassmässig anknytning. Det var underklassens omåttliga kaffe- och tobakskonsumtion som främst vållade oro och harm under decennierna kring sekelskiftet och klassaspekten löper som en röd tråd genom tvångsvårdsdebatten vid denna tidpunkt, liksom i frågan om tillrättaförande sinnessjukvård eller behandling baserad på en uttalad sjukdomssyn för morfinisterna. Ur den brokiga skara av människor som med olika motiv, och baserat på olikartade kontakter med skilda leverantörer, använde kokain under 1920-talet var det i första hand den socialt smittsamme figuren från underklassens domäner som uppmärksammades och blev måltavla för krav på skärpta straffrättsliga påföljder. Ur 1950-talets mångsidiga och sammansatta läkemedels-/narkotikasituation utmejslades kombinationen av klandervärda motiv, koncentrationen på vissa preparat och lokaliseringen till missanpassad och kriminell ungdom som initierande bestämningsfaktor för den process som mot slutet av 1960-talet ledde fram till en rad omfattande och långtgående narkotikapolitiska beslut.

Typifieringsprocessen handlar om konkurrensen mellan alternativa sätt att tolka och definiera det förmenta missförhållandet. Härutöver har fallstudierna i hög grad också uppmärksammat en annan aspekt av samspelets och assimileringens dynamik, nämligen konkurrensen mellan olika problemkategorier. Den process varigenom tobaksfrågan under 1900-talets första decennier successivt blev liktydig med unga pojkars cigarettökning, och därmed också med frågan om ungdomens sedliga förvildning, vanart och brottslighet, har ingående skildrats. På ett likartat sätt typifierades frågan om narkotikamissbruk under 1950- och 60-talen som en fråga om socialt marginaliserade ungdomars narkotikamissbruk. Därigenom assimilerades den med den mer omfattande diskursen om ungdomsgenerationens ovanor och definierades med ledning av redan existerande problembestämmingar som avsåg företeelserna ungdomsbrottslighet, ungdomsfylleri, asocialitet och promiskuitet. Diskurserna om dessa olikartade företeelser var, enligt resonemangen i föregående kapitel, diskurser över sammanfallande tankefigurer. När det gäller problembeskrivningens differentiering genom assimilering med andra problemkategorier bör framhållas att traditionella samhällsproblemen med teman som ekonomisk tillväxt, social fördelning, demokrati, köns- och generationsklyftan, ohälsa, brottslighet, yttre fiender (krig), etc., tycks utgöra makrokategorier vars problembestämmingar utövar en särskild dragningskraft för typifieringen av de företeelser som blir föremål för "anspråksformering".

Utöver en typifieringsprocess, som samvarierar med social lokalisering och tendensen till sammansmältning med redan existerande problemkategorier, visar fallstudierna att kvalitativa förändringar hos det fenomen som "anspråksformeringen" avser är en väsentlig faktor för denna process' upprinnelse, inriktning och utformning. Att kaffemissbruket uppfattades som en företeelse som gick allt längre ned i åldrarna och berörde både skolbarn och förskolebarn var en sådan omständighet. Cigaretterns entré, halsblosset och cigarettökning som ett påstått tecken på unga pojkars ligatillhörighet och sedliga förvildning spelade en betydligt viktigare roll för "anspråksformeringen" under 1900-talets första decennier än tobakskonsumtionens ökning och förändring i övrigt. Kokainmissbruket under 1920-talet problematiserades i första hand under hänvisning till ett nytt intagningsätt, en annorlunda social lokalisering och missbrukets förändrade sociala funktion. På liknande sätt utgjorde jazzmusikernas införsel av marijuana, snarare än amfetaminmissbruk och sömnmedelsförgiftningar, tändgnistan för 1950- och 60-talens narkotikadebatt. I den fortsatta debatten återopades särskilt förändringar i form av injektionsmissbruk, gängbildningar, svartabörshandel och kriminell

anknytning som omständigheter vilka påkallade snara och resoluta samhälls-ingripanden.

Kvalitativa förändringar inom det empiriska fält som "anspråksformeringen" riktar sig mot utgör således en betydelsefull aspekt för ansträngningarna att vinna allmänt erkännande för dessa missförhållanden som samhällsproblem. Hänvisningar till kvantitativa förändringar spelar, i de aktuella fallstudierna, en mer underordnad roll. Undantaget utgörs av narkotikakontroversen under 1950- och 60-talen, men denna kontrovers var också en strid om uppgifterna om narkotikamissbrukets omfattning och tillväxt. Däremot rådde konsensus, åtminstone mellan *kontroll- och sanktionsstrategins* och *vård- och reformstrategins* aktörer, beträffande utsagorna om narkotikamissbrukets kvalitativa förändring. Att dessa förändringar sedan tolkades på olika sätt är en annan sak.

Kvalitativa förändringar hos den uppmärksammade företeelsen, varav förändrad social lokalisering avtecknar sig som en betydelsefull variant, typifieringsprocessen och tendensen till assimilering med redan etablerade problemkategorier framstår, vid en samlad bedömning av föreliggande fallstudier, som faktorer som vid sidan av aktörernas intressebindningar och resurstillgångar, i hög grad påverkar och styr en framgångsrik "anspråksformering". Förstnämnda faktor; kvalitativa förändringar med avseende på den företeelse som det inledande skeendets oro, missnöje, harm och krav avser, för oss vidare mot det konstruktivistiska perspektivets grundfråga: frågan om relationen mellan objektiva förhållanden och den kollektiva definitionen av dessa förhållanden som ett samhällsproblem.

Ontologisk manipulation

Även om det konstruktivistiska perspektiv som utvecklats i syfte att formulera en teori om samhällsproblem långt ifrån utgör en enhetlig riktning, finns det ändå en mittfåra som utmärks av koncentrationen på den definitionsprocess varigenom en företeelse institutionaliseras som ett allmänt problem. "Anspråksformeringen" är m.a.o. det primära forskningsobjektet. Denna utgörs av påståenden, handlingar och aktiviteter som syftar till att väcka uppmärksamhet om ett påstått missförhållanden, att få andra, särskilt maktstarka intressenter, att tillägna sig en viss tolkning och definition av företeelsen i fråga samt att vinna gehör för kraven på förändrande insatser. Analysnivån ligger i första hand på den diskursiva nivån, dvs. de utsagor, tolkningar, definitioner och krav som formuleras i tal och text (ibland även i bild). Undersökningarna

inriktas på att beskriva och förklara utsagornas och kravens livskraft; deras uppgång och eventuella fall i ljuset av konkurrerande utsagor och motkrav samt hur "anspråksformerarna" agerar för att övervinna motstånd och hinder. Syftet är inte att bedöma huruvida utsagorna är sanna och kraven rimliga i förhållanden till de företeelser som avses. Den typen av granskning och värdering är frågor som anses leda tillbaka till antaganden om de sociala förhållandenas karaktär, och därigenom öppna dörren för den traditionella, objektivistiska analysen av social desorganisation och avvikande beteende.

Men som Steve Woolgar och Dorothy Pawluch visat så utmärks merparten av konstruktivistiska studier av implicita antaganden om de aktuella företeelsernas egenskaper och tillstånd.³ Problemet beträffande perspektivets förklaringsansats är, enligt författarna, följande: Forskarna hävdar att den faktiska företeelsen (förhållandet, situationen eller beteendet) är konstant, medan definitionerna varierar. Det påstås, att eftersom förhållandet inte varierar, så måste variationen i fråga om definitionen vara ett resultat av de sociala och historiska omständigheter inom vilka "anspråksformerarna" agerar, snarare än ett resultat av företeelsen i sig. Hur kan då forskarna framlägga påståenden om företeelserna som objektiva, dvs. göra gällande att de är konstanta, medan de relativiserar definitionerna och sammanhängande anspråk? Jo, menar Woolgar och Pawluch, genom ontologisk manipulation uppställer man en gräns mellan vad som ska förstås som problematiskt och vad som ska tas för givet. Forskarna tillstår inte att deras egna utsagor om företeelsernas karaktär är en konstruktion. Dessa förblir dolda, men med samtidiga anspråk på att bli tagna för sanna, medan "anspråksformerarnas" krav betecknas som sociala konstruktioner som behöver förklaras.

Med exempel från både teoretiskt och empiriskt inriktade studier visar författarna hur en kategori av påståenden läggs öppen för ontologisk osäkerhet och blir måltavla för förklaringar i termer av de sociala omständigheter som frambringade dem, medan en annan kategori av påståenden, implicita hänvisningar till de faktiska förhållandenas natur och tillstånd, förblir dolda. Som typexempel refereras Stephen Pfohls studie över "barnmisshandelns upptäckt".⁴ Här framställs förhållandet att barn utsätts för misshandel som en företeelse som varit konstant över tid. De uppgifter som anförs som belegg för denna konstans diskuteras inte. I motsats till denna beständighet framhålls att definitionerna i hög grad har varierat; att slå barn har varit föräldrarnas rättighet, en del av ett mera omfattande fattigdomsproblem, en funktion av psykopatiska impulser hos störda föräldrar. Numera är barnmisshandel dock etablerat som ett avgränsat problem. Pfohl förklarar definitionernas variation under hänvis-

ning till sociala och historiska omständigheter, medan den faktiska företeelsens egenskaper och tillstånd presenteras som en föreliggande objektivitet. Vi möter här, menar Woolgar och Pawluch, en inkonsistens som inte bara gäller för konstruktivistiska teorier om sociala problem, utan för alla sociologiska argument som åberopar en selektiv relativism i förhållande till den företeelse som ska förklaras.⁵ För att den konstruktivistiska förklaringsansatsen ska fungera, krävs ett påvisande av existensen av och/eller konstansen av åtminstone ett relevant förhållande, mot vilket den förändrade definitionen kan framhåvas. Den ontologiska manipulationen blir i detta sammanhang ett sätt att hantera en spänning eller konflikt som följer av teorins axiom.

Två riktningar

Woolgar och Pawluchs kritik fick ett betydande genomslag inom det konstruktivistiska perspektivet och under senare år, från 1989, kan en tendens till ökad differentiering spåras. Två huvudtendenser är möjliga att urskilja, och dessa utvecklingslinjer kan ses som två olika försök att hantera de svårigheter som Woolgar och Pawluch påtalat. Joel Best har benämnt dessa båda riktningar "strikt" respektive "kontextuell" konstruktivism.⁶

Den "strikt" konstruktivismen avvisar intresset för att bedöma eller fastställa sanningen, riktigheten, trovärdigheten, eller rimligheten av vad medlemmarna (de studerade individerna) säger och gör. En sådan inriktning betraktas som logiskt inkonsistens med en konstruktivistisk teori om sociala problem. Det centrala temat för analysen härleds istället till den etnometodologiska frågan om vad medlemmarna säger och hur de utför sin "anspråksformering". Vikten av att betrakta denna process inifrån poängteras; att undersöka hur medlemmarna gör det de gör, hur de förstår det de gör och hur de förbinder denna förståelse med olika handlingslinjer. Detta synsätt inbegriper också en etnometodologiskt färgad syn på sociologen, vilken uppfattas som en aktör bland många andra aktörer som tolkar sin omvärld. Det sociologen producerar är bara en av många tolkningar av denna värld. Sociologens vetenskapliga kunskaper och träning ger honom/henne inget försteg gentemot de aktörer, och deras tolkningar, som han/hon studerar. Företrädare som Kitsuse och Schneider varnar bestämt för utvecklandet av en professionell sociologisk teori som slår ut, eller tränger undan, medlemmarnas teorier. I stället uppmanar de den "strikte" konstruktivisten att nöja sig med att beskriva medlemmarnas tolkningar och teorier samt hur de omsätter dem i praktiskt handlande.

Denna strategi, etnometodologins avsmalnande stig, framstår som en plädering för ett förminskat projekt med uteslutande deskriptiva inslag på mikro-nivå. Det är inte längre tal om en förbehållslös inställning till frågan om relationen mellan faktiska förhållanden och definitionsprocessen. Ställt mot en tidigare programmatisk formulering av Spector och Kitsuse, framstår anvisningarna för en "strikt" konstruktivism som en reträtt till en position varifrån man ställer färre och mer begränsade frågor:

Det faktiska allvaret, ett förhållandes omfattning eller dess förmodade dysfunktionalitet, kan vara relativt oberoende av om denna omvandling [från privata bekymmer till allmänna problem, min anm.] ska ha framgång eller misslyckas. Relationen mellan "objektiva förhållanden" och utvecklingen av sociala problem är *variabel och problematisk*. Sambanden mellan typ av förhållanden och typ av uppmärksamhet och krav, och framgången för de senare, är empiriska frågor.⁷

Denna tillbakagång till en begränsad deskriptiv ansats innebär, i förhållande till Woolgar och Pawluchs problemställning, ett försök att undvika den ontologiska manipulationen genom att helt enkelt sänka ambitionsgraden och vända blicken bort från den sociala miljö i vilken "anspråksformeringen" äger rum och från de sociala förhållanden som är objekt för denna process. Därigenom ökar också svårigheterna att avgöra huruvida de samhällsproblem som "anspråksformeringen" frambringat verkligen är en social konstruktion eller ej.

Det skarpa avvisandet av sociologens domarroll i förhållande till de studerade aktörernas utsagor ska ses mot bakgrund av den tendens till moralisering som kan skönjas i en del konstruktivistiska studier. Särskilt i undersökningar som laborerar med begreppet moralpanik är risken stor för att "anspråksformeringens" komplexitet och dynamik reduceras till en fråga om en oberättigad reaktion baserad på hysteri och en kränkt, konservativ moral. Enligt denna form av "avslöjande" konstruktivism framhålls problembestämmningen som en konstruktion i betydelsen felaktighet och misstag. Denna slutsats uppnås genom att aktörernas utsagor och krav bedöms som befängda och orimliga i relation till den verklighet som den sanningssägande forskaren oftast blottlägger under hänvisning till officiell statistik.

Även Best tar avstånd från och varnar för vad han kallar en grov och utvecklade form av konstruktivism. Men han menar samtidigt att "kontextuella" konstruktivister, med rimlig tillförsikt, kan veta något om den faktiska företeelse som "anspråksformeringen" avser. Aktörernas utsagor och krav kan och bör bedömas med hjälp av de indikationer som föreligger; information framtagen med vetenskapliga undersökningsmetoder. Officiell statistik, intervju-

undersökningar, arkivdata, etc. är visserligen att betrakta som sociala konstruktioner, men de kan användas för att, om än ofullständigt, beskriva den sociala kontext inom vilken "anspråksformeringen" äger rum. Denna insikt om indikatorernas ofullständighet möjliggör ett omdömesgillt nyttjande av tillgänglig information, menar Best, som samtidigt varnar för en syn enligt vilken officiell statistik uppfattas som riktiga mått på ifrågavarande sociala förhållanden.

En "kontextuell" konstruktivism bibehåller "anspråksformeringen" som primärt undersökningsobjekt, men pläderar således samtidigt för att analysen ska inbegripa antaganden om de sociala förhållandenas egenskaper och bekräftelser på konstans respektive variation. Kunskapen om den faktiska företeelsen ska, enligt Best, användas för att förklara framträdelsen av olika utsagor och krav samt till att redogöra för varför somliga anspråk väcker uppmärksamhet och formar politiken inom det aktuella området. Kunskapen kan också förklara varför somliga utsagor och krav dyker upp vid en viss tidpunkt. Likaså kan den användas för att kontrastera vissa påståenden om företeelsen och därigenom uppenbara om aktörerna tillgriper dramatiska och atypiska exempel eller håller sig till förvrängd statistik.

Enligt Best förespråkar "strikt" konstruktivister en slags analytisk renhet. Forskaren uppges inte göra några antaganden om faktiska sociala förhållanden. Men i praktiken förekommer åtminstone implicita antaganden som påverkar analysen av "anspråksformeringen". Dessa antaganden bör, enligt de "kontextuella" konstruktivisternas strategi, istället läggas i dagen, bearbetas och vidareutvecklas och involveras som en oundgänglig dimension av undersökningen. I motsats till den "strikt" konstruktivismen förespråkas således en vidgad analys, med flera och mera omfattande frågor att besvara. Den starka relativismen beträffande synen på sociologen som en av många jämbördiga uttolkare av den sociala verkligheten är här ersatt av en mer traditionell vetenskapssyn, dock med tydlig uppmaning till reflexiv vaksamhet när det gäller indikationernas validitet och den moraliska värderingen av de studerade aktörernas utsagor och krav.

Bests anvisningar innebär ingen lösning av den relativismens paradox som Woolgar och Pawluch tydliggjort. Svårigheterna att underbygga och presentera rimlig bekräftelse på de antaganden om faktiska företeelser som görs är påtagliga, och risken för ontologisk manipulation föreligger fortfarande. Trots det förefaller den av Best rekommenderade vägen innebära ett mer fruktbart och öppet alternativ än en "strikt" konstruktivism enligt Kitsuses och Schneiders recept. Detta främst därför att den variabla och problematiska relationen mel-

lan faktiska företeelser och definitionsprocessens förlopp lämnas öppen för empirisk verifiering och för att den skillnad i syfte och position mellan sociologen och hans/hennes studieobjekt – som betonas i kapitlets inledande citat – går igen i synen på sociologens uppgift och roll.

En avslutande positionsbestämning

Som bör ha framgått av tidigare kapitel är den teoretiska referensram som omsatts i de tre föreliggande fallstudierna närmare besläktad med en "kontextuell" än en "strikt" strategi. Den innefattar åtskilliga sociala förhållanden som måste beaktas i analysen av den komplexa definitionsprocess varigenom en fokuserad företeelse institutionaliseras som ett samhällsproblem. De inblandade aktörernas intressen utifrån deras strukturella lokalisering är en omständighet som behöver belysas. Därmed är det möjligt att komma åt "ägarförhållandet" och maktrelationerna mellan de inblandade aktörerna. Konkurrensen och samspelet mellan olika problemkategorier, liksom de olika arenornas särart och varierande utrymmesförmåga, är en annan extern faktor som kan ge en bidragande förklaring till framträdelsen av en ny problemdefinition vid en viss tidpunkt. Synsättet beträffande frågan om den variabla och problematiska relationen mellan faktiska företeelser och definitionsprocessen har sin grund i en öppen inställning till empirisk verifiering. Denna hållning baserad på Spector och Kitsuses tidigare refererade formulering, överensstämmer också med Hilgartner och Bosks erkännande av den faktiska företeelsens betydelse:

Graden av uppmärksamhet som ägnas ett socialt problem är inte enbart en funktion av dess objektiva beskaffenhet, utan bestäms genom en process av kollektiv definition.⁸

Ovanstående innebär att det vid sidan av frågan om den aktuella företeelsens konstans föreligger en rad andra sammansatta förhållanden som kan ha en bestämmande inverkan på "anspråksformeringen", och som därför måste undersökas. Den utvidgade konstruktivistiska ansats som tillämpats i detta arbete, innebär en specificering och precisering av några av de sociala omständigheter som en "strikt" konstruktivism tycks utelämma.

Woolgar och Pawluchs resonemang, liksom den efterföljande debatten, handlar i huvudsak om den faktiska företeelsens variation i termer av ökad eller minskad omfattning, stigande frekvens, etc. Som framgått av föreliggande

fallstudier spelar den kvalitativa variationen beträffande den avsedda företeelsen en nog så viktig roll, och inte minst frågan om förändringar när det gäller företeelsens sociala lokalisering. Men som också påtalats samvarierar denna faktor med aspekter av själva definitionsprocessen – typifieringen – i en sammansatt och dialektisk relation. Typifieringen inverkar på den sociala lokaliseringen, såväl som denna påverkar typifieringsprocessen. Genom projektionen av kulturella föreställningar mot det sociala fält som väcker oro och harm tydliggörs visa områden och aspekter mer än andra, och intresset fokuseras till dessa punkter. Denna koncentration till vissa områden av det sociala rummet innebär en förtätning – en lokalisering – av det problematiserade till en viss social miljö och dess invånare. Enligt de aktuella fallstudierna sker denna lokaliseringsprocess inte i ett tomt rum, dvs. den aktuella företeelsen existerar inom den fokuserade sociala zonen. Det går kanske t.o.m. att påvisa en kvalitativ och kvantitativ förändring av företeelsen just här. Men samtidigt existerar företeelsen, och den kanske även undergår förändringar, i andra delar av det sociala rummet. Situationen beträffande bruk och missbruk av beroendeframkallande medel under 1950-talet kan tjäna som illustration. Som framgått förekom omfattande bruk och missbruk av en rad olika preparat vid denna tidpunkt. Ur denna innehållsrika och sammansatta materia utskiljdes efterhand en viss typ av missbruk av vissa typer av preparat lokaliserad till vissa grupper som det som genom diskursen om denna företeelse kom att bli narkotika-problemet. Det är svårt att se hur denna differentiering och begynnande problembestämning skulle ha ägt rum, om inte projektionen av kulturella föreställningar givit sociala fästen och hållpunkter för en fortsatt differentieringsprocess.

Av ovanstående resonemang, som baseras på fallstudiernas resultat, följer att en företeelse inte är manifest förrän den tolkats och definierats. Hur såg den faktiska företeelsen narkotikamissbruk ut innan detta fenomen hade definierats utifrån kriterier om vissa preparat, visst intagnings sätt och viss social lokalisering? Jo, som individuella beteenden invävda och dolda i ett omfattande komplex av handlingsmönster som innefattade överkonsumtion och missbruk av allehanda beroendeskapande och biverkningsgivande preparat. Denna kvalitativa skillnad vad gäller den faktiska företeelsens tillstånd – före respektive efter – en begynnande typifieringsprocess, implicerar en annan svårighetsgrad ifråga om den empiriska verifieringen av företeelsens konstans eller variation än vad som kan utläsas ur Woolgar och Pawluchs kritik. Vilka indikationer kan säga något om narkotikamissbrukets omfattning och spridning, innan denna företeelse institutionaliserats enligt den problemdefinition som vann successivt gehör under slutet av 1950-talet och början av 60-talet?

Den officiella statistikens kategorier är avhängiga definitionsprocessen och tillgänglig information om den aktuella företeelsen och dess förändring kommer att vara knapp och motstridig fram till dess att en viss problemdefinition har legitimerats och kan användas för att kasta ett förklarande ljus över ett sammansatt och svårgripbart stoff.

Enligt Woolgar och Pawluchs resonemang kan en påvisad variation hos den faktiska företeelsen förklara den förändrade definitionen och därmed problembestämningen. Det rör sig då knappast om en social konstruktion, dvs. en definition som orsakas av sociala och historiska omständigheter oberoende av den faktiska företeelsens natur och tillstånd. I princip borde detta argument även vara giltigt för de fall då företeelsen förändras med avseende på kvalitativa egenskaper som förändrad social lokalisering, förändrad funktion, förändrad intensitet, etc. Förutom svårigheterna att med rimlig säkerhet kunna påvisa och empiriskt verifiera en sådan förändring, reser den sammansatta relationen mellan kulturella aspekter och den påstådda och återopade förändringen stora hinder i vägen för en bodelning av detta slag. Dessutom kan det fruktbara med ett sådant företag ifrågasättas. Om ambitionen är att påvisa renodlade sociala konstruktioner, dvs. där problemdefinitionen med säkerhet kan härledas till sociala förhållanden oberoende av den faktiska företeelsens status, är denna operation nödvändig. Men en applicering av begreppet konstruktion i betydelsen något uppdyktat och grundlöst fabricerat och en syn på definitionsprocessen som oavhängigt konstituerande för samhällsproblem, förefaller vara en väl sträng tillämpning och en väl högtflygande ambition.

Ett projekt som för det första tar sin utgångspunkt i "anspråksformeringen", för det andra håller dörren öppen för frågan om den variabla och problematiska relationen mellan den faktiska företeelsen och definitionsprocessen, för det tredje vidgar synfältet till att också omfatta sociala förhållanden som aktörernas strukturella lokalisering och intressebindningar, för det fjärde betonar samspelet med andra problemkategorier och de olika arenorna specifika villkor och för det femte beaktar den sammansatta och dialektiska relationen mellan kulturella föreställningar och företeelsen i fråga, framstår som ett mera givande företag. Med en sådan inriktning följer en ökad nyansering och en högre variationsgrad i fråga om analysens utfall: somliga samhällsproblem kan i större utsträckning än andra betecknas som sociala konstruktioner. I ett sådant sammanhang används begreppet konstruktion i betydelsen producera, bygga och sammanfoga, för att åskådliggöra "anspråksformeringen" och dess ömsesidiga relationer till den sociala miljö i vilken diskursen äger rum och till den sociala företeelse som utgör diskursens objekt.

Den konstruktivistiska ansats som initierats av Blumer samt Spector och Kitsuse har många uppenbara förtjänster. Framför allt gäller det möjligheterna att förklara den urvalsprocess varigenom vissa sociala fenomen etableras som samhällsproblem medan andra, likvärdiga företeelser, inte förunnas denna upphöjelse. En annan tillgång gäller tonvikten på människors aktiva tolkande och gemensamma agerande, samt interaktionen mellan människors sociala handlande och existerande sociala och kulturella strukturer. Men som kortfattat redovisats i detta kapitel tycks varken en "strikt" eller "kontextuell" konstruktivism räcka till för att belysa och besvara de frågeställningar som detta fruktbara perspektiv frambringar. I synnerhet inte om tendensen till teoretisk isolering blir bestående. I motsats härtill vill jag betona behovet av teoretisk vidgning och fördelarna med synteser och möjliga synergieffekter. En spännande möjlighet ligger i en teoretisk öppning mot en durkheimiansk kultur- och kunskaps sociologi.⁹

I föregående kapitel hävdades att diskursens tankefigurer kan förstås som problembestämmingens moraliska essens och att denna institutionaliserade problemdefinition kan ses som en kollektiv representation. Den kan i sin tur tolkas som en kollektiv förståelsekategori som uttrycker framför allt den moraliska struktureringen av en företeelse som blivit föremål för en framgångsrik "anspråksformering". Med detta synsätt ligger det nära till hands att betrakta "anspråksformeringen" som en process som frambringar kollektiva representationer vilka svarar mot vissa problematiserade sociala fält.¹⁰ De kollektiva representationerna framstår som symboliska strukturer vilka tillhandahåller mening och innebörder som kan appliceras på företeelser som blir föremål för "anspråksformering". Häri genom blir kognitiva och moraliska föreställningar åtkomliga och kan appliceras på nya "problemkandidater". Det betyder att redan etablerade problemkategorier reproduceras genom växelverkan med "anspråksformeringens" objekt och dessa struktureras i hög grad av de befintliga problemkategorierna, och särskilt då av existerande makrokategorier, dvs. kollektiva representationer av sociala konflikter i form av sociala klyftor, köns- och generationsdifferentiering, ohälsa, brottslighet, miljöförstöring, krig, etc.

Men de kollektiva representationerna är inga statiska instanser som på ett mekaniskt sätt reflekterar och reproducerar en given ordning. "Anspråksformeringen" är en i högsta grad dynamisk process, varigenom människor tolkar och definierar sin omvärld, omvandlar sina föreställningar och förändrar sin sociala kontext. De kollektiva representationerna är förståelsekategorier som används i denna process, men "anspråksformeringens" interaktion innebär också en omvandling och förändring av dessa kulturella kategorier.

“Anspråksförmeringen” blir med detta synsätt en mellanliggande handlingsnivå som ömsesidigt förbinder den sociala strukturens nivå med den kulturella representationens.¹¹ En inriktning som den antydda anknyter till åtskilliga teoretiska projekt inom modern sociologi vars syfte är att överbrygga motsättningen mellan objektiva strukturer och subjektens sociala handlande.¹² Hänvisningarna här begränsas till två viktiga arbeten.

Peter Bergers och Thomas Luckmanns bok *The Social Construction of Reality*, som utkom 1966, utgör en av de främsta inspirationskällorna för ett konstruktivistiskt perspektiv.¹³ Häri anger författarna ett kunskaps sociologiskt program för uttolkningen och förståelsen av hur den sociala verkligheten konstrueras. Deras projekt innebär ett försök till syntes av Durkheims betoning av sociala fakta som ting och Max Webers framhållande av den sociala handlingens subjektiva betydelsekomplex. Författarna betonar samhällets dubbla karaktär, den objektiva respektive den subjektiva dimensionen, vilka utgör två oskiljaktiga verkligheter som ständigt övergår i varandra. Övergången från en subjektiv till en objektiv sfär sker genom att subjektens erfarenheter objekti-veras, institutionaliseras och legitimeras och därigenom blir en allmän egendom av tolknings- och handlingsmönster. Den motsatta processen sker genom att den sociala strukturen internaliseras genom fortgående socialisationsprocesser. Att notera hos Berger och Luckmann är deras symmetriska grundsyn:

Samhället äger verkligen objektiv fakticitet. Och samhället byggs verkligen upp av aktivitet som uttrycker subjektiv mening. [...] Det är just samhällets dubbla karaktär i termer av objektiv fakticitet och subjektiv betydelse som skapar dess verklighet ‘sui generis’, för att använda en annan nyckelterm hos Durkheim.¹⁴

Vi möter hos dessa konstruktivister en teori om den sociala verklighetens natur, och systematiska kommentarer om denna verklighets gestaltning och omvandling, vilken knappast låter sig reduceras till etnometodologiska analyser som bortser från den subjektiva dimensionens relationer till centrala aspekter av en objektiv fakticitet.

Den andra referensen avser Mary Douglas och hennes arbete *How Institutions Think*.¹⁵ Häri utvecklas en teori enligt vilken sociala institutioner presenteras som sociala arrangemang vilka inte bara fastställer sociala relationer, fördelar resurser och maktpositioner, utan främst fungerar som kognitiva system vilka tillhandahåller trosföreställningar, konventioner och normativa riktlinjer för vårt handlande. Den sociala interaktionen sker i och genom sociala institutioner – legitimerade sociala grupperingar som familj, skola, stat, etc. –

och vi internaliserar de tänkesätt, kategorier och normer som de består av. Dessa kan i sin tur sägas vara det historiska resultatet av den sociala interaktionen mellan institutionernas medlemmar. Som sådana lever vi inom dessa kognitiva nätverk och använder dess tolkningsramar för att ge verkligheten mening och ordning. Vi varseblir och tänker, minns och glömmar, i termer av dessa kollektiva kategorier, menar Douglas. Det är också i denna kognitiva kontext som vi erhåller kunskap om oss själva och bygger upp vår identitet. Det finns ingen annan, neutral sida på vilken vi kan ställa oss för att beskriva och analysera oss själva och samhället. Någon tydlig och fast kognitiv gräns mellan individ och sociala institutioner existerar inte. Tvärtom, vi tänker och agerar på basis av de tänkesätt som de sociala institutionerna tillhandahåller. På så sätt tänker institutioner, menar Douglas.

Det finns en långtgående enstämmighet mellan Berger och Luckmanns projekt och Douglas teori, även om de förra primärt betonar subjektens konstruktion av verkligheten medan Douglas poängterar hur strukturerna konstituerar subjekten. Hennes mera generella tankegångar om sociala institutioner som kognitiva nätverk kan överföras till en teori om "anspråksformeringen" som mot bakgrund av existerande sociala fenomen frambringar kollektiva representationer av dessa. Problembestämmningarna, dvs. institutionaliserade problemdefinitioner, kan då uppfattas som institutionaliserade kognitiva system vilka formar och styr våra föreställningar om sociala företeelser som väcker oro och harm.

I en mer grundläggande betydelse framstår alla symboliska system som socialt konstituerade. Men av detta måhända triviala påstående följer, vilket Barry Schwartz betonar, problemet med att bestämma *hur* de är konstituerade och på *vilka sätt* dessa symboler aktiveras och tillämpas i det sociala livet.¹⁶ Härvidlag äger den presenterade ansatsen en betydligt större förklaringspotential än den "strikta" och "kontextuella" konstruktivism, som utvecklats för att möta teoretiska och metodologiska problem, som på intet vis är specifika för en teori om den sociala konstruktionen av samhällsproblem. Jag hoppas att de presenterade fallstudierna och den teoretiska reflektion som de gett upphov till demonstrerat en del av denna förklaringsförmåga. Det är också min förhoppning att jag genom empiriska undersökningar som väglett av ett teoretiskt utvecklingsarbete, kunnat lämna ett bidrag till en bättre förståelse av hur de kollektiva representationerna av missbruket av nervgifter, njutningsmedel samt narkotika frambringats och transformerats, och på vilka sätt de tillämpats för att skapa mening och moralisk ordning i tillvaron.

Noter

Noter till kapitel 1

1. Donald Broady, *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin* (Stockholm, 1990), 562. I Bourdieus egna arbeten utvecklas tankegångarna om sociologens självreflexion särskilt i kap. 1 av *Homo Academicus* (1984), eng. övers. (Cambridge, 1991).

2. Anselm L. Strauss, *Qualitative Analysis for Social Scientists* (Cambridge, Mass., 1987), 12 ff.

3. Pierre Bourdieu, Jean-Claude Chamboredon & Jean-Claude Passeron, *The Craft of Sociology. Epistemological Preliminaries* (1968), eng. övers. (New York, 1991). För en kommentar, se Broady, 446–61.

4. För en kommentar till Bourdieus anvisningar för samhällsvetarens självreflexion, se Broady, 551–81.

5. David Bloor, *Knowledge and Social Imagery* (London, 1976). För en redogörelse över det starka programmet, se Eva Marie Rigné, "Kunskaps- och vetenskapssociologi", i Per Månson (red.), *Moderna samhällsteorier. Traditioner, riktningar, teoretiker* (1988), 3:e omarb. uppl. (Stockholm, 1991).

6. Med synergieffekt menas här att den sammanlagda verkan av flera förenade teori-moment är mera fruktbar för det aktuella fältet än summan av de enskilda teorierna.

7. För en introduktion till Foucaults produktion, se Sven-Åke Lindgren, "Michel Foucault och sanningens historia", i Per Månson (red.), *Moderna samhällsteorier. Traditioner, riktningar, teoretiker* (1988), 3:e omarbetade uppl., (Stockholm, 1991). För en mera inträngande framställning av diskursens egenskaper och funktion, se Michel Foucault, "Orders of Discourse. Inaugural lecture delivered at the Collège de France, december 2nd, 1970", *Social Sciences Information*, (10), 2, 1972, 7–30.

8. Begreppet teoretiskt urval förknippas i regel med Barney G. Glaser & Anselm L. Strauss och deras arbete *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research* (1967), (New York, 1980), där det är kopplat till datainsamling via observation och intervjuer av/med grupper. En teoretisk urvalsstrategi av detta slag är dock applicerbar även i de fall då vi rör oss med skriftligt nedtecknat material i form av otryckta och tryckta källor.

9. Bibliotekstjänst i Lund måste i detta sammanhang betraktas som en oberoende institution och deras artikelurval är inte styrt av någon involvering i den aktuella debatten. Detta till skillnad från t.ex. CANs (Centralförbundet för alkohol- och narkotikaupplösning) klipparkiv som är uppbyggt i en kontext av starka intresseband till olika narkotikapolitiska aktörer och aktörsgrupper.

10. William A. Gamson & Andre Modigliani, "Media Discourse and Public Opinion on Nuclear Power: A Constructionist Approach", *American Journal of Sociology* (95), 1 (1989), 1–37.

11. Johan Asplund, *Teorier om framtiden* (Stockholm, 1981), kap. 7, och av samme författare, *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft* (Göteborg, 1991).

12. Émile Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious Life* (1912), eng. övers. 1975 (London, 1982) och Durkheim & Marcel Mauss, *Primitive Classification* (1901–02), eng. övers. 1963 (London, 1969). För en redogörelse för begreppet kollektiv representation, se Freddy Winston Castro, *Bortom den nya medelklassen. Durkheim och de moderna professionella yrkesgrupperna* (Stockholm/Stehag, 1992), 29–37.

13. Thomas Nordegren & Kerstin Tunving, *Kokain – myter och fakta* (Stockholm, 1986), 73–85.

14. Promemorian, *Memorandum on drug abuse in Sweden*, ingick i den skrivelse i vilken den svenska regeringen föreslog att centralstimulantia av amfetamintyp skulle bli föremål för reglering enligt the Single Convention, förteckning 1. Raderna som refererar till kokainmissbruket i Stockholm på 1920-talet säger följande:

När Sverige 1924 biträdde 1912 års Haagkonvention var motivet att delta i ett viktigt internationellt arbete. Något svenskt narkotikaproblem ansågs då inte existera. I slutet på 1920-talet vållade åtskilliga kokainmissbrukare i Stockholm myndigheterna en del oro. Missbruk och beroende av opiat, i stor utsträckning bland sjukvårdspersonal, blev emellertid mera av ett problem...[min övers.].

Promemorian finns i Riksarkivets kommittéarkiv, kommitté nr. 3760: Samarbetsorganet för bekämpandet av narkotikamissbruket [tillsatt i december 1968].

15. Sigfrid Svensson, "Kaffe" i Sigurd Erixon & Sigurd Wallin (red.), *Svenska kulturbilder* (Stockholm, 1936) och Renée Valeri, "Kom så tar vi en kopp! Svenskarna och deras kaffedrickande" i Jonas Frykman & Orvar Löfgren (red.), *Svenska vanor och ovanor* (Stockholm, 1991).

16. Se exempelvis C. G. Santesson, *Om Tobak* (Stockholm, 1897), Thorsten Thunberg, *Om njutningsmedel* (Uppsala, 1917), James F.W. Johnston, *Hvardagslivets kemi* (Stockholm, 1882), Lauritz Gentz & John Lindgren, *Läkemedelsnamn. Ordförklaring och historik*, del II (Lund, 1927).

17. SOU 1990:29, 46 och proposition 1990/91:175, 136.

18. Nils Bejerot, *Narkotikamissbruk och narkotikapolitik*, (Stockholm, 1975).

19. Christer Stensmo, *Kollektivet Trollängen. En utvärdering på organisationsnivå* (Uppsala, 1979).

20. Anders Bergmark & Lars Oscarsson, *Drug Abuse and Treatment. A Study of Social Conditions and Contextual Strategies* (Stockholm, 1988).

21. Mats Hilde, *Droger och disciplin. En fallstudie av narkomanvård i Malmö* (Lund, 1990).

22. Johnny Kalderstam, *Rätten i kriminalpolitiken* (Lund, 1983). Se även *Brottslingarna vi förtjänar* (Lund, 1981) och *De laglösa* (Lund, 1979) av samme författare.
23. Nils Christie & Kjetil Bruun, *Den gode fiende* (Oslo, 1985).
24. Artur Solarz, *Narkotikakontrollens utveckling i Sverige* (Stockholm, 1987), Olle Hoflund, *Narkotikabrotten. En straffrättslig studie* (Stockholm, 1988).
25. SOU 1967:25, *Kartläggning och vård*, SOU 1967:41, *Kontrollsystemet* och SOU 1969:52, *Samordnade åtgärder*.
26. Bejerot, 39 f.
27. Stensmo, 20–51.
28. SOU 1969:52, 164–70.
29. Christie & Bruun, 39–54.
30. Se t.ex. James B. Bakalar & Lester Grinspoon, *Drug Control in a Free Society* (Cambridge, Mass. 1984), Virginia Berridge & Griffith Edwards, *Opium and the People. Opiate Use in Nineteenth-Century England* (London, 1981), Kjetil Bruun, Lynn Pan & Ingemar Rexed, *The Gentlemen's Club. International Control of Drugs and Alcohol* (Chicago, 1975), Peter Conrad & Joseph W. Schneider, *Deviance and Medicalization. From Badness to Sickness* (St. Louis, 1980), Alfred R. Lindesmith, *The Addict and the Law* (Bloomington, 1965), David F. Musto, *The American Disease. Origins of Narcotic Control* (New Haven, 1973), Sebastian Scheerer & Irmgard Vogt (hrsg.), *Drogen und Drogenpolitik. Ein Handbuch* (Frankfurt/Main, 1989).

Noter till kapitel 2

1. Art Buchwald, "Crowning a Year's Problem", citerat efter Armand L. Mauss & Julie Camille Wolfe (eds.), *This Land of Promises. The Rise and Fall of Social Problems in America* (Philadelphia, 1977), viii-ix [Min översättning].
2. För en diskussion av begreppet essentialism och det essentialistiska misstaget, dvs. att postulera egenskaper som väsen vilka skulle vara immanenta i olika sociala fenomen och därigenom förklara dessa, se Donald Broady, *Sociologi och Epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin* (Stockholm, 1990), 429 ff.
3. Earl Rubington & Martin S. Weinberg, *The Study of Social Problems. Six Perspectives* (1971), 4 uppl. (New York/Oxford, 1989).
4. Stephen J. Pfohl, *Images of Deviance and Social Control. A Sociological History* (New York, 1985).
5. Allen E. Liska, *Perspectives on Deviance* (Englewood Cliffs, N.J., 1987) och Amitai Etzioni, *Social Problems* (Englewood Cliffs, N. J., 1976).
6. C. Wright Mills "The Professional Ideology of Social Pathologist", *American Journal of Sociology* 49, (1943), 165–80.
7. Robert Merton & Robert Nisbet (eds.), *Contemporary Social Problems* (1961), 3 uppl. (New York, 1971).
8. Merton, "Epilogue", 817, i Merton & Nisbet (eds.).

9. Joachim Israel (red.) *Sociala avvikelser och social kontroll* (Stockholm, 1964).
10. Ted Goldberg (red.), *Samhällsproblem* (Malmö, 1983), 8 f.
11. SOU 1974:39, *Socialvården: Mål och medel. Principbetänkande av socialutredningen* (Stockholm, 1974) och SOU 1977:40, *Socialtjänst och socialförsäkringstillägg: Lagar och motiv. Socialutredningens slutbetänkande*, (Stockholm, 1977).
12. Thomas Brante, "Om konstitueringen av nya vetenskapliga fält – exemplet forskning om socialt arbete", *Sociologisk forskning*, 4 (1987), 30–60.
13. C. Wright Mills, *Den sociologiska visionen* (Malmö, 1985), 14 f.
14. Etzioni, a.a.
15. Howard S. Becker, "Introduction", i dennes (ed.), *Social Problems: A Modern Approach* (New York, 1966).
16. Mills (1943).
17. Malcolm Spector & John I. Kitsuse, *Constructing Social Problems*, (1977), (New York, 1987), 33.
18. Herbert Blumer, "Social Problem as Collective Behavior", *Social Problems*, 18 (1971), 298–306.
19. Richard C. Fuller & Richard R. Myers, "The Natural History of a Social Problem", *American Sociological Review*, 6 (1941), 320–29.
20. Spector & Kitsuse, a.a.
21. Mark Peyrot, "Cycles of Social Problem Development. The Case of Drug Abuse", *The Sociological Quarterly*, 25 (1984), 83–95.
22. Armand L. Mauss, *Social Problems as Social Movements* (Philadelphia, 1975) och Mauss & Julie Camille Wolfe (eds.), *This Land of Promises. The Rise and Fall of Social Problems in America* (Philadelphia, 1977).
23. Spector & Kitsuse, 155.
24. Joseph W. Schneider, "Social Problems Theory. The Constructionist View", *Annual Review of Sociology* (1985), 209–29.
25. Stephen Hilgartner & Charles L. Bosk, "The Rise and Fall of Social Problems. A Public Arenas Model", *American Journal of Sociology* (94), (1988), 53–78.
26. Joseph R. Gusfield, *The Culture of Public Problems. Drinking-Driving and the Symbolic Order* (Chicago, 1981).
27. Göran Therborn, "Cultural Belonging, Structural Location and Human Action. Explanation in Sociology and in Social Science", *Acta Sociologica*, 34 (1991), 177–91.
28. Joel Best, "Introduction: Typification and Social Problems Construction" i dennes (ed.) *Images of Issues. Typifying Contemporary Social Problems* (New York, 1989), xx.
29. Denna användning av begreppet social lokalisering har hämtats från Troy Duster, *The Legislation of Morality. Law, Drugs, and Moral Judgement* (New York, 1970). För en tillämpning, se även Jerome L. Himmelstein, *The Strange Career of Marijuana. Politics and Ideology of Drug Control in America* (Westport, Conn., 1983).
30. Joseph R. Gusfield, "Constructing the Ownership of Social Problems: Fun and Profit in the Welfare State", *Social Problems*, 36 (1989), 431–41.

Noter till kapitel 3

1. James F.W. Johnston, *Hvardagslivets kemi* (1854), sv. övers. (Stockholm, 1882), 388 f. Johnston, som var professor i kemi vid Durhams universitet, svarade för den första uppskattningen av narkotikabruket i världen. Han kom fram till att tobak brukades av 800 miljoner människor, opium av 400 miljoner, hampa (haschisch/marijuana) av 200–300 miljoner, betel av 100 miljoner och coca av 10 miljoner människor.

2. Riksdagens protokoll 1891, andra kammarens tillfälliga utskotts (N:o 1) utlåtande N.o 8.

3. Som illustration bilades *Staten Louisianas lag af den 6 juli 1888 om införande af obligatorisk undervisning i de offentliga skolorna rörande spritdryckerna och de narkotiska ämnenas natur och deras verkningar på den menliga organismen*.

4. Fredrik Lundgren, "Vinkar och råd till folkskolans lärare i anledning av Kungl. cirkuläret den 4 nov. 1892", *Skrifter utgifna av Svenska nykterhetsällskapet*, 1896 års serie, 3.

5. Virginia Berridge & Griffith Edwards, *Opium and the People. Opiate Use in Nineteenth-Century England* (London, 1981), 145. För amerikanska förhållanden, se David T. Courtwright, *Dark Paradise. Opiate Addiction in America before 1940* (Cambridge, Mass., 1982), 36 ff.

6. K. O. Sjölander, *Spritdryckernas och tobakens natur och verkningar samt anvisning om människokroppens vård. Kortfattad handledning för allmänheten samt skolans lärjungar enligt Kungl. cirkuläret af den 4 nov. 1892, skolstadgan af den 10 dec. 1897 och normalplanen af den 7 dec. 1900* (Stockholm, 1906), förordet, kursiverat i originalet.

7. För uppgifter om utbud och kompositioner av opiumbaserade mediciner kring sekelskiftet, se J. F. Svedberg, *Farmakopé. Innehållande de allmänast brukliga läkemedlen och deras användningssätt*, (Stockholm, 1889), *Svenska farmakopén*, ed. 8 och ed. 9, (Stockholm, 1901 resp. 1908), Johan Lindgren & Lauritz Gentz, *Läkemedelsnamn. Ordförklaring och historik*, 2 vol. (Lund, 1918–1927).

8. För skildringar av konsumtionen av patentmediciner i 1800-talets England och USA, se Berridge & Edwards, samt Courtwright.

9. Knud O. Møller, "Historien om opdagelsen af morfin", *Medicinsk historisk årsbok* (1966).

10. Olle Hoflund, *Narkotikabrotten. En straffrättslig studie* (Stockholm, 1987), 11. Se även Karl Ahlberg, *Den svenska farmaciens historia* (Stockholm, 1907), 69 f. ang. 1756 års kungörelse med mera noggranna bestämmelser om handeln med gifter, vilken därför kan betraktas som den första giftstadgan.

11. SFS 1906:114, *Kungl. Maj:ts nådiga Giftstadga*.

12. Fr.o.m. farmakopéns 10:e ed., 1925, signerades kokain med två giftecken och förvarades enligt samma regler som för morfin.

13. SFS 1864:11, *Strafflag*.

14. Torsten Thunberg, *Om bedrägliga läkemedel och läkemetoder. Jämte redogörelser för några i vårt land utbudna läkemedel* (1904), 4. uppl. (Lund, 1910). Torsten Thunberg, 1873–1952, medicine doktor 1905, professor i fysiologi i Lund 1905–38.

Förutom en rikhaltig produktion av uppsatser och artiklar i fysiologi och biokemi publicerade Thunberg en rad böcker och skrifter i folkupplysningssyfte. Under åren 1912–45 utgav han tidskriften *Hygienisk revy*. Thunberg blev 1928 ledamot av Vetenskapsakademien.

15. Thunberg, 1910, 66.

16. Erik Tretow, "Om iterering av morfinrecept", *Svenska Läkartidningen* (1914), 921. Medicinlådorna som nämns i citatet syftar på de medikamentslådor i vilka medicin på rekvisition sändes från apotek till avlägsna orter vilka låg långt ifrån närmaste apotek. Se Ahlberg, 217 ff. för en redogörelse över det dåtida apoteksväsendet.

17. För beskrivning och analys av betydelsen av medicinska professionsintressen för framväxten av narkotikakontrollen i England respektive USA, se Berridge & Edwards, David F. Musto, *The American Disease. Origins of Narcotic Control* (New Haven, 1973) och James B. Bakalar & Lester Grinspoon, *Drug Control in a Free Society* (Cambridge, Mass. 1984).

18. Exempel på den första kategorin är: Robert Tigerstedt (red.), *Illustrerad hälsovårdslära* (Stockholm, 1889), Jacob Göransson, *Hälsovårdslära för folket* (Stockholm, 1892), Carl Dahlborg, *Boken om hälsan. Lättfattlig hälsolära* (Stockholm, 1901), C. G. Santesson, *Läkemedel och läkemetoder, särskilt med hänsyn till huru de uppfattas eller missuppfattas af allmänheten* (Stockholm, 1899), och av samme författare, *Om läkemetoder och läkemedel* (Stockholm, 1924). Exempel på den andra kategorin är: Erik Folker (red.), *Hemmets uppslagsbok. Den bästa rådgivaren för varje hem av fackmän på olika områden* (Stockholm, 1917) och Henrik Berg, *Läkarebok* (Göteborg, 1924). Exempel på den tredje kategorin är: Frey Svensson, *Lärobok i sinnessjukvård* (Stockholm, 1907) och Bror Gadelius, *Det mänskliga själslivet*, vol. II (Stockholm, 1921) och vol. IV (Stockholm, 1924).

19. C. G. Santesson, "Kurze Betrachtungen über Toleranz, Giftsucht und Abstinenzsymptome", *Skandinavischen Archiv für Physiologie*, 25 (1911). Carl Gustaf Santesson (1862–1939) blev medicine doktor 1891 och var professor i farmakodynamik och farmakognosi vid Karolinska institutet, Stockholm 1908–27. Han var bl.a. adjungerad till farmakopékommittén för utarbetandet av 8:e och 9:e upplagan av Svenska farmakopén (1901 respektive 1908), redaktör för *Skandinavischen Archiv für Physiologie* 1924–39 och ordförande för *Landsföreningen för folkkyrkerhet utan förbud* 1922–39.

20. Folker, red. (Hemmets uppslagsbok), 217.

21. Berg, 1924, 1290 f.

22. Olof Kinberg, rec. av P. Näcke, "Über die sogenannte 'Moral insanity'", *Hygiea* (1903), 734 ff.

23. Berg, 1294 ff.

24. I en uppsats med rubriken "Om behandling af kronisk morfin-, opium- kokain- och kloralintoxikation med hypnos och suggestion", i *Hygiea*, mars 1896, redovisar läkaren Otto Wetterstrand hur han under åren 1887–95 behandlat 51 fall av kronisk förgiftning med hypnos och suggestion. Morfinfallen dominerade och bestod av 24 kvinnor och 17 män. Av dessa hade 30 botats, medan tre återfallit, två avlidit och fem personer avbrutit behandlingen på ett tidigt stadium. Alla, utom ett fall som behandlats på sjukhus, hade bött privat i staden under behandlingstiden och Wetterstrand ansåg

att anstaltsbehandling var fullkomligt onödig. Han kritiserar också de läkare som lurade sina patienter beträffande morfindoserna och som uppträdde likt förmyndare mot sina patienter. I stället betonar han vikten av en förtroendefull relation mellan läkaren och morfinisten och konkluderar:

Af största vigt är, att morfinisten städse behandlas som en sjuk människa, den der är värd det största deltagande, allt skymfande af honom, allt betraktande af hans sjukdom som en lastfull vana är förkastligt, med ett ord, läkaren skall uppträda som den sjukes sannskyldige hjälpare och stödjare i nödens stund, när "dies iræ, dies illa" infaller, den dag då morfinet ej mera ges.

25. *Bidrag till Sveriges officiella statistik* (hälso- och sjukvården) för åren 1890–1910 och för perioden 1911–1920: *Sveriges officiella statistik* (allmän hälso- och sjukvård).

26. *Ibid.*

27. Det förekommer även uppgifter om kroniska förgiftningsfall under 1880-talet. I en uppsats i *Hygiea*, nr. 3, 1892, av F. W. Warfvinge, redogörs för förgiftningsfall som kommit under vård vid Sabbatsbergs sjukhus åren 1879–91. Förutom några fall av kloralförgiftning som omnämns mera i förbigående redovisas 6 fall av morfinism, 3 män (varav 2 läkare) och 3 kvinnor. Författaren kommenterar:

Fallen voro bevis på den stora lättvindighet, hvarmed en del läkare, trots de dagliga varnande exemplen för ögonen, af ofta rätt ringa anledning dels sjelfva tillgripa morfinsprutan och snart göra bruket deraf till vana och behof, dels med samma liberalitet bereda sina patienter det försåtliga morfinlugnets ljufhet och till råga på olyckan lemna dessa morfinet och sprutan i handen.

28. Alfred Petré, "En analys af cirka 800 fall af kronisk sinnessjukdom jämte en granskning af vår officiella psykiatriska nomenklatur", *Upsala läkareförenings förhandlingar*, 10:e bandet (1904-05), 30 ff.

29. *Betänkande och förslag till stadga ang. sinnessjuka* (Stockholm, 1896), 37 ff. och SOU 1923:74, *Betänkande med förslag till lag om vård av sinnessjuka* (Stockholm, 1923), 65.

30. Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkanden 1, *Förslag till lag om behandling af alkoholister* (Stockholm, 1911), 101.

31. Proposition nr. 193, *Förslag till lag om behandling av alkoholister, m.m.* (Stockholm, 1913), 36.

32. Edward M. Brecher & E. C. R., *Licit and Illicit Drugs* (Boston, 1972), 247. Se även Hans W. Maier, *Der Kokainismus. Gischichte/Pathologie. Medizinische und behördliche Bekämpfung* (Leipzig, 1926), 61, som uppger att sniffningen under tidigt 1900-tal i Förenta staterna var ett vanligt intagningsätt bland fattiga, medan metoden att inspruta kokainlösning var det vanligaste intagningsättet bland rika.

33. Martina Gunkelmann, "Zur Geschichte des Kokains", i Scheerer & Vogt (hrsg.), 359–68.

34. Knud O. Møller, ed., *Stimulanser* (Köpenhamn, 1945), 14, [min översättning].

35. Ernst Joël & F. Fränkel, *Der Cocainismus. Ein Beitrag zur Geschichte und Psychopathologie der Rauschgifte* (Berlin, 1924), och Maier, a.a.

36. C. G. Santesson, "De s.k. giftinjutningsepidemierna eller toxikomanierna" [Föredrag i Sv. läkaresällskapet den 14 sept. 1926], *Hygiea* (1926), 889 f.

37. Kokainbrukets amerikanska utvecklingshistoria kan härledas ur självmedicinering med kokainbaserade patentmediciner inom svart arbetarklass och användningen som stimulerande medel bland svarta stuveriarbetare i den amerikanska södern mot slutet av 1880-talet. Först kring sekelskiftet blev kokain mer utbrett bland den "undre världens" vita befolkning. Under 1900-talets första decennier problematiserades kokainbruket som en samhällsfara. Det associerades då med de svartas våld mot vita och i synnerhet påstådda sexuella övergrepp på vita kvinnor begångna av "cocaine-crazed Southern blacks". Mot bakgrund av denna samhällsfara övergick man inom åtskilliga polisdistrikt i den amerikanska södern från vapen med kaliber .32 till kaliber .38, för att man skulle vara säker på att kulorna verkligen bet på dessa kokainrusiga våldsverkare. För skildringar av kokainbrukets historia i USA, se Courtwright, 97 ff., Richard Ashley, *Cocaine. Its History, Uses and Effects* (New York, 1975), 66 ff., John Helmer, *Drugs and Minority Oppression* (New York, 1975), 47 ff. samt Craig Reinerman, "Moral Entrepreneurs and Political Economy: Historical and Ethnographic Notes on the Construction of the Cocaine Menace", *Contemporary Crises*, 3 (1979), 229.

38. Sigvard Abrahamsen, "Kokainlasten, ett kulturens gissel", *Dagens Nyheter*, 6 januari, 1922.

39. "Kokainets första svenska dödsoffer", *Dagens Nyheter* 1/9 1924. Exempel på andra rubriker från denna tid är: "Kokaintrafiken här är starkt utbredd. En hotande fara", *Svenska Dagbladet* 23/7 1925, "Kokainlasten är en verklig fara för vår huvudstad", *Stockholms-Tidningen* 31/7 1925, "Kokainhandeln börjar ta fart i Stockholm", *Dagens Nyheter* 29/12 1927, "Den vita pesten kokainet", *Hufvudstadsbladet* 15/6 1928, "Kokainlasten fångar allt fler offer i Stockholm. Obygg kommers på hemligt frimurarspråk av välorganiserad liga", *Hufvudstadsbladet* 11/1 1929.

40. "Kokaintrafiken här är starkt utbredd. En hotande fara", *Svenska Dagbladet* 23/7 1925.

41. Följande beskrivning och analys av kokainmissbruket i Stockholm, och uppgifter om landet i övrigt, baseras på arkivdata från Riksarkivet (interna promemorier, utkast till lagförslag, förslag till remissyttranden, yttranden, och underlag härför, från landets länsstyrelser, pressmeddelande), Socialdepartementet, *konseljakten*, 16 september 1933, nr. 16, vol. 1–2, samt Medicinalstyrelsen/Apoteksbyrån, *Narkotikätrenden 1925–1944*, Seriesignum F X–XVII, vol. 1–2.

42. Kungl. Maj:ts kungörelse 1923:53, *angående handel med opium och vissa andra narkotiska ämnen och beredningar*, var ett resultat av att Sverige i januari 1921 biträtt den internationella opiumkonvention som slöts i Haag i januari 1912.

43. Samtliga personuppgifter är fingerade av mig.

44. *Dagens Nyheter* 29/12 1927, "Kokainhandeln börjar ta fart i Stockholm. Livlig kommers på gator och danslokaler. Slappa lagar. Polis och tull i det närmaste maktlösa".

45. Kungl. Maj:ts kungörelse 1930:381, *angående handel med opium och vissa andra narkotiska ämnen och beredningar*.

46. Kungl. Maj:ts kungörelse 1933:559, *med vissa bestämmelser angående narkotiska ämnen och beredningar*.

47. Gadelius, vol. II, 1921 och vol. IV, 1924.
48. C. G. Santesson, *Om läkemetoder och läkemedel* (Stockholm, 1924), 119.
49. I tidskriften *Tirfing*, organ för Centralförbundet för nykterhetsundervisning, nr. 1–2, 12–16, och nr. 3–4, 36–40, 1924, debatteras detta tvisteämne av Santesson och l:e provinsialläkare G. Stéénhoff.
50. SOU 1929:29, *Betänkande med förslag till lagstiftning om alkoholistvård*, bilaga 1, "Medicinalstyrelsens yttrande angående missbruk av andra narkotiska medel än alkohol".
51. *Ibid.*, 121.
52. Kettil Bruun, Lynn Pan & Ingemar Rexed, *The Gentlemen's Club. International Control of Drugs and Alcohol* (Chicago, 1975).
53. Stanley Cohen, *Folk Devils and Moral Panics. The Creation of the Mods and Rockers* (1972), (Oxford, 1987), 9. Härmed avser Cohen en process varigenom ett förhållande, en situation eller ett beteende presenteras på ett stereotypt sätt, haussas och blir föremål för kraftiga moraliska fördömanden och ingripanden från självutnämnda samhällsbärare och myndigheter, trots att fenomenet vid en närmare betraktelse kan framstå som tämligen beskedligt.

Noter till kapitel 4

1. Mauritz Cramær, 1830, citerad efter Elisabeth Hidemark, Kersti Holmquist & Bengt Serenander, *Kaffe – om kaffets roll i svenskt liv* (Stockholm, 1965), 19.
2. ABC-vers i Prinsessans Barnabok, citerad efter Torsten Thunberg, *Om njutningsmedel* (Uppsala, 1917), 38.
3. SOU 1990:29, *Tobakslag. Betänkande av tobaksutredningen* (Stockholm, 1990).
4. Proposition 1990/91:175, *Om vissa folkhälsofrågor*.
5. Riksdagen, SoU 1990/91:23, *Vissa folkhälsofrågor*.
6. Proposition 1990/91:175, 134 f.
7. U.S. Department of Health and Human Services, *The Health Consequences of Smoking: Nicotine Addiction, a Report of the Surgeon General* (Washington, 1988).
8. *Time*, August 12, 1991, "Busybodies: New Puritans", 46 ff. Se också Ronald J. Troyer, "The Surprising Resurgence of the Smoking Problem", 165, i Joel Best (ed.), *Images of Issues. Typifying Contemporary Social Problems* (New York, 1989).
9. Ronald J. Troyer & Gerald E. Markle, "Coffee Drinking: An Emerging Social Problem", *Social Problems* (1984), 403–416.
10. American Psychiatric Association, *Mini-D-R: Diagnostiska kriterier enligt DSM-III-R* (Stockholm, 1990), 101 f.
11. Troyer & Markle, 411.
12. Dricker man mer än tre normalstora koppar kaffe får man i sig den mängd koffein, 250 mg, som enligt DSM-III-R är minimimängden för att diagnosen koffeinism ska kunna ställas. Beräkningen bygger på att rostat bryggkaffe innehåller 1,2% koffein och att 90 % av koffeinet löses i vattnet. För uppgifter om kaffets innehåll och verkningar,

- se Friedrich Maritsch & Alfred Uhl, "Kaffee und Tee", i Sebastian Scheerer & Irmgard Vogt (hrg.), *Drogen und Drogenpolitik. Ein Handbuch* (Frankfurt/Main, 1989), 174.
13. För en redogörelse för det folkrörelsebaserade upplysnings- och bildningsarbetets betydelse för spridningen av socialreformatoriska idéer, se Sven E. Olsson, *Social Policy and Welfare State in Sweden* (Lund, 1990), 48 ff.
14. Handlingar från Svenska Frisksportsförbundet, Riksarkivet, seriesignum F IX, volymnr. 1–5.
15. Se Svensson (1936), Johan O. Lilliehöök, "Kaffet i Sverige", Tillägg till Heinrich Eduard Jacob, *Kaffets saga och segertåg* (Stockholm, 1937), Valeri (1991), och Hidemark, Holmquist & Serenander, a.a.
16. Wolfgang Schivelbusch, *Paradiset, smaken och förnuftet. Njutningsmedlens historia* (1980) sv. övers. (Stockholm, 1982), 44–86.
17. Stig Helling, *Från mjöd till martini. Alkoholens historia i Sverige* (Stockholm, 1987), 88 f.
18. Magnus Huss, *Om kaffe. Dess bruk och missbruk* (Stockholm, 1865). Magnus Huss (1807–90), överläkare vid Serafimerlasarettet, professor vid Karolinska inst. 1840–60, ordförande i sundhetskollegiet 1860–64, generaldirektör för landets sjukvårdsinrättningar 1860–76. Huss räknas till en av den moderna alkoholforskningens pionjärer och i den internationellt uppmärksammade monografin *Alcoholismus chronicus* (1–2, 1849–51) beskrev han alkoholberoendets förlopp och skadeverkningar.
19. Huss använder benämningen magsyra som synonym för kronisk magkatarr, kronisk gastrit och andra närbesläktade sjukdomstillstånd som förekommer i läkarnas rapporter.
20. *Ibid.*, 61.
21. *Ibid.*, 64.
22. Exempelvis Robert Tigerstedt (red.), *Illustrerad helsovårdslära* (Stockholm, 1889), Henrik Berg & Fritz Johanson, *Lärobok i helsolära för folkskolan* (Stockholm, 1891), Jacob Göransson, *Helsovårdslära för folket* (Stockholm, 1892), Carl Dahlborg, *Boken om hälsan. Lättfattlig helsolära* (Stockholm, 1901).
23. Berg & Johanson, 98 (1919 års upplaga), kursiverat i originalet.
24. Riksdagen 1911, motion nr. 285, riksdagen 1912, motion nr. 258. Carl Lindhagen, 1860–1946, bl.a. v. ordf. i Folkpartiet, riksdagsledamot AK 1897–1917 och FK 1919–1940, borgmästare i Stockholm 1903–30, medlem av SAP 1909–17, medlem av Sveriges socialdemokratiska vänsterparti 1917–21, från 1923 åter medlem i SAP.
25. *Läkarebok*, 998 (1924 års upplaga). Henrik Berg (1858–1936), filosofie och medicine doktor, praktiserande läkare i Stockholm, anstaltsläkare på alkoholisthemmen Eolshäll och Kurön, redaktör för tidskriften *Hälsovannen* (1906–36), författare till en populär *Läkarebok*, vilken utkom i ett flertal upplagor (1903–36) och till ett stort antal medicinsk-hygieniska skrifter och artiklar.
26. A. E. Lidström, "Kaffemissbruket hos barn", *Mimer. Svensk Tidskrift för studium av alkoholfrågan och nykterhetssträvandet* (1912), 98 f.
27. Motion nr. 285, 1911, andra kammaren, 7.
28. Citerat efter Henrik Berg & C. G. Santesson, *Om kaffemissbruket bland svenska folket* (Stockholm, 1917), 43.

29. Ibid., 70 f.
30. Thunberg, Torsten, *Om njutningsmedel* (Uppsala, 1917), 46.
31. C. O. Arcadius, "Kaffemissbruket", *Tirfing* nr. 3–4 (1917).
32. Henrik Berg & C. G. Santesson, *Om kaffemissbruket bland svenska folket* (Stockholm, 1917).
33. Berg & Santesson, 36, kursiverat i originalet.
34. Ibid., 18. Notera dock Renée Valeris uppgift om att dåtidens kaffe var betydligt svagare än det vi är vana vid, bl.a. till följd av att man gjorde flera avkok på sumpen, a.a., 60 f.
35. Berg & Santesson, 49.
36. Joseph Gusfield, *Symbolic Crusade. Status Politics and the American Temperance Movement* (Urbana, 1963), använder begreppen *assimilative* och *coercive* för att särskilja de två huvudsakliga reformstrategier som den amerikanska nykterhetsrörelsen utvecklade. Den första representerar en missionerande humanism som genom upplysning, påverkan och övertalning vill återföra vilsegångna själar till majoritetens moraliska gemenskap. Den andra representerar misstro, avstånd och fientlighet; en markering av konfliktfylld skillnad och olikhet som bara kan överbryggas genom att de som vinner allmänt gehör för sina sanningsanspråk, genom olika restriktioner och inskränkningar, tvingar andra till efterrättelse.
37. Bihang till riksdagens protokoll 1912, 13 saml. 2 afd. 2 häft. (nr. 2).
38. Henrik Berg, citerad i P. O. Berglund, *160 läkare om tobaken* (Stockholm, 1920), 39.
39. Statistiska uppgifter hämtade från proposition nr. 254, 1914, *förslag till förordning angående statsmonopol å tobakstillverkningen i riket*, 95 f.
40. Joel Best, "Economic Interests and the Vindication of Deviance: Tobacco in Seventeenth Century Europe", *The Sociological Quarterly* (1979), 171–182. Se också Brian Inglis, *The Forbidden Game. A Social History of Drugs* (London, 1975), 44–47.
41. Citerad efter, Thunberg, a.a., 37.
42. För skildringar av dessa tidiga regleringar av tobakskonsumtionen se exempelvis Santesson (1897), Thunberg (1917), Johnston (1882) och Gentz & Lindgren (1927).
43. Berglund (Stockholm, 1920).
44. J. H. Kellog, *30 teser mot tobaksbruket* (Östersund, 1890).
45. Författaren, dr. Emil Laurent, tjänstgjorde som läkare vid Parisfängelsernas centralhospital. Boken utgavs i Stockholm 1896.
46. Santesson, a.a., Henrik Berg, *Om tobak* (Uppsala, 1915), Thunberg, a.a.
47. Santesson, 30.
48. Ibid., 48 f.
49. Berg, 68 f.
50. Laurent, 89.
51. Föredraget utgavs som särtryck 1891. Nils Gustaf Kjellberg (1827–93), överläkare vid Uppsala centralhospital 1856, e.o. professor i psykiatri vid Uppsala universitets psykiatriska klinik 1863, inspektör för rikets uppfostringsanstalter för sinnesslöa barn 1878.
52. Laurent, 78.

53. Santesson, 61.
54. Kellog, 8 ff.
55. Berg, 55.
56. Laurent, 81.
57. Citerat efter lagutskottets utlåtande nr. 14, bihang till riksdagens protokoll 1906, 7 saml., 13 häft., 2.
58. Thunberg, 33.
59. För översikter av psykiska effekter och skadeverkningar vid cannabismissbruk se *Cannabis och medicinska skador: en nordisk värdering. Rapport av en nordisk medicinsk expertgrupp*, NAD-publikation nr. 10 (Helsingfors, 1984) och *Narkotika och ohälsa. En kunskapsöversikt*, utgiven av socialdepartementets sjukvårdsdelegation (Stockholm, 1983).
60. *Amotivationssyndromet* kännetecknas av följande attribut: apati, sänkt ambitionsnivå, försämrad förmåga att genomföra komplicerade uppgifter, oförmåga att fullfölja långtidsplaner, minskad frustrationstolerans, försämrad kommunikationsförmåga, likgiltighet för det egna utseendet, koncentrationssvårigheter, försämrat minne, försämrade skol- eller arbetsprestationer och långsamma mentala reaktioner. Se *Narkotika och ohälsa*, 41.
61. Berglund, 48.
62. *Ibid.*, 54.
63. Thunberg, 34.
64. Berglund, 58.
65. Boken utkom i Stockholm, 1914. Johan Lindström Saxon (1859–1935) utgav ett stort antal artiklar och böcker om kostfrågor och ett naturenligt levnadssätt. Han startade den illustrerade veckotidningen *Såningsmannen* (1905), vilken han också var redaktör för till sin död.
66. *Ibid.*, 30.
67. *Fram*, jubileumsnummer 1908, 28.
68. Utgiven som småskrift nr. 3, av *Föreningen bort med tobaken* (Stockholm, 1902).
69. Axel Andersson, utgiven i Stockholm, 1921.
70. *Ibid.*, 30.
71. Laurent, 104 f.
72. *Ibid.*
73. Berglund, 5.
74. "Ett sataniskt bakdanteri", *Tobaksarbetaren* (1924), nr. 12, 2.
75. Riksdagen 1909, proposition nr. 79, med *förslag till lag om förbud mot viss försäljning af tobak*.
76. Riksdagen 1914, andra kammarens protokoll nr. 80, ledamoten Palmstiernas anförande.
77. Berg, 25.
78. M. Marcus, *Butiksstängningsfrågan. På grundval af en af Centralförbundet för socialt arbete anordnad undersökning* (Stockholm, 1908), 72.
79. Peter N. Grabosky, Leif Persson & Sven Sprelings, "Stockholm: Crime, conflict,

public order 1850–1930, i Ted Robert Gurr, Peter N. Grabosky & Richard C. Hula (eds.), *The Politics of Crime and Conflict. A Comparative History of Four Cities* (Beverly Hills/London, 1977), 269.

80. Seth Lindström, "Rökning bland minderåriga", *Svensk Tidskrift* (1916), 195 ff.

81. Ulf Boëthius, *När Nick Carter drevs på flykten. Kampen mot "smutslitteraturen" i Sverige 1908–1909* (Stockholm, 1989), 205–18.

82. *Betänkande och förslag angående vanartade och i sedligt afseenden försummade barns behandling*, bihang till riksdagens protokoll 2:2, kommittébetänkanden (1902), 5.

83. För skildringar av vanartens och sedeslöshetens orsaker, se exempelvis *ibid.*, Holger Bergwall, *Kampen mot ungdomens förvildning* (Stockholm, 1914), Jonatan Julén, *Sociala frågor. En översikt över nutida samhällsproblem* (Uppsala, 1918), Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande, *IV Barnavårdslagstiftningen, Del 1. Förslag till lag om den offentliga barnavården m.fl. författningar* (Stockholm, 1921).

84. Fridtjuf Berg, "För Dagen. Den sedliga förvildningen bland ungdomen. 2. Det ondas orsaker: de sociala", *Svensk Lärartidning*, nr. 49 (1895), 645.

85. Fattigvårdslagstiftningens betänkanden, avd. 2, 64 ff.

86. *Ibid.*, 189.

87. Eva Lis Bjurman, "De vanartiga", i Ronny Ambjörnsson & David Gaunt (red.), *Den dolda historien* (Stockholm, 1984), 128–146. Även muntliga uppgifter från Mats Börjesson, som i sitt forskningsprojekt *100 år av (miss)anpassning* funnit sådana fall i barnavårdsnämndernas rapport/motivering för intagning på uppfostringsanstalten Skrubba under åren 1909–24.

88. Bergwall, 42.

89. Berg, 8.

90. Martin Hartman, "Hygien och Tobak. Föredrag vid den tredje internationella anti-tobakskongressen i Betesdakyrkan i Stockholm den 28 juli 1922", särtryck utgivet av *Föreningen Bort Med Tobaken* (Stockholm, 1922), 4.

91. Berg, 17 ff.

92. C. G. Santesson, "Böra vi motarbeta tobaksbruket?", *Tirfing* (Stockholm, 1926), häfte 5–6, 69–74.

93. Exempelvis *Böra troende begagna tobak?* (Stockholm, 1893) och *Afhållsamhet från tobak* (Stockholm 1909), båda återgivna ur Edgar Lund, *Svensk tobakslitteratur. Anteckningar till en bibliografi* (Stockholm, 1935). Lunds bibliografi är en utomordentligt värdefull källa beträffande den skriftliga behandlingen av tobak.

94. Föreningen *Bort med tobaken* ombildades 1930 till *Landsförbundet mot tobaken*, som i sin tur var en föregångare till *Nationalföreningen för tobaksupplysning*.

95. Lagutskottets utlåtande nr. 14, bihang till riksdagens protokoll, 1906, 7 saml., 13 häftet.

96. *Ibid.*, 5

97. *Ibid.*, 8.

98. Motion nr. 254, andra kammaren, bihang till riksdagens protokoll, 1914, 4 saml., 113 häftet.

99. Riksdagsprotokoll nr. 42, 30, bihang till riksdagens protokoll 1914.

100. *Betänkande rörande omläggning av nykterhetsundervisningen samt rörande åtgärder mot missbruk av tobak och kaffe*, avgivet av för ändamålet inom Kungl. ecklesiastikdepartementet den 30 oktober 1917 tillkallade sakkunniga (Stockholm, 1918).

101. Proposition nr. 262, bihang till riksdagens protokoll, 1 saml., 232 häft.

102. För en redogörelse för Brantings ställning i förhållande till förbuds förespråkarna i alkoholfrågan, se Olsson, 76.

103. Första kammarens protokoll 1922, nr. 42, 115.

104. Första kammarens protokoll 1922, nr. 42, 118–19.

105. Laurent, 116 ff.

106. Thorild Dahlgren, Karl Nordlund & Einar Sjöwall, *Handbok i alkoholfrågan. På Kungl. Maj:ts uppdrag utgiven av Kungl. Skolöverstyrelsen* (Stockholm, 1924).

107. Ronald J. Troyer & Gerald E. Markle, *Cigarettes. The Battle over Smoking* (New Brunswick, 1983), 34 f.

108. Edward M. Brecher & E.C.R., *Licit and Illicit Drugs* (Boston, 1972), 231.

109. *Betänkande rörande omläggning av nykterhetsundervisningen samt rörande åtgärder mot missbruk av tobak och kaffe*, bilaga 11, 260 ff.

110. Skildringen av den amerikanska anti-cigarett rörelsen bygger främst på Troyer & Markle, 31–47.

111. Troyer & Markle, 37.

112. Min översättning, citerat efter Brecher, 230.

113. *Ibid.*, 491 ff.

114. Berg, *Svensk Läraretidning* (1895), nr. 48, 631.

115. Geoffrey Pearson, *Hooligan. A History of Respectable Fears* (London, 1983), 74 ff.

116. För en skildring av sekelskiftets gäng och ligor i Stockholm, se Helena Friman, m.fl., *Storstadsungdom i fyra generationer* (Stockholm, 1991), 27–110.

117. Debatten om den sociala frågan och synen på underklassen och dess moraliska egenskaper i 1800-talets Sverige skildras av Birgit Petersson, *Den farliga underklassen. Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige* (Stockholm, 1983).

118. Yvonne Hirdman, *Magfrågan. Mat som mål och medel Stockholm 1870–1920* (Stockholm, 1983), särskilt 120–139.

119. För en skildring och analys av den hygieniska diskursen under aktuell tidsperiod, se Eva Palmblad, *Medicinen som samhällslära* (Göteborg, 1990).

120. Karin Johannisson, "Folkhälsa. Det svenska projektet från 1900 till 2:a världskriget", *Lychnos* (1991), 139–95, anger sex sådana teman: det medicinska-, det ras-hygieniska-, det nationella-, det befolkningspolitiska-, det samhällsekonomiska- samt fostringstemat. Palmblad (1990) lyfter fram den personliga hälsovården, uppfostringstidens hygien, bostadens hygien samt befolkningshygien som fyra väsentliga områden för det hygieniska projektet.

121. Motion nr. 254, andra kammaren, bihang till riksdagens protokoll 1914, 4 saml. 113 häft., 1 f.

122. Matts Bergmark, *Lust och lidande. Låkeörter, giftdroger och kärleksdrycker* (1956), 6:e bearbetade upplagan (Stockholm, 1981), 242.

123. Carl Lindhagen, *Drömmar och stridslinjer. Några synpunkter i politiken*, del 3 (Stockholm, 1910), 127.

124. Ulf af Trolle, "Från monopol till fri konkurrens", Svenska Tobaksaktiebolagets jubileumsskrift 1915–1965 *Om tobak i Sverige* (Stockholm, 1965), 11–172, samt tabellbilaga, 355.

125. Hjalmar Brantings svar i riksdagen, första kammarens protokoll 1922, nr. 42, 115.

Noter till kapitel 5

1. Frederic Sondern Jr., "Världskriget mot narkotika", *Det Bästa* (juni, 1956).

2. Medicinalstyrelsens cirkulär 1935:78, *angående läkemedel innehållande diacetylmorfin*, Medicinalstyrelsens cirkulär 1939:56, *angående förklarande av vissa varor såsom giftiga ämnen av första klassen*, Medicinalstyrelsens cirkulär 1944:45, *angående utfördade föreskrifter rörande handel med fenoprominpreparat*.

3. *Straff eller vård?*, produktion nr. 41695–4 (producent: Roland Hjelte).

4. Arkivmaterialet utgörs av promemorier, brev, protokoll, anteckningar, pressklipp, etc. från medicinalstyrelsens arkiv över apoteksbyråns verksamhet, vilket förvaras på Riksarkivet och från Riksarkivets kommittéarkiv, kommitté nr. 3760: *Samarbetsorganet för bekämpande av narkotikamissbruket*.

5. Riksdagsprotokoll, andra kammaren, nr. 15, 27 april 1954.

6. Sven Wassmouth, "Vi måste hjälpas åt", *Musikern*, (1954), nr. 4.

7. Citerat efter Roland Hjelte & Frank Hirschfeldt, "Narkotikaserien i TV: Kritik som självändamål?", *Läkartidningen*, (1965), 399. Se även Bejerot (1968), 158–65 för liknande exempel.

8. Gunnar Krook & Gunnar Lindgren, "Kontrollen av handeln med narkotika i Sverige. En kommentar till nu gällande bestämmelser", *Svenska Läkartidningen* (1954), 2215–22. Artikeln publicerades också i *Svensk Farmaceutisk Tidskrift* (1954), 591–97.

9. Vid den aktuella tidpunkten fanns receptbelagda varianter som Åbroddsirap med diacetylmorfin (heroin) och kodein, Kocillanasirap med diacetylmorfin och Diacetylmorfinsirap. Det ordinerades främst som hoststillande, rogivande och smärtlindande medel vid lungtuberkulos, se Malte Ljungdahl (red.), *Recepthandbok. På grundval av de nordiska ländernas farmakopéer* (Malmö, 1953).

10. Brev och pm från medicinalstyrelsens arkiv "Narkotikaärenden 1925–1944", seriesignum FX–XVII, Riksarkivet.

11. Ibid.

12. Pm från medicinalstyrelsen, "I Sverige under år 1954 på sjukhus behandlade fall av narkomani", *Svenska Läkartidningen* (1956), 361–62.

13. Torsten S:son Frey, "Om narkonomi-eufomani", *Svenska Läkartidningen* (1960), 3381–3407. Se också Jörgen B. Dalgaard, "Narkotikamisbruket", *Nordisk Medicin* (1955), 745–47, A. Huhtala, "Eufomani i Finland", *Nordisk Medicin* (1955), 1540–43, Achilles Westling & Jaakko Riippa, "Pre-war and post-war narcomania in Finland", *Annales Medicinae Internae Feeniae*, (1956), 151–74.

14. Haquin Malmros, m.fl., "Akut och kronisk sömnmedelsförgiftning", *Nordisk Medicin* (1949), 305–308.
15. Gösta Rylander, "Barbiturism – en ny narkomani", *Nordisk Medicinsk Tidskrift* (1933), 647–653. Av fallbeskrivningarna att döma rörde det sig i flera fall om bromylpreparat snarare än barbitursyrederivat.
16. Citerat efter Frey, 3385. Se också Carl-Magnus Ideström, "Barbituratnarkomani. Tillvänjningsmekanism, klinisk bild, behandling", *Svenska Läkartidningen* (1955), 2417–26.
17. Curt Åmark, "Dödsfall i anslutning till långvarigt bromylmissbruk", *Svenska Läkartidningen* (1943), 1953–68. Bromylpreparaten var avläggare till bromkalium (brom) som uppmärksammades under decennierna kring sekelskiftet 1900.
18. Lars Bolin uppger i "Skyddslingar, elever, klientel" i *Från tuktuhus till behandlingshem. Ett mörkt eller ljusst kapitel i Socialsverige?*, utg. av Stiftelsen Allmänna Barnhuset (Stockholm), 1992, 121, att pojkar intagna på Skrubba på 1930-talet köpte bromyl för 75 öre på apoteket och blandade det med pilsner. Även personlig kommunikation, hösten 1991.
19. Kabi, *Sammanställning över meprobamatens verkningar*, Uddevalla (1957).
20. Kerstin Andersén, "Risk för meprobamat-missbruk hos alkoholmissbrukare", *Svenska Läkartidningen* (1959), 2356–60, Carl-Magnus Ideström, "Moderna psykofarmaka", *Svenska Läkartidningen* (1959), 179–80.
21. *Dagens Nyheter*, 15 juni 1962.
22. Leonard Goldberg, "Vänjning och missbruk efter användning av fenoprominpreparat", *Svenska Läkartidningen* (1944), 563–64.
23. MF 1939:56, *angående förklarande av vissa varor såsom giftiga ämnen av första klassen*. Sven Forssman, "Benzedrin", *Svenska Läkartidningen* (1942), 2553, Goldberg, 569.
24. Nils Alwall, "Militärmedicinska undersökningar över bensedrinets och pervitinets verkningar vid höggradig uttröttnings", *Svenska Läkartidningen* (1942), 2556–76.
25. Goldberg, 570–72.
26. MF 1943:41, *angående benzedrin och därmed jämförliga preparat*. Häri upplysts bl.a. om att tillvänjningsrisken hos vissa psykopater var särskilt stor.
27. MF 1944:45, *angående utfördande av föreskrifter rörande handeln med fenoprominpreparat*.
28. Leonard Goldberg, "Drug Abuse in Sweden", part 1, *Bulletin on Narcotics* (1968), vol. XX, No. 1, 4.
29. Medicinalstyrelsens meddelande 1960:131, *angående narkotikamissbruket*, 2, Se även Gunnar Inghe, "The Present State of Abuse and Addiction to Stimulant Drugs in Sweden", Folke Sjöqvist & Malcolm Tottie (eds.), *Abuse of Central Stimulants. Symposium arranged by the Swedish Committee on International Health Relations, Stockholm, November, 25–27, 1968* (Stockholm, 1968), 188.
30. Statistisk årsbok, tab. 315. *Apotek: antal, försäljning och personal 1950, 1955, 1960 samt 1968–1973*, (1975), 283.
31. Christer Allgulander, "Konsumtionen av lugnande medel och sömnmedel, utvecklingstendenser 1947–1974", *Alkohol & Narkotika*, 2 (1977) 14–16.

32. Allgulander, 14.

33. Det betyder inte att det inte förekom som en faktisk företeelse. År 1958 skrev t.ex. dagspressen om att polisen slagit till mot ett 20-tal personer bland jazzmusiker, vilka ägnat sig åt marijuana- och haschrökning.

34. Leonard Goldberg var professor i farmakologi, Nils Bejerot var vikarierande socialläkare vid Stockholms barnavårdsnämnd och John Takman var socialläkare (ungdomspsykiater) vid Stockholms barnavårdsnämnd.

35. Goldberg (1968).

36. Nils Bejerot, *Narkotikafrågan och samhället*, (Stockholm, 1968) och *Narkotikamissbruk och narkotikapolitik* (Stockholm, 1975), bilaga 1, 253–67.

37. *Metamorfosgruppen* bildades 1951 i Stockholm av en krets unga författare (femtiotalisterna). Lyrikern Paul Andersson och prosaisten Janne Bergqvist var två medlemmar som kom att förknippas med narkotikabruk.

38. Bejerot (1968), 136.

39. John Takman, "Om narkotikamissbruk bland ungdom", *Sociala meddelanden* (1958), nr. 1.

40. John Takman, *Socialmedicinsk vardag* (Stockholm, 1966), 46 ff.

41. SOU 1967:25, SOU 1967:41, SOU 1969:52 och SOU 1969:53, *Undersökningar*.

42. Kungl. Maj:ts proposition nr 7 år 1968, *om åtgärder mot narkotikamissbruk*.

43. Se regeringen Fäldins proposition 1977/78:105 *om åtgärder mot narkotikamissbruk* och den socialdemokratiska regeringens proposition 1984/85:19 *om en samordnad och intensifierad narkotikapolitik*.

44. Riksdagsmotion nr. 271 till andra kammaren år 1960.

45. Hj. Friberg, "Några synpunkter beträffande narkotika m.m.", *Nordisk kriminalteknisk tidskrift* (1960), 196.

46. Medicinalstyrelsens meddelande 1960:131, *angående narkotikamissbruket*, 1.

47. Riksdagens allmänna beredningsutskott, utlåtande nr. 23 år 1961, 11.

48. *Dagens Nyheter* 11/3 1961, "Missbruk av heroin skapar katastrofrisk".

49. *Aftonbladet* 10/1 1962, "Narkotikaproblemet minskade under senare delen av 1961. Ej längre ungdomarna som missbrukar. Missbrukarna oftast över 30 år".

50. Proposition nr. 184 år 1962 *med förslag till läkemedelsförordning m.m.*, 212.

51. SOU 1964:40, *Mentalsjukvårdslag. Betänkande avgivet av sinnessjuklagstiftningskommittén*, 233 f.

52. *Expressen* 11/6 1965, "Det måste kosta pengar, herr Aspling".

53. *Stockholmstidningen*, 11/12 1965, "Narkotikaträsket".

54. Citerat efter andra lagutskottets utlåtande nr. 61 år 1966, 10.

55. Proposition nr. 7 år 1968, 30.

56. Utredningen om narkotikamissbrukets omfattning, som 1979 gjorde en landsomfattande totalundersökning av tungt narkotikamissbruk, menar att narkomanvårdskommitténs studie från 1967 sannolikt överskattade antalet och att 6.000 skulle vara en rimligare siffra för hela landet, Ds S 1980:5, *Tungt narkotikamissbruk – en totalundersökning 1979*, 95 ff.

57. Notera att båda dessa modeller går tillbaka på Louis Lewins orsaksklassificering med avseende på det sena 1800-talets morfinmissbruk. Lewin urskiljer tre orsaker:

tillvänjning till morfin som läkemedel; behovet att befrias från depressionstillstånd eller starka sinnesrörelser; nyfikenhet och härmningsinstinkt som snart skapar längtan efter det euforiska tillståndet, se Lewin, 54.

58. Nils Bejerot, "Aktuell toxikomaniproblematik", *Läkartidningen* (1965), 4231–38.

59. *Ibid.*, 4233.

60. Bertil Renborg, "Narkotikamissbruket – dess innebörd och följder", *Alkoholfrågan* (1965), 251–55.

61. SOU 1964:40, "Mentalsjukvårdslag", 232.

62. Renborg (1965), 254.

63. Längst i detta avseende gick Erik Sennhammer, bitr. överläkare vid Mariapolikliniken i Stockholm, som 1967 ville förklara undantagstillstånd med anledning av kriget mot narkotikan. Hans åtgärdsförslag omfattade bl.a. insatser av försvarsmaktens sjukvårdsresurser, ovillkorlig behandlingsskyldighet för missbrukare, skyldighet för varje narkoman att uppgge smittokällan, strängare straff för langning (skulle rubriceras som samhällsomstörtande verksamhet), *Dagens Nyheter*, 12/3 1967, "Undantagstillstånd".

64. *Dagens Nyheter*, 7/11 1968, "Narkotikadebatten".

65. Bolin (1992), 122.

66. Gunnar Krook, "Intravenösa missbruket av narkotika", *Alkoholfrågan*, 5 (1967), 219.

67. *Dagens Nyheter*, 4/10 1967, "Fri narkotika?"

68. *Industria*, 7/8 (1967), "Knark är olika saker", 91.

69. "Symposium om prevention av narkomani", *Socialmedicinsk tidskrift*, 8 (1967), 435 ff. Narkomanvårdskommitténs tillämpning återfinns i SOU 1969:52, 142, ff.

70. *Expressen* 16/2 1965, "Rädda narkomanen från polisen!".

71. *Expressen*, 4/4 1966, "Botten".

72. *Aftonbladet*, 22/3 1967, "Knark".

73. *Sydsvenska Dagbladet*, 18/2 1968, "Haschrökning: Orsaker och alternativ".

74. *Ord & Bild*, 1, 1967, "Manifest" (Burroughs' citeras av Sture Johannesson).

75. *Dagens Nyheter*, 12/10 1967, "Om LSD och cannabis".

76. *Expressen*, 16/2 1965, "Rädda narkomanen från polisen".

77. *Dagens Nyheter*, 4/5 1966, "Tvångs-'vård' för narkomaner?", 8/5 1966, "Replik i narkotikafrågan", 24/5 "Narkomani utan vård", 2/6 1966, "Narkomanvård".

78. Janne Bergqvist, "Narkotikahysteri", *Dagens Nyheter*, 22/7 1961.

79. I Kaj Håkansson's artikel, "Ingen sprit på lördag, marihuana!", *Stockholmstidningen* 18/12 1965, refereras amerikansk forskning som omvärderar bedömningen av marijuanabrukets skadeverkningar. Håkansson argumenterar för att göra mindre skadliga preparat mera tillgängliga och därigenom styra över intresset till dessa på bekostnad av farligare medel som heroin, morfin och preludin.

80. Jämför andra lagutskottets utlåtande nr. 61 år 1966 över bl.a. motion nr. 704 till andra kammaren (förslag att innehav av narkotika för eget bruk icke ska vara straffbart) med departementschefens argumentering i samma ämne i proposition nr. 7 år 1968, 112.

81. För en utveckling av detta resonemang, se Kevin Stenson, "Making Sense of Crime Control", i dennes och David Cowell (eds.) *The Politics of Crime Control* (London, 1991), 19 ff.

82. Se Sten Warholm, "Narkotika", *Svensk Polis*, 2 (1964), 24–30 och Frank Hirschfeldt, "Narkotikamissbruket – en katastrofsituation", *Origo*, 6 (1964), 11–14.

83. Det kan noteras att både medicinalstyrelsens chef Arthur Engel och professor Gösta Rylander, två auktoritativa företrädare för det medicinska etablissemang, i den TV-sända debatt som följde på programserien *Dokument 65*, med reservationer som AMA's, uttalade sitt principiella stöd för legalförskrivningsverksamheten i Stockholm.

84. Programmet omfattade följande punkter:

1. Polisens och tullens narkotikabekämpning får ökade resurser;
2. Polisens och tullens samarbete med utländska polis- och tullmyndigheter utvidgas;
3. Telefonavlyssning får användas – efter beslut av domstol – för att komma åt personer som är misstänkta för grova brott;
4. Skärpning av straffen för grovt narkotikabrott;
5. Socialstyrelsen får i uppdrag att inventera behovet av och planlägga en ökad uppsökande verksamhet samt tillskapa ökade resurser för akut psykiatrisk vård och eftervård. För att snabbt nå resultat övervägs vissa omdispositioner av befintliga och planerade vårdresurser;
6. Ett förtydligande av lagen om slutna psykiatrisk vård i vissa fall övervägs;
7. Regeringen avlyssnar ungdomsorganisationernas uppfattning om kampen mot narkotikamissbruket bland ungdom;
8. Informations- och upplysningsverksamheten förstärks;
9. Sverige kräver i FNs narkotikakommission att preludin, amfetamn och närbesläktade medel skall införas under 1961 års narkotikakonvention;
10. Ett särskilt samarbetsorgan tillskapas för att noga följa utvecklingen på narkotikaområdet, samordna myndigheternas insatser och ta initiativ till åtgärder.

Se, *Fakta om narkotika och narkomani*, utgiven av regeringens samarbetsorgan för bekämpande av narkotikamissbruk, (Stockholm, 1969), 51 ff.

85. Carl G. Persson, "Krafttag mot narkotikan", *Svensk Polis*, 1 (1969), 2.

86. Proposition 1969:5 med *förslag till lag om telefonavlyssning vid förundersökning angående grovt narkotikabrott m.m.* och proposition 1969:13 med *förslag till lag om ändring i narkotikastrafflagen den 8 mars 1968 m.m.*

87. Proposition 1969:111 med *förslag till lag om ändring i lagen den 16 juni 1966 om beredande av slutna psykiatrisk vård i vissa fall.*

88. Samarbetsorganet tillsattes genom regeringsbeslutet om 10-punktsprogrammet den 27 december 1968.

89. *Reklamnyheterna*, 27 januari 1969, "'Skräckaffischer' varnar för narkotikamissbruket", 7.

90. Kommitté nr. 3760, Riksarkivets kommittéarkiv.

91. SOU 1969:52, 73 f.

92. Se Joseph W. Schneider, "Social Problem Theory: The Constructionist View", *Annual Review of Sociology* (1985), 209–29.

93. Stanley Cohen, *Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification* (Oxford, 1985), 30 ff.

Noter till kapitel 6

1. Michel Foucault, *Vansinnets historia under den klassiska epoken* (1972), sv. övers. (Lund, 1983), 17.

2. Barry Schwartz, *Vertical Classification. A Study in Structuralism and the Sociology of Knowledge* (Chicago/London, 1981), 158.

3. Mary Douglas, *How Institutions Think* (London, 1987), 45 ff.

4. För en skildring av föreställningar och teman förknippade med epidemier som historisk erfarenhet, se Karin Johannisson, *Medicinens öga. Sjukdom, medicin och samhälle – historiska erfarenheter* (Stockholm, 1990), kapitlet "Smittad: aids och den historiska erfarenheten".

5. SOU 1964:40, *Mentalsjukvårdslag. Betänkande avgivet av sinnessjuklagstiftningskommittén*, 236 ff.

6. WHO, Technical reports series No. 273, *WHO Expert Committee on Addiction-producing Drugs*, Thirteenth Report (Genève, 1964), 9 f.

7. Aftonbladet, 22/3 1967, "Knark".

Noter till kapitel 7

1. Donald Broady, *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin* (Stockholm, 1990), 560 f.

2. Ron Eyerman & Andrew Jamison, *Social Movements. A Cognitive Approach* (Oxford, 1991), 34 ff., påtalar den betydelsefulla skillnaden mellan olika politiska kontexter och traditioner för studiet av sociala rörelser. Dessa olikheter förefaller ha ett likvärdigt inflytande på frågan om vilka aktörer som spelar huvudrollen i den process varigenom ett påtalat missförhållande etableras som ett samhällsproblem.

3. Steve Woolgar & Dorothy Pawluch, "Ontological Gerrymandering: The Anatomy of Social Problems Explanation", *Social Problems* (1985), 214–37. Se även replikerna på den formulerade kritiken i samma tidskrift, 228–37.

4. Stephen Pfohl, "The 'Discovery' of Child Abuse", *Social Problems* (1977), 310–24.

5. För en likartad kritik av stämplingsperspektivet, se Prudence Rains, "Imputations of Deviance: A Retrospective Essay on the Labeling Perspective", *Social Problems* (1975), 1–11.

6. Joel Best, "Afterword. Extending the Constructionist Perspective: A Conclusion

– and an Introduction”, i dennes *Images of Issues. Typifying Contemporary Social Problems* (New York, 1989). I samma antologi, “Preface”, bemöter John Kitsuse och Joseph Schneider Bests argument för en “kontextuell” konstruktivism.

7. Spector & Kitsuse, 143, kursiv i originalet.

8. Hilgartner och Bosk, 70

9. Angående ett nyväckt intresse för en durkheimiansk kultursociologi, se exempelvis, Jeffrey C. Alexander, *Durkheimian Sociology: Cultural Studies* (Cambridge, 1988) och Robert Wuthnow, *Meaning and Moral Order. Explorations in Cultural Analysis* (Berkeley, 1987).

10. Gale Miller & James A. Holstein, “On the Sociology of Social Problems”, i deras (eds.), *Perspectives on Social Problems*, 1 (1989), 1–16, utvecklar, utan hänvisning till de klassifikationer som formar representationerna, en likartad tankegång.

11. Måhända kan en mellanliggande handlingsnivå av detta slag uppfattas som en form av den socialpsykologi som Robert Merton efterlyser i sin kritiska granskning av Durkheims kunskapsociologi, se Merton, *Social Theory and Social Structure* (Glencoe, 1957), 479 f.

12. För exempel, se Karin Knorr-Cetina & Aaron V. Cicourel (eds.), *Advances in Social Theory and Methodology. Toward an Integration of Micro- and Macro-Sociologies* (Boston, 1981).

13. Peter L. Berger & Thomas Luckman, *Kunskapsociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet* (1966), sv. övers. (Stockholm, 1979).

14. *Ibid.*, 27 f.

15. Mary Douglas, *How Institutions Think* (London, 1987).

16. Barry Schwartz, *Vertical Classification. A Study in Structuralism and the Sociology of Knowledge* (Chicago/London, 1981), 169.

Appendix 1

Citat som belyser bedömningen av förekomsten av olovlig införsel, försäljning och missbruk av kokain och andra narkotiska ämnen, samt åtgärder däremot, hämtade ur en landsomfattande kartläggning under oktober till december månad 1925.

Utsagorna ingår i de yttranden som stadsläkare, provinsialläkare, stads- och landsfiskaler, tulldirektörer, samt magistraten i varje län lämnade till medicinalstyrelsen, överståthållarämbetet samt länsstyrelserna i landet, vilka i sin tur sammanställde och vidarebefordrade yttrandena till justitiedepartementet.

Källa: Riksarkivet, handlingar från socialdepartementet, *konseljakten, 16 september 1933*, nr. 16, vol. 1–2.

Stadsläkaren i Katrineholm konstaterar att det inte förekommer där:

Skulle därimot ett dylikt missbruk förekomma i de större städerna, syns mig en skärpning af straffet för olofligt innehaf af kokain vara af behovet påkalladt.

Magistraten i Eskilstuna har inte funnit något missbruk, men anser

[...] det vara af synnerlig vikt, att dylikt missbruk, där sådant inom landet kunnat påvisas, stävjas och att dess vidare utbredande verksamt förhindras.

1:e stadsläkaren i Nyköping anser att:

[...] erfarenheterna hittills lär dock ej för att de straff som kunna ådömas tillräckligt avskräcka personer som av vinstbegär vilja utnyttja sina medmänniskors njutningslystnad i detta avseende.

Länsstyrelsen i Jönköpings län konstaterar:

Då missbruket av kokain synes under sista tiden hava vunnit utbredning även i vårt land och föranlett insmuggling av kokain och smyghandel därmed, torde väsentligt skärpta straffbestämmelser böra stadgas för överträdelse.

Landsfiskalen i Ronneby uppger att:

[det] icke inom distriktet förekommit bruk av kokain eller missbruk av andra narkotiska ämnen än möjligen tobak i form av cigarettökning bland i synnerhet uppväxande pojkar. Kunde lagbestämmelser åstadkommas till inskränkning av detta tobaksmissbruk, vore det otvivelaktigt nyttigt i flera avseenden.

Länsstyrelsen i Blekinge anför:

Varken från polis- eller läkarehåll har kunnat konstateras förekomst av missbruk här i länet vare sig av kokain eller andra narkotiska ämnen. Även om man sålunda får antaga, att dessbättre missbruk av ifrågavarande slag ännu icke nått någon vidare spridning utanför de största samhällena, torde dock vådan av dylikt missbruk vara ur allmän synpunkt av så stor betydelse, att vidtagande av åtgärder till förekommande av missbrukets spridande må anses vara fullt befogat. Det synes därför icke vara ur vägen att stränga straff, till och med frihetsstraff, stadgas som påföljd för förseelse mot förbud att olovligt till riket införa eller här tillhandahålla narkotiska ämnen eller att utan vederbörligt tillstånd innehava dylika ämnen till myckenhet och under förhållanden, som antyder, att de äro avsedda till avyttring.

Enligt länsstyrelsen i Malmöhus län är det inte känt att missbruk av kokain eller andra narkotiska ämnen förekommit i länet, men:

Emellertid synes det icke vara uteslutet, att missbruk i nämnda avseende kan vinna insteg här i landet, och torde lämpligen vara att söka, om möjligt, förebygga att så sker.

Länsstyrelsen i Göteborgs- och Bohus län hänvisar till ett fall av olovlig införsel, men har inte kunnat konstatera något missbruk:

Å andra orter lära dock betänkliga symptom i sådant avseende hava visat sig. Då ett mera utbrett missbruk av de ämnen, varom nu är fråga, innebär allvarlig samhällsfara, torde ett effektivt ingripande mot detsamma vara synnerligen befogat.

Magistraten i Borås menar:

[...] att Borås stad ännu ej nått den utveckling, att för dess vidkommande någon som häst bestämmelse eller annan åtgärd i berörda syfte är erforderlig, därest det icke tilläventyrs skulle avses vara lämpligt att söka i lagstiftningsväg reglera bruket av tobak och kaffe till någorlunda rättvis överensstämmelse med vad som gäller för bruket av spritdrycker, något som väl emellertid ej lärer vara ifrågasatt.

Länsstyrelsen i Värmlands län, som enbart i enstaka fall konstaterat missbruk av kokain och andra narkotiska ämnen, anser:

Då emellertid inom andra delar av riket narkotiska medel börjat komma till användning i oroväckande grad, synes ett ingripande häremot från det allmännas sida vara av förhållandena påkallat.

Landsfiskalen i Järaskogs distrikt sammanfattar sin inventering:

Inget missbruk av kokain eller andra narkotiska ämnen än tobak.

Landsfiskalen i Sunne yttrar:

Missbruket av kokain synes hitintills, som bättre är, endast förekomma i de större städerna, men därest något ingripande mot införseln av giftet ej kommer till stånd är det sannolikt att missbruket därav hinner utbreda sig till landsbygden. Till förebyggande av att dess förödande användning kommer att bli mer och mer allmän, anser jag för min del att strängast tänkbara lagbestämmelser bleve utfärdade

mot olovlig införsel och försäljning av narkotiska ämnen av vad slag och beskaffenhet de vara må.

Landsfiskalen i Uddeholms distrikt sammanfattar:

Något missbruk av kokain eller andra narkotiska ämnen har hitintills inte ägt rum inom distriktet, men anledning finnes antaga, att ämnen av ifrågavarande slag, som hitintills endast torde i enstaka fall utbjudas i rikets större städer, så småningom komma att vinna avsättning på landsbygden.

Landsfiskalen i Ludvika är inne på liknande tankegångar:

Då intet missbruk förekommit inom Ludvika socken saknar jag personligen insikt om de åtgärder vilka böra vidtagas för stävjande av det missbruk, som upplysts i stor utsträckning förekomma i storstäderna, men ansluter jag mig till det förslag om skärpning av straff för olagligt tillhandahållande av kokain, som enligt uppgift i pressen föreslagits av myndigheterna i Stockholm.

Landsfiskalen i Dala-Järna uppger att missbruk är ökänt:

Men då sådant missbruk lär förekomma äfven i vårt land och med hänsyn till den oerhörda fara sådant missbruk medför i fysiskt och moraliskt hänseende för dem som hängifva sig däråt [föreslås] kraftigt verkande lagstiftning i restriktivt hänseende.

Landsfiskalen i Rättvik ser ett annalkande hot, då det:

[...] icke torde vara uteslutet att missbruk av sådana ämnen lätترلigen kan på grund av turistströmmen även utbredas bland landsbygdens befolkning.

Landsfiskalen i Falun sammanfattar:

Av uppgifter som förekommit synes emellertid missbruk av kokain florerat och då fara för dess utbredning förefinnes, anser jag bestämmelse böra utfärdas, som effektivt ingripa mot missbruket, därvid särskilt strängt straff bör drabba den som olovligen innehar och försäljer varan.

Polisen i Borlänge fastslår att missbruk av kokain hittills inte förekommit:

Då emellertid missbruk av kokain på andra platser synes mer och mer gripa omkring sig och fara är för handen, att kokainlasten även skall sprida sig till landsorten, synes det vara nödvändigt att genom snart ikraftträdande synnerligen stränga straffbestämmelser stävja handel med kokain.

Landsfiskalen i Mora uppger:

Av tidningspressen synes dagligen att missbruket av kokain är i tilltagande och att därför särskilda lagbestämmelser äro nödvändiga, men då något fall av kokainmissbruk icke förekommit i dessa trakter och då jag icke äger några erfarenheter på ifrågavarande område anser jag mig icke kunna lämna något förslag härutinnan.

Länsstyrelsen i Västmanlands län kan inte redovisa några fall, men anser:

[det] välbetänkt att i god tid ingripa med skärpta straffbestämmelser mot olaga införsel, försäljning och innehav av kokain och andra hälsofarliga narkotiska ämnen.

Magistraten i Hudiksvall upplyser:

Emellertid är det ju ett känt förhållande att inom riket förekommer missbruk särskilt av kokain och även om missbruket icke ännu fått någon allmännare omfattning, torde ett ingripande mot missbruket vara av behovet.

Landsfiskalen i Söderhamn håller för troligt att:

[...] missbruket av kokain och andra därmed jämförliga narkotiska ämnen ännu ej förekomma bland landsortsbefolkningen, men då fara kan förefinnas, att detta missbruk sprides från de större sjöstäderna, där ett dylikt missbruk börjar utbreda sig och där en omfattande smyghandel med dessa hälsofarliga njutningsmedel tidvis förekomma, anser jag att vissa lagbestämmelser synes vara erforderliga till förebyggande av olovlig handel med samt begagnande av dessa skadliga njutningsmedel. Ett utbrett missbruk av dessa njutningsmedel kan ju t.o.m. tänkas försäsa skadliga inverknings på ett lands välstånd, varför ett dylikt missbruk givetvis bör stävjas i sin linda.

Landsfiskalen i Järvsö sammanfattar:

Såvitt jag vid verkställd undersökning kunnat finna, har bruket av kokain eller andra narkotiska ämnen ännu icke hittat hit. Några särskilda åtgärder synas för den skull för närvarande icke erforderliga. Jag har emellertid befogad anledning förmoda, att Järvsö socken – därest bruket av kokain o.d. sprides jämväl till landsbygden – icke kan undgå att förr eller senare beröras därav.

Appendix 2

Signerade tidnings- och tidskriftsartiklar samt ledare om läkemedel och narkotika från bibliografierna *Svenska Tidningsartiklar* (före 1961 benämnd Svensk Tidningsindex) och *Svenska Tidskriftsartiklar* (före 1961 benämnd Svensk Tidskriftsindex):

Tidningsartiklar/ledare:

1954:

Eric Wärenstam, "Narkotikabruket i USA", *Borås Tidning* 6/5, *Dagen* 10/5

Hans Forssman, "Kriget mot djävulsgifterna", *Morgontidningen* 25/7

Einar Rimmerfors, "Politik och folkmoral", *Jönköpings Posten* 22/9

Birgit Werner (rec. av Ourslets & Smiths bok) "Narcotics Americas Peril", *Kvällsposten* 10/10

1955:

Peter Fison, "Meskalin", *Sydsvenska Dagbladet* 3/7

William Rigmark, "Opiumkriget i Fjärran Östern", *Norrbottnen Kuriren* 8/10

1956:

Karl Hartvig, "När vallmon blommat ut", *Bohuslänningen* 23/3

Rob Fur, "Narkotikafronten", *Jönköpings Posten* 30/4

Stig E Lundqvist, "Alkoholism och narkomani", *Aftontidningen* 11/8

Christopher Jolin, "'Lyckopiller' hotar bli farsot bland amerikanerna", *Västerås Kuriren* 29/8

1957:

B. Hanson, "Narkotikahundar, rusgiftssmugglarnas fiende numro ett", *Blekinge Läns Tidning* 21/1

Gösta Bringmark, "Kampen mot narkotikan", *Länstidningen Östersund* 29/11

1958:

- Einar Osterman, "Droger som påverkar själslivet", *Sundsvalls tidning* 28/1
- Lars Görling, "Unga narkomaner finns inte enligt nr. 1/1958 av sociala meddelanden", *Aftonbladet* 8/3 och 9/3 (2 artiklar.)
- Olof Hallsten, "Narkotikaproblemet", *Länstidningen Östersund* 25/3
- Guenter Klingmann, "En pillerätande generation", *Östersundsposten* 31/3
- Bengt Melin, "Nattpatrullen – de många besvikelsernas jobb", *Norrländska Socialdemokraten* 2/4
- Olof Hallsten, "Narkomani och rus till döds", *Östergötlands Folkblad* 5/4
- Olof Hallsten, "Lady Morfin en farlig älskarinna, avvänjningen plågsam skilsmässa", *Västgöta-Demokraten* 29/5
- Bertil Renborg, "Narkomanin grasserar gynnad av bristande internationell kontroll", *Sydsvenska Dagbladet* 15/12

1959:

- Guenter Klingmann, "Det stimulerade samhället", *Östgöta Correspondenten* 21/4
- Erland Jonsson, "Slaveri och slavar i modern tid", *Örnsköldsviks Allehanda* 20/7 (ledare), "Narkomanin en farlig fälla", *Östergötlands Folkblad* 27/7
- Elsa Tengberg, "Sjuksköterskan och våra njutningsmedel", *Helsingborgs Dagblad* 29/7
- Gösta von Reis, "Sömnmedelsförgiftningar – en modern 'ättestupa'", *Eskilstuna Kuriren* 4/9

1960:

- Arne Tallberg, "Narkomani – nutidsproblem", *Borås Tidning* 3/3
- Lars Görling, "Unga narkomaner", *Dagbladet Nya Samhället Sundsvall* 23/6
- John Takman, "Narkomani ett allvarligt hot mot ungdomen", *Dagbladet Nya Samhället Sundsvall* 6/7
- Lars Görling, "Unga narkomaner finns inte. Social osanning", *Gotlands Folkblad* 29/8
- Harry Källmark, "Narkotika – mänsklighetens gissel", *Dagen* 28/10

1961:

- Erik Koch, "Värre än mord", *Sydsvenska Dagbladet* 10/1
- Åke Moberg, "Stoppa ungdomens sensationsjakt. Är samhällets förebygganden tillräckliga?", *Skånska Dagbladet* 24/5
- Nils Hewe, "Kaktusen som berusar", *Nerikes Allehanda* 5/6
- Knut Naess, "Bruk och missbruk", *Hufvudstadsbladet* 9/6
- Janne Bergqvist, "Narkotikahysteri", *Dagens Nyheter* 22/7
- Bengt Göransson, "'Förmynderskap' nödvändigt för narkomaner", *Kvällsposten* 24/7
- Sidney Aronsson, "Narkotika och frihet", *Dagens Nyheter* 30/7

Bengt Jansson, "Narkomani – ett medicinskt problem", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 3/8

Sten Warholm, "Missbruk av narkotika", *Dagens Nyheter* 9/8

Janne Bergqvist, "Narkotika – missbrukat ord", *Dagens Nyheter* 20/8

(ledare), "Människan och drogerna", *Dagens Nyheter* 28/8

Bertil Renborg, "Narkotikasmugglingen, ett världsproblem", *Göteborgs Posten* 1/9

Anders Otterland, "Läkemedel på drift", *Västerbotten Kuriren* 30/10

Alvar Löfgren (rec. av Folke Edsmys bok) "Tobak och andra narkotika", *Dagen* 11/11

1962:

Herbert Connor, "Pillermänniskan eller det kroniska lidandet", *Skånska Dagbladet* 17/5

Peter Heimann, "Är läkemedelsreklamen farlig?", *Stockholms-Tidningen* 21/5

Lars-Owe Drevin, "Skadliga läkemedel", *Dagens Nyheter* 30/8

Karl Ewang, "Hur slopas missbruk av läkemedel?", *Hufvudstadsbladet* 4/10

Bertil Renborg, "Narkotikakontrollen", *Jönköpings Posten* 6/10

(ledare), "Medicinkontrollen", *Dagens Nyheter* 2/11

1963:

Viola Sandell, "Sök inte lyckan i pillerdosan", *Värmlands Folkblad* 15/1

Bertil Söderling, "Enda botemedlet mot sömnlöshet heter inte tabletter", *Sundsvalls Tidning* 20/1

Peter Heimann, "Fakta kring läkemedel", *Stockholms-Tidningen* 13/3

Axel Gustafsson, "Läkemedel – inte att leka med", *Borås Tidning* 10/4

Jan Kuylenstierna, "Oskuld och heroin", *Norrbottnen Kuriren* 4/9

1964:

Henry S Wassén, "Sydamerikansk apropå om narkotika", *Göteborgs Posten* 28/11

1965:

Frank Hirschfeldt, "Rädda narkomanerna från polisen", *Expressen* 16/2

Bernt Bernholm, "Narkomanen hos polisen: 'Snacka så får du en pump...'", *Expressen* 18/2

John Takman, "Förbjuden sjukdom: Narkomani", *Expressen* 22/2

(anonym skribent), "Min pojke är narkoman", *Expressen* 14/3

Ingemar Rexed, "Om läkarna fick ansvaret...", *Expressen* 15/3

Leif Ahrgren & Janerik Larsson, "Låt Systemet sälja narkotika!", *Stockholms-Tidningen* 22/3

Frank Hirschfeldt, "Narkotika på systemet?", *Expressen* 26/3

Iréne Matthis, "Narkotikamissbruket – en polissak?", *Stockholms-Tidningen* 29/3

Leif Ahrgren & Janerik Larsson, "Mot en ny narkotikalag", *Stockholms-Tidningen* 1/4
Irène Matthis, "Samhällets skuldbörda i narkotikafrågan", *Stockholms-Tidningen* 5/4
Carl G Persson, "Sjuka skall ha läkarvård!", *Expressen* 8/4 (kommentar: Frank Hirschfeldt)

(ledare), "Narkotikamissbruket", *Stockholms-Tidningen* 13/4

Frank Hirschfeldt, "Narkotikasjuka utanför lagen", *Dagens Nyheter* 17/4

Jean de la Vigne, "Den internationella narkotikatrafiken", *Hufvudstadsbladet* 21/4
(ledare), "Narkotika", *Dagens Nyheter* 29/4

Frank Hirschfeldt, "5.000 narkomaner i Stockholm. Hur skall de botas? Det måste kosta pengar hr. Aspling!", *Expressen* 11/6

Frank Hirschfeldt, "Nidingsdåd i narkotikafrågan", *Dagens Nyheter* 2/7

Frank Hirschfeldt, "Fördomar med statsstöd", *Expressen* 10/7

Nils Sundberg, "Kritiken mot alkoholfrågan", *Dagens Nyheter* 25/7

(ledare), "Knarkerivack", *Dagens Nyheter* 25/7

Frank Hirschfeldt, "Narkotikakverulanten", *Expressen* 26/7

Bertil Renborg, "Amatören och narkomanin", *Expressen* 27/7

John Takman, "Den goda tonens narkotikaexperter", *Dagens Nyheter* 3/8

Bertil Renborg, "Knarkerivack", *Dagens Nyheter* 15/8

Gunnar A R Lundqvist, "Om behandlingen av s.k. narkomaner", *Svenska Dagbladet* 30/11

Bengt Jansson, "Behandlingen av narkomaner", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 7/12

Kaj Håkansson, "En länkrörelse för narkomaner 1-2", *Stockholms-Tidningen* 11/12 och 18/12

Sten Johansson, "Narkotikaträsket", *Stockholms-Tidningen* 11/12

(ledare), "Narkotikan i pressen", *Stockholms-Tidningen* 11/12

(ledare), "Dokument 65", *Stockholms-Tidningen* 12/12

Frank Hirschfeldt, "Efter narkotikaserien....och nu lever de vidare i sitt djävla elände", *Expressen* 15/12

Kaj Håkansson, "Ingen sprit på lördag, marihuana!", *Stockholms-Tidningen* 18/12

Frank Hirschfeldt, "Offer för vanvård", *Stockholms-Tidningen* 20/12

Sten Johansson, "Svar till Hirschfeldt", *Stockholms-Tidningen* 22/12

(ledare), "Lyckopiller och ansvar", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 23/12

1966:

(anonym skribent), "Två dygn hos narkomaner", *Västerbotten Kuriren* 3/1

Magnus Kihlbom, "Narkomanen som brottsling", *Dagens Nyheter* 7/1

Örjan Ander, "Ett frihetsberövande", *Dagens Nyheter* 11/1

Gunnar Thurén, "Knark och kriminalvård", *Svenska Dagbladet* 16/1

S B, "Narkomanin och samhället", *Västerbotten Kuriren* 25/1
(anonym skribent), "Brev till professor Rylander", *Dagens Nyheter* 26/1
Gösta Rylander, "Svar från professor Rylander", *Dagens Nyheter* 30/1
Carl G Liungman, "Avkriminalisera narkotikamissbruket", *Kvällsposten* 1/2
Ragnar Sveningsson, "Narkotikamissbruket är allvarligt", *Borås Tidning* 7/2
Kenneth Olsson, "Jag levde som en robot under fyra djävulska år", *Folket* 12/2
Albert Grönberg, "Mot missbruk av mediciner", *Göteborgs Posten* 20/2
Peter Heinmann, "Hysteri kring läkemedel", *Göteborgs Posten* 28/2
Frank Hirschfeldt, "Vi är inga scouter", *Expressen* 25/3
Einar Rimmerfors, "Alla dessa tusentals ödelagda unga liv...", *Expressen* 30/3
Frank Hirschfeldt, "Botten", *Expressen* 4/4
Lars Forssell, "Huvudvärkspulver", *Expressen* 16/5
"Svar från Astra", *Expressen* 21/5
Frank Hirschfeldt, "Tvångsvård för narkomaner?", *Dagens Nyheter* 4/5
Nils Bejerot, "Replik i narkotikafrågan", *Dagens Nyheter* 8/5
Frank Hirschfeldt, "Narkomani utan vård", *Dagens Nyheter* 24/5
Nils Bejerot, "Narkomanvård", *Dagens Nyheter* 2/6
Bertil Renborg, "Preludinproblemet inför FN", *Göteborgs Posten* 6/6
Ingemar Schmid, "När får vi knarkupplysning i våra skolor?", *Göteborgs-Tidningen* 23/10
(ledare), "Narkotikakrisen", *Dagens Nyheter* 4/12

1967:

Knut Carlqvist j:r, "Vad är narkotika?", *Norrköpings-Tidningar/Östergötlands Dagblad* 15/2
Leif V. Eriksson, "Vad menas med narkotika?", *Norrköpings-Tidningar/Östergötlands Dagblad* 28/2
Stig-Åke Ståhlbacke, "En 'knarkares' berättelse", *Dagbladet Nya Samhället Sundsvall* 28/2
Inga Thunve & Bernt Eklund, "Angående knark, ungdom och trasighet. Vad ska vi göra med välfärden?", *Göteborgs-Tidningen* 2/3
Erik G Ewerth, "Vi åter årligen onödiga tabletter för miljoner kr", *Länstidningen Östersund* 2/3
Gunnar Möllerstedt, "Det konstlade paradiset", *Göteborgs Posten* 5/3
Ewert Bengtsson, "Narkotikafrågan", *Växjöbladet* 8/3
Knut Carlqvist j:r, "Narkotikadebatten. Det är så oerhört mycket samhället måste göra (2)", *Norrköpings Tidningar/Östergötlands Dagblad* 8/3
Erik Sennhammar, "Undantagstillstånd", *Dagens Nyheter* 12/3
(ledare), "Utmaning till elevråden", *Dagens Nyheter* 12/3

- Gunborg Lundén, "Haschischpoemet", *Norrköpings Tidningar/Östergötlands Dagblad* 20/3
- Barbara Berger, "Knark", *Aftonbladet* 22/3
- Lillie Björnstrand, "Knark – i det övergivna barnets århundrade", *Expressen* 22/3
- Iréne Matthis, "Narkotika – verklighetsflykt", *Aftonbladet* 29/3
- Nils Brage Nordlander, "Verklighetsförfalskning", *Upsala Nya Tidning* 3/4
- Lars Bäckström, "Narkomanerna och Ord och Bild", *Upsala Nya Tidning* 5/4
- Arvid Svärd, "Narkomanin – en pest", *Bohuslänningen* 7/4
- Barbara Berger, "Vem är det som flyr undan verkligheten?", *Aftonbladet* 19/4
- Gunnar Hansson, "Generationsansvar och knark", *Aftonbladet* 19/4
- Nils Bejerot, "Bevare oss för knarkhelgon", *Expressen* 19/4
- Nils Christie, "Beroendeskapande ämnen", *Dagens Nyheter* 20/4 och 22/4 (2 artiklar)
- Berit Dahe, "En narkotikabroschyr", *Dagens Nyheter* 21/4
- Hans Sandebring, "Tänk snabbt i narkotikafrågan!", *Svenska Dagbladet* 28/4
- Åke Sigurd Pettersson (ÅSP), "Det handlar om LSD, farligaste drogen", *Västgöta-Demokraten* 12/5
- Kettil Bruun, "Narkotika och moralisk imperialism", *Dagens Nyheter* 20/5 (ledare), "Att hejda narkotikan", *Dagens Nyheter* 4/7
- Bertil Berlman, "Den dolda narkomanin", *Smålands Allehanda* 14/7
- Tore Björklund, "Narkotika – medicin och samhälls fara", *Dagbladet Nya Samhället Sundsvall* 19/7 och 20/7 (2 artiklar)
- Stig-Åke Ståhlacke, "Knark? Visst" Vad annat kan vi hitta på? Brev från en fångsvårdsanstalt", *Expressen* 25/7
- Arne Isaksson, "Behandlingsanstalter för kriminella narkomaner", *Norrköpings Tidningar/Östergötlands Dagblad* 27/7
- Jens Jerndal, "Bör lagen hjälpa narkotikahajarna?", *Dagens Nyheter* 16/8
- Bertil Renborg, "Skenlösning av narkotikaproblemet", *Dagens Nyheter* 8/9
- Thor Forsståhl, "Befriande eller fara? Vi vet för lite om marihuana", *Åbo Underrättelser* 14/9
- Torsten S:son Frey, "Fri narkotika?", *Dagens Nyheter* 4/10
- Öyvind Fahlström & Björn Netz, "Om LSD och cannabis", *Dagens Nyheter* 12/10
- Jens Jerndal, "En realistisk narkotikapolitik", *Dagens Nyheter* 20/10 (ledare), "Vård och tvång", *Dagens Nyheter* 25/10
- Hans Palmstierna, "Växternas kemiska krigföring", *Dagens Nyheter* 26/10
- Öyvind Fahlström, "Hippies och politiken", *Dagens Nyheter* 30/11
- Lennart Kaij, "Netz om narkotika", *Dagens Nyheter* 31/10
- Maria Ståhlacke-Berglind, "Varningar för hasch är bara lögn", *Skånska Dagbladet* 16/12
- Karl-Ivar Gabrielson, "K-I Gabrielson svarar", *Skånska Dagbladet* 16/12

(ledare), "Straff och vård", *Dagens Nyheter* 19/12

Per Ahlander, "Narkotika och narkomani", *Nerikes Allehanda* 29/12

1968:

Bernhard Garzer, "Drogerna blir samhällsproblem", *Norrländska Socialdemokraten* 3/1

Maria Ståhlacke-Berglind, "Fakta om hasch", *Skånska Dagbladet* 17/1

Lester Wikström, "Att förstå narkomanin", *Norrländska Socialdemokraten* 19/1

Sture Johannesson, "Haschrökning: orsaker och alternativ", *Sydsvenska Dagbladet* 18/2

Christian von Schéele, "Om ägg. För och mot. Mest mot", *Sydsvenska Dagbladet* 20/2,

Jan Sjöquist, "Om tankeoreda. För och mot. Mest mot", *Sydsvenska Dagbladet* 25/2

Bertil Renborg, "Är haschis ch ofarligt? Ingalunda!", *Sydsvenska Dagbladet* 28/2

Tommy Tallberg, "Världspatentet", *Sydsvenska Dagbladet* 29/2

Bria Ekwall, "Krisläge i skolorna, läkarlarm. Hasch i rökrutorna", *Dagens Nyheter* 3/3

Jan Sjöquist, "Assassinerna kommer", *Sydsvenska Dagbladet* 4/3

Staffan Angelin, "Okunnig sakkunskap", *Sydsvenska Dagbladet* 6/3

Bo Tidman, "Okunnig sakkunskap", *Sydsvenska Dagbladet* 6/3

Sture Johannesson, "Mediamassage: Eggheads vs Potheads", *Sydsvenska Dagbladet* 13/3

Svante Thorsell, "Skolöverläkarens larm", *Dagens Nyheter* 13/3

Boris Lunderqvist, "Visionen om en kemiskt styrd människa... Läkemedelsindustrin", *Arbetartidningen* 28/3

(ledare), "Narkomanvård i frihet", *Dagens Nyheter* 1/4

Stig Nylén, "Tror någon på sagan om läkemedelsindustrins hydra?", *Arbetartidningen* 5/4

Bengt Bergander, "Varför knarkar Jeppe?", *Göteborgs-Tidningen* 7/4

Jan Telhede, "Slentrianmetoder i nykterhetsvården", *Göteborgs-Tidningen* 18/4

Bengt Bergander, "Slentrian eller nytänkande?", *Göteborgs-Tidningen* 19/4

Nils G Andersson, "Ett lovvärt försök...", *Dagen* 21/5

Nils Bejerot, "Narkomanvårdens premisser", *Svenska Dagbladet* 27/6

Bertil von Friesen, "Narkomaniproblemen i dagens Sverige", *Göteborgs Posten* 2/7

Staffan Öhrling, "Natt i Istanbul", *Göteborgs-Tidningen* 4/7

Sture Johannesson, "Ett rikare samhälle?", *Sydsvenska Dagbladet* 27/7

Arne Isaksson, "Behandling av narkomaner", *Nya Norrland* 5/8

(ledare), "Den öppna vården", *Dagens Nyheter* 7/8

Nils Bejerot, "JO och narkomanvården", *Dagens Nyheter* 24/8

(ledare), "Hr Bejerots korståg", *Dagens Nyheter*, 24/8

(ledare), "Är hasch farligt?", *Dagens Nyheter* 24/9

Anders Björck, "Stoppa knark-romantiken", *Norrköpings Tidningar/Östergötlands Dagblad* 25/9

Öyvind Fahlström, "Ett förtydligande", *Dagens Nyheter* 25/9

Peter Ekberg, "Vad vet Fahlström?", *Expressen* 25/9

Arne Bergsman, "Narkomanvården i Stockholm", *Dagens Nyheter* 8/10

Lars-Magnus Gunne, "Hr Bergsman och RFHL", *Dagens Nyheter* 13/10

Nils Bejerot, "Narkotikaepidemin igen", *Svenska Dagbladet* 13/10

Ingemar Simonsson, "Hirschfeldt och läkarna", *Dagens Nyheter* 24/10
(ledare), "Narkotikafejden", *Dagens Nyheter* 24/10

Ann-Christin Prim, "Aldrig någonsin får man vara ifred. Narkomangrupper hjälper varandra i själslig striptease", *Svenska Dagbladet* 29/10

Nils Bejerot, "Narkotikadebatten", *Dagens Nyheter* 7/11

Anders Bergsten, "Den nya narkotikavågen", *Norrländska Socialdemokraten* 19/11

Tryggve Andrén, "Narkotikaepidemin", *Dagens Nyheter* 20/11

Hans Löwbeer, "Skola – ungdom – gifter", *Dagens Nyheter* 28/11

Elsa Helde, "Narkotikakunskapen", *Dagens Nyheter* 3/12

Sten Bexelius, "Port för knarksmuggel", *Dagens Nyheter* 4/12

Per Sennerfeldt, "Tankar om missbruk. Människan och hennes rusmedel", *Norrländska Socialdemokraten* 11/12 och 12/12 (2 artiklar)

Gunnar Blomqvist, "En anklagelse! Knarkutredare och haschmänniskor", *Sydsvenska Dagbladet* 20/12

Ingemar Simonsson, "Knark och saklighet", *Sydsvenska Dagbladet* 27/12
(ledare), "Narkotikamani?", *Dagens Nyheter* 27/12

Björn Kurtén, "Hasch och genotyper", *Dagens Nyheter* 31/12

Tidskriftsartiklar/ledare:

1955:

F. Bernadotte af Wisborg & B. Schuback, "Akuta sömnmedelsförgiftningar. Redogörelse för ett 10 års material", *Svenska Läkartidningen* (1955), 1170–75

Arne Tallberg, "Tabletter med ful baksida", *Vi*, 42 (1955), h. 17, 29

Wilhelm Rasch, "Finns det något sätt att stävja narkomanernas framfart?", *Svenska Läkartidningen* (1955), 2465–66. Diskussion på detta tema: samma nr. av *Läkartidningen*, 2664–65, 2927–32

Carl-Magnus Idestrom, "Alkoholist- och narkomanvård i USA", *Svenska Läkartidningen* (1955), 2970–81

1956:

Helge Colldahl, "Behandling av sömnmedelsförgiftning", *Svenska Läkartidningen* (1956), 250–66

Jörgen Ravn, "Psykiatriska synpunkter på eufomanierne", *Svenska Läkartidningen* (1956), 69–81

Barbro Karabuda, "På razzia i narkotikakvarter", *Metallarbetaren* 67 (1956), h. 50, 24–25

1957:

Bertil Falconer, "Det s.k. tablettfylleriets medicinska och juridiska konsekvenser", *Svensk Juristtidning* 42 (1957), 161–73

1958:

O. P. Stefansson, "Narkotikamissbruket", *Nordisk kriminalteknisk tidskrift* (1958), 2, 155–59

S. M. Jörgensen, "Barbitursyre og Kuliite", *Nordisk kriminalteknisk tidskrift* (1958), 1–5

John Takman, "Om narkotikamissbruk bland ungdom", *Sociala meddelanden* 56 (1958), 25–32

Siv Thiessen, "Låt sömnmedlen vara. Alla preparat giftiga", *Arbetaren* 37 (1958) h. 16, 8

"Kampen mot den illegala narkotikahandeln", *Världshorisont* 12 (1958) h. 9, 6–8

Erik Müller, "Lycka säljs i pillerform", *Röster i radio* 25 (1958) h. 50, 32

Annmari Lindh, "Får man göra reklam för gifter?", *Röster i radio* 25 (1958), h. 43, 17, 49

1959:

Bo Holmstedt & Olov Ervemins, "Farmakologisk översikt av psykofarmaka", *Svenska Läkartidningen* (1959), 229–33

Carl-Magnus Idestrom, "Moderna psykofarmaka", *Svenska Läkartidningen* (1959), 165–84

Olle Norell, "Vår demokratiska ångest", *Idun* 72 (1959) h. 45, 24–25, 53

Bertil Renborg, "Narkotikaproblemet", 1–4, *Alkoholfrågan* (1959), 50–58, 106–13, 150–57, 235–43 (4 art.)

Kerstin Andersén, "Risk för meprobamatmissbruk hos alkoholmissbrukare", *Svenska Läkartidningen* (1959), 2356–60

1960:

Gösta von Reis, "Behandlingen av akuta förgiftningar med sömnmedel och narcotika", *Svenska Läkartidningen* (1960), 1885–1903

Arne Tallberg, "Fenedrin – en medicin på gott och ont", *Beklädnadsfolket*, 17 (1960) h. 1, 29

Hj. Friberg, "Några synpunkter beträffande narkotika m.m.", *Nordisk kriminalteknisk tidskrift* (1960), 185–98

Christina Lilliestierna, "Fast för narkotika!", *Vecko-Journalen* 51 (1960), h. 49, 32, 48–49

Torsten S:son Frey, "Om narkomani – eufomani", *Svenska Läkartidningen* (1960), 3381- 3408

John Takman, "Unga narkomaner", *Svenska Läkartidningen* (1960), 2399–2401

John Takman, "Ungdom och narkotika", *Psykisk hälsa*, 1 (1960), h.3, 21–26

Bertil Renborg, "Narkotikaproblemet", 5–7, *Alkoholfrågan*, 219–26, 252–60, 329- 33 (3 art.)

1961:

Wilhelm T. L. Ohlsson, "Behandlingen vid akuta förgiftningar med sömmedel och narkotika", *Svenska Läkartidningen* (1961), 2219–32

John Takman, "En epidemi av narkotikamissbruk bland ungdom", *Svensk socialvårdstidning* 40 (1961), 284–292

Matts Bergmark, "Lyckopiller och andra psykofarmaka", *Samtid och Framtid*, 18 (1961), 217–220

Bertil Renborg, "Narkotikaproblemet, 8–9, *Alkoholfrågan*, 216–21, 248–55 (2 art.)

1962:

P-G Bergfors, "En ännu bättre läkemedelsreklam", *Svenska Läkartidningen* (1962), 1885–88

Gunnar Krook, "Om förordnande av narkotika", *Svenska Läkartidningen* (1962), 1722-28

Kjell Wase, "Läkemedelsrabatten och läkemedelsmissbruk", *Fackföreningsrörelsen*, 42 (1962), h. 25/26, 632–34

Sven-Ingvar Rollof, "Vad narkotika är för något", *Barn i hem – skola – samhälle*, 15 (1962), h. 4, 12–15

Gunnar Bylin & Sköld Peter Matthis, "Den farliga medicinens tidsålder", *Clarté*, 35 (1962), h. 5, 7–9

Bertil Renborg, "Kontroll av narkotika och avrustning. En jämförelse mellan två aktuella internationella problem", *Världshorisont*, 16 (1962), h. 11, 15–16

Bertil Renborg, "Narkotikaproblemet – aktuellt från FN", *Alkoholfrågan* (1962), 239–44

Rune Dimberg, "Alkohol och psykofarmaka", *Alkoholfrågan* (1962), 383–86

1963:

Karl-Axel Sjöblom, "Läkemedel i rampljuset", *Vi* 50 (1963), h. 7, 6–7. Diskussion: h. 13, 16

Peter Heinmann, "Läkemedel på gott och ont", *Vi* 50 (1963), h. 13, 15–16

Anders Otterland, "Läkemedelsförbrukningen hos gravida kvinnor..." (1–2), *Socialmedicinsk tidskrift* 40 (1963), 10–13, 99–108, 201-05

Karl Grunewald, "Missbrukare och ungdomsvårdsskolor", *Barnavård och ungdomsskydd*, 38 (1963), 149–51

Åke Liljestrand, "Läkemedelskontrollen", *Svenska Läkartidningen* (1963), 3221–28

Nils Brage Nordlander, "Läkemedelskontroll in absurdum", *Svenska Läkartidningen* (1963), 3270–71

Sven-Erik Handberg, "Ungdom i giftsprutans våld", *Arbetaren* 42 (1963), h. 35, 8

Karl Louis, "Uforsvarlig forskrivning av narkotika", *Nordisk kriminalteknisk tidskrift*, 256–65

1964:

Bertil Renborg, "Internationell narkotikakontroll", *Alkoholfrågan* (1964), h. 3, 114

John Takman, "Narkotikaförskrivning och narkomaniproblem i Sverige", *Svenska Läkartidningen* (1964), h. 9, 640. Diskussion: h. 12, 947

Sten Warholm, "Läkarna och läkemedelsmissbruket", *Medicinska föreningens tidskrift*, 42 (1964), h. 1, 8

Jan Ohlin, "Narkotika- och statistikmissbruk", *Origo* 4 (1964), h. 6, 14

Bertil Renborg, "Narkotikasmugglingen ett internationellt problem", *Alkoholfrågan* (1964), h. 6, 255

Magnus Hedlund, "Det förödande giftet", *Göteborgske spionen*, 29 (1964), h. 16, 15

Frank Hirschfeldt, "Narkotikamissbruket – en katastrofsituation", *Origo*, 4 (1964), h. 6, 11

Bertil Renborg, "Narkomanen – brottslig eller sjuk", *Alkoholfrågan* (1964), h. 9, 404

1965:

Irène Matthis, "Statsmakterna måste tänka om", *Liberal debatt* (4), 1965, 8–11

Frank Hirschfeldt, "Därför bildades ett riksförbund – RFHL", *Liberal debatt* (4), 1965, 12–16

Ivar Ahlstedt, "...inte mer narkotika än prickig korv", *Liberal debatt* (4), 1965, 17–19

Hans Nestius, "Så är det att vara narkoman", *Liberal debatt* (4), 1965, 20–25

Hans Nestius, "Därför slutar jag inte att knarka", *Liberal debatt* (4), 1965, 26–27

Harry Videmyr, "Yrvakna myndigheter med dåliga resurser", *Liberal debatt* (4), 1965, 28–29

Åke Gustafsson, "Stoppa det obilliga skallet på polisen!", *Liberal debatt* (4), 1965, 30–33

Leif Ahrgren & Janerik Larsson, "Omänskliga narkotikalagar?", *Lundagård*, 46 (1965) h. 7, 9

Lennart Nilsson, "Narkotikan och narkomanin", *Lundagård*, 46 (1965), 14–15

Ruth Ettlinger & Ragnar Rylander, "Missbruk av läkemedel hos sjukvårdspersonal", *Läkartidningen* (1965), h. 26, 2065–70

Brita Hiort af Ornäs, "Den överskattade lasten", *Vi* 52 (1965), h. 17, 16–18

- Jan Erik Larsson, "Bruket av narkotika", *Svensk Linje*, 24 (1965), h. 4, 129–31
- Bertil Renborg, "Narkotikamissbruket – dess innebörd och följder", *Alkoholfrågan* (1965), h. 5, 251–55
- Bertil Renborg, "Ny konvention om narkotika har trätt ikraft", *Alkoholfrågan* (1965), h. 2, 69–71
- Bertil Renborg, "Statlig norsk klinik för behandling av narkomaner", *Alkoholfrågan* (1965), h. 2, 72–75
- Bertil Renborg, "Är marihuana ett narkotiskt ämne?", *Alkoholfrågan* (1965), h. 3, 133–34
- Björn-Erik Roos, "Det förödande giftet", *Göteborgske spionen*, 30 (1965) h. 6/7, 18–19
- "Varför ökar narkotikamissbruket?", *Röster i Radio*, 32 (1965), h. 4, 29–32
- Åke Gustafsson, "Sovjetisk lagstiftning mot narkotikabrott, om narkomanvård", *Läkartidningen* (1965), h. 42, 3442–46
- Nils Bejerot, "Aktuell toxikomaniproblematik", *Läkartidningen* (1965) h. 50, 4231–38
- Nils Bejerot, "Intravenöst medicinbruk bland Stockholmspolisens klientel", *Läkartidningen* (1965), h. 27, 2143–46
- Hans Curman & Jan Ording, "Specialsjukhus för narkomaner – ett inspirerande norskt initiativ", *Psykisk hälsa*, 6 (1965), h. 4, 143–49
- Leif Ginman, "Är narkotika alltid farligt?", *Nya Argus*, 58 (1965), h. 15, 214–17
- Magnus Hedlund, "Hysteri och reflektion kring narkotika", *Göteborgske spionen*, 30 (1965) h. 14, 7
- Erik Nyhlén, "Håller vi på att skapa ett narkotikaproblem?", *Ung center*, 1965, h. 19, 14–15
- Ilkka Taipale, "Hjärnornas demokrati", *Nya Argus*, 58 (1965) h. 17, 253–55

1966:

- Erik Ask-Uppmark, "Blockad av läkemedelstillverkare?", *Socialmedicinsk tidskrift*, 43 (1966), h. 2, 84–85 [ang. Preludin]. Diskussionsinlägg på samma tema: P C Jersild, h. 2, 85, Mårten Hauffman, h. 4, 198
- Mårten Hauffman, m.fl., "Negligerar Preludinföretaget missbruket?", *Läkartidningen* (1966), h. 3, 213–16
- Bertil Renborg, "Kan opium undvaras i medicinen?", *Alkoholfrågan* (1966), h. 2, 84–86
- Rune Dimberg, "Narkotikaproblemet och dess medicinska behandling", *Socialt Forum*, 1966, h. 4, 193–203
- Ernst Gunnar Frönsdal, "Narkomani, en fara för f.d. alkoholister", *Alkoholfrågan* (1966), h. 5, 213–14
- Lars-M Gunne, "Hallucinationer genom farmaka", *Medicinska föreningens tidskrift*, 44 (1966), h. 4, 201-03
- Gunnar A R Lundquist, "Verklig avvänjning och profylax – inte hjälp med narkotika!", *Läkartidningen* (1966), h. 2, 139–41 (TVs narkotikaprogram).

- Gösta Rylander, "Narkotikaserien i TV: Varför ströks kritiska repliker?", *Läkartidningen* (1966), h. 3, 208–12
- Roland Hjelte & Frank Hirschfeldt, "Narkotikaserien i TV: Kritik som självändamål?", *Läkartidningen* (1966), h. 5, 398–401
- Karl Evang, "Missbruk av mediciner", *Nordisk kriminalteknisk tidskrift* (1966), h. 7/8, 121–24
- Lars-M Gunne, "Behandling av narkomani med narkotika-blockerande medicinering", *Läkartidningen* (1966), h. 43, 4060–64
- Åke Gustafsson, "FBN och behandlingen av narkomaner", *Läkartidningen* (1966), h. 33, 3042–44
- Cathrine B. Hess, "Ny behandling av amerikanska narkomaner", *Alkoholfrågan* (1966), h. 8, 352–57
- "Hurudan är den typiske narkomanen?", *Alkoholfrågan* (1966), h. 8, 350–51
- Jan Erik Larsson, "Narkotika åt narkomanerna?", *Svensk Linje*, 25 (1966), h. 8, 22–23
- Lennart Ljungberg, "Narkotikaproblemet måste angripas universellt på bred front", *Läkartidningen* (1966), h. 52, 4981–84
- Nils Retterstöl, "Om missbruk av mediciner med särskild hänblick på årsaksförhållande och förebyggelse", *Nordisk kriminalteknisk tidskrift* (1966), h. 5/6, 81–91
- Gösta Rylander, "Preludin-narkomaner från klinisk och medicinsk-kriminologisk synpunkt", *Läkartidningen* (1966), h. 52, 4973–80
- Ahto Uisk, "Bruk av läkemedel blir lätt missbruk", *Arbetaren* 45 (1966), h. 39, 5
- Ahto Uisk, "Gratis narkotika åt missbrukare? Myndigheterna vägrar ta ansvaret", *Arbetaren*, 45 (1966), h. 41, 5, 10
- Nina Yunkers, "LSD – rymdålderns billiga brännvin", *Tidsignal* 2 (1966), h. 52, 3–5
- Ingvar Luthelius, "Knark och ungdom", *Arbetaren* 45 (1966) h. 1, 3, 10
- Diskussion: h. 3, 10 (Frank Hirschfeldt)
- "Lycka genom piller", *Lundagård* 47 (1966), h. 1, 8–9. Diskussion: Jan Erik Larsson, Eskil Block, Rolf Håkansson och Eberhard Nyman
- Bertil Renborg, "Det obefintliga brittiska systemet", *Alkoholfrågan* (1966) h. 2, 89–90
- Bertil Renborg, "Narkomanin i Förenta Staterna", *Alkoholfrågan* (1966), h. 2, 95–96
- Bertil Renborg, "Rörliga kliniker för narkomaner medicinskt osunt", *Alkoholfrågan* 60, (1966) h. 2, 87–88
- Bertil Renborg, "FN-kommitté studerar i höst preludeproblemet", *Alkoholfrågan* (1966) h. 4, 173–75
- John Takman, "Narkomanin. Politik, behandling, forskning", *Läkartidningen* (1966), h. 12, 1158–66
- Arnfinn Teigen, "Narkotikabehandling i slutna anstalt", *Psykisk hälsa*, 7 (1966), h. 2, 54–63
- Paul Vaugan, "Engelsk narkomani-utredning föreslår strängare kontroll", *Läkartidningen* (1966) h. 7, 596–98

Jan Weimer, "Läkemedelsmissbruk", *Socialmedicinsk tidskrift* 43 (1966), h. 3, 124–27
Sven-Erik Åhström, "Legal förskrivning av narkotika skapar bättre hjälpmöjligheter", *Läkartidningen* (1966), h. 8, 745–50

Knud O Møller, "Historien om opdagelsen af morfin", *Medicinsk historisk årsbok*, 1966, 63- 80

Henry S Wassén, "Sydamerikanska snusdroger", *Medicinsk historisk årsbok*, 1966, 1–7

1967:

Barbara Berger, "Studie, resor eller narkotika? Ung amerikanska ser på Europa", *Vi* 54 (1967), h. 18, 34–35

Kerstin Anér, "Stenöknen och drogparadiset", *Vår Lösen*, 58 (1967), h. 4, 204–06

Arne Arnqvist, "Förekomsten av narkotikabruk bland skolungdom i Gävleborgs län", *Kommunal skoltidning*, 36 (1967), h. 4, 216–21

Evert Bengtsson, "Krafttag mot narkotikan", *Politisk tidskrift*, 1967, h. 1, 10–12

Bo Gotensjö, "Nu går det inte att tåga längre – om narkotikan", *Ung center*, 1967 h. 4, 12- 13

Bertil Renborg, "Narkotikaproblemet i världen", *Världshorisont*, 21 (1967), h. 1/2, 20

Ingemar Rexed, "Fyra reflektioner av en utredningssekreterare", *Liberal Debatt*, 20 (1967), h. 1, 44–45

"Saklighet och kalla fakta är det enda som i längden ger resultat. Men var är fakta i narkotikafrågan?", *Lärartidningen/Svensk skoltidning*, 1 (1967), h. 15, 25–40 (Nils Gustavsson, Bernt Rosengren, m.fl.)

Sigfrid Spring, "Narkotikafallen tredubblade i Stockholms-skolorna", *Sociala meddelanden* 65 (1967), h. 1, 64–71

Birgit Svärd-Olsson, "Blir narkotikan allt begärligare?", *Sociala meddelanden*, 65 (1967), h. 1, 64–71

Sven Viksten, "För narkomaner finns inga patenlösningar", *Lärartidningen/Svensk skoltidning*, 1 (1967), h. 21, 7

William Burroughs, "Att utvidga medvetandet – skillnaden mellan sedativa och medvetandeutvidgande preparat", *Gorilla*, 2 (1967), 29–31

Bengt Danielsson, m.fl., "Narkotiska analgetika, 1–3", *Läkartidningen* (1967), suppl. 1, 34–56, 88

Magnus Kihlbom & Björn Netz, "LSD–25 – introducerande översikt", *Läkartidningen* (1967), h. 18, 1842–55

Ruth Ettlinger, m.fl., "Omhändertagande av sömnmedelsförgiftade", *Läkartidningen* (1967), h. 15, 1482–83

Nils Bejerot, "Narkomanvårdsfrågan – ett snett fall framåt", *Socialmedicinsk tidskrift*, 44 (1967), h. 4., 186–89. Diskussion: Ingemar Rexed, h. 6, 342–44

Hj. Friberg, "Narkotikaproblemet sett ur svensk synpunkt", *Nordisk kriminalteknisk tidskrift* (1967), h. 3/4, 57–61

- Kurt Gordan, "Undersökning av läkemedelsmissbruk hos ungdomsvårdsskoleelever", *Socialt Forum*, 1967, h. 2, 101–12
- Gunnar K Götestam, "Mönster vid narkomani", *Kristet forum*, 1967, h. 4, 121–27
- Bengt Herulf & Tullia Sunesson, "Unga narkotikamissbrukare i Stockholm", *Läkartidningen* (1967), h. 19, 1936–42
- Frank Hirschfeldt, "Narkomani", *Ord & Bild*, 76 (1967), h. 3, 206–09
- Frank Hirschfeldt, "Narkotika", *Barn i hem – skola – samhälle*, 21 (1967), h. 2, 9–15
- Frank Hirschfeldt, "En våg av narkotika!", *Arbetaren* 46 (1967), h. 11, 3
- Claes Janssen, "Den förhöjda livskänslan", *Ord & Bild*, 76 (1967), h. 1, 20–33
- Sture Johannesson, "Manifest", *Ord & Bild*, 76 (1967), h. 1, 19
- Gunnar Krook, "Intravenösa missbruket av narkotika", *Alkoholfrågan* (1967), h. 5, 218–21
- Sten Mårtens, m.fl., "Analys av risker vid bruk av LSD–25", *Läkartidningen* (1967), h. 18, 1856–61
- Ingemar Rexed, "Frivillig vård, viktig satsning i narkotikafrågan", *Alkoholfrågan* (1967), h. 3, 110–14
- Ingemar Rexed, "Vård av läkemedelsmissbrukare", *Från departement & nämnder* 29 (1967), h. 8, 181–87
- Ingemar Rexed, "Narkotikafrågan: kontrollsystemet", *Från departement & nämnder*, 29 (1967), h. 14, 301–05
- Bernt Rosengren, "Skräckpropaganda och narkotika", *Tidsignal* 3 (1967), h. 22, 10
- "Snabbare ingripanden behövs mot läkemedelsmissbruk", *Sociala meddelanden* 65 (1967) h. 1, 50–55
- Gösta Wärnbäck, "Om narkomanvård", *Kristet forum*, 1967, h. 4, 128–30
- Nils Bejerot, "Kriminalitet och psykosocialt tillstånd hos 'legala narkomaner'", *Läkartidningen* (1967), h. 36, 3540–45
- Sven-Erik Åhström, "Legala narkomaner: Svar till Nils Bejerot", *Läkartidningen* (1967) h. 37, 4132–34
- Frank Hirschfeldt, "Genmäle från RFHL", *Läkartidningen* (1966), h. 41, 4009
- Nils Bejerot, "Narkomanvårdskommittén igen", *Socialmedicinsk tidskrift*, 44 (1967), h. 7, 395–401
- Nils Bejerot och Ingemar Rexed (diskussion), "Narkotikafrågan", *Socialmedicinsk tidskrift*, (1967) h. 9, 528–29
- Matts Bergmark, "Häxsalva, alrunevin och hasch", *Industria*, 63 (1967) h. 7/8, 66–69, 86–88
- Kettii Bruun, "Alkohol, narkotika och läkemedel", *Alkoholfrågan* (1967), h. 9, 374–80
- Anders Ekman & Justus Ström, "Somatiska komplikationer. Narkotikamissbruk, 8", *Läkartidningen* (1967), h. 41, 4083–86
- Jan H Eriksson & Lars-M Gunne, "Morfinism. Narkotikamissbruk, 2", *Läkartidningen* (1967), h. 41, 4056–59

- Ruth W Ettliger, "Barbiturater. Narkotikamissbruk, 3", *Läkartidningen* (1967) h. 41, 4060–62, 4079
- Nils Gustavsson, "Behandling av unga narkotikamissbrukare", *Socialt Forum*, 1967, h. 6, 321–32
- Olle Halldén, "Ungdom – sprit mer allvarligt än narkotika", *Alkoholfrågan* (1967), h. 9, 372–73
- Frank Hirschfeldt, "Den kemistyrda människan", *Tiden* 59 (1967), h. 6, 343–52
- Marianne Höök, "Knark är olika saker", *Industria*, 63 (1967), h. 7/8, 65, 90–91
- Gunnar Inghe, "Den aktuella narkotikasituationen. Narkotikamissbruk, 1", *Läkartidningen* (1967), h. 41, 4052–55
- Lennart Kaij, "Hallucinogener. Narkotikamissbruk, 7", *Läkartidningen* (1967), h. 41, 4080–82
- Magnus Kihlbom, "Cannabis. Narkotikamissbruk, 6", *Läkartidningen* (1967) h. 41, 4070–79
- Magnus Kihlbom, "Hallucinogener och marihuana i USA", *Läkartidningen* (1967) h. 44, 4391- 99
- Magnus Kihlbom, "Radikal icke-medicinsk narkomaniterapi", *Läkartidningen* (1967) h. 46, 4548–50
- Gunnar Lundqvist, "Alkoholberoende och narkomani", *Alkoholfrågan* (1967), h. 6, s.261–67
- Iréne Matthis, "Flykten från den konfliktfyllda verkligheten", *Alkoholfrågan* (1967), h. 7/8, 320–29
- Sten Mårtens, "Centralstimulerande medel. Narkotikamissbruk, 5", *Läkartidningen* (1967), h. 41, 4066–69
- "Narkomanvården – kontrollsystemet", *Socialt Forum*, 1967, h. 7, 421–26
- Ingvar Nylander, "Lösningssmedel. Narkotikamissbruk, 4", *Läkartidningen* (1967) h. 41, 4063–65
- "Symposium om prevention av narkomani", *Socialmedicinsk tidskrift* 44 (1967) h. 8, 426- 61 (Gunnar Inghe, Nils Bejerot, Karl Evang, m.fl.)
- Monika Fagerlind, "Utanför samhället", *Tidsignal*, 3 (1967) h. 29, 12
- Karl-Erik Granath, "Ungdom och narkotika – hur möter samhället narkotikaproblemen bland ungdom?", *Svensk socialvårdstidning*, 46 (1967), h. 10, 15–16
- Jan Sundfeldt, "Tripp med livets som insats", *Vi* 54 (1967), h. 42, 21–25
- "130.000 skolungdomar i 145 kommuner har deltagit i SÖ-undersökning om narkotikabruk", *Kommunal skoltidning* 36 (1967), h. 6, 337–38
- Sune Rosell, "Aptitnedsättande medel – en litteraturgenomgång", *Läkartidningen* (1967), suppl. 3, 49–56

1968:

- Roland Kristiansson, "Alkohol- och narkotikafrågor i skolans läroplaner", *Alkoholfrågan* (1968), h. 4, 158–60

- Bengt Lagerwall, (samma tema), *Alkoholfrågan* (1968) h. 4, 147–50
- Stefan Larsson, "Det är i hemmet det börjar. Inte i nå't jävla samhälle", *Socialnytt* 1968, h. 6, 42–47 (samtal med bl.a. Bror Rexed, Kenta, Stoffe, Stefan Jarl...)
- Karl O Paetel, "Hippies – blomsterbarn, problembarn", *Arbetaren*, 47 (1968), h. 19, 3
- Finn Jörgensen, "Cannabis (Marihuana)", *Medicinsk årsbok*, 11 (1968), 85–101
- Björn Netz, "LSD:s verkningar", *Psykolognytt*, 14 (1968), h. 1, 18–19
- Evert Andersson, "Narkomanerna som samhällsförbättrare", *Arbetaren*, 47 (1968), h. 40, 3
- Nr. 2848, *Fönstret* 45 (1968) h. 7, 8–9 (Anonym författare med anledning av en studie-cirkel i ämnet narkotika och brott)
- Jan Allmark & Gösta Rylander, "Ännu en form av narkomani", *Läkartidningen* (1968), h. 15, 1530–38
- Carl-Erik Grenness, "Marihuana og nykapitalisme", *Zenit*, 12 (1968) h. 1, 61–72
- Nils Gustavsson, "Tal till föräldrar om narkotika", *Barn i hem – skola – samhälle*, 22 (1968), h. 3, 9–16, 33–35
- "Istanbul – samlingspunkt för narkotikamissbrukare", *Socialnytt*, 1968, h. 4, 2–7
- Jens Jersild, "Narcoticamissbrug", *Nordisk kriminalteknisk tidskrift* (1968), h. 1, 141–46
- Christer Lindström, "Hasch-resan", *Barn i hem – skola – samhälle*, 22 (1968) h. 2, 109–16
- "Narkotikakonferensen i Mjölby", *Socialnytt*, 1968, h. 4, 9–30 (Jörgen Jepsen, Gunnar Inghe, Lars-M Gunne, m.fl.)
- Bertil Renborg, "Interpol går till aktion mot cannabis", *Alkoholfrågan* (1968), h. 2, 79–80
- E. Ståhlberg, m.fl. "Narkomanins utbredning i Uppsala. En kartläggning", *Alkoholfrågan* (1968), h. 2, 49–57
- Jan Agrell & Bertil Creutzer, "Narkotikavanor hos inskrivningsskyldiga – undersökningar inom Stockholm och Gävleborgs inskrivningsområden 1967", *Krigsvetenskapliga akademins tidskrift*, 172 (1968) h. 8, 423–39
- Evert Båfält, "Narkotikafrågan", *Politisk tidskrift*, 1968, h. 6, 5–7
- Anders Gunnarsson-Öfwerström, "En fråga om ensamhet", *Origo* 8 (1968), h. 4, 9–10
- Nils Bejerot, "Ett tvärvetenskapligt problemkomplex", *Origo* 8 (1968) h. 4, 10–13
- Anders Gunnarsson-Öfwerström, "Vad kan vi göra för att hejda narkomani?" 1–2, *Arbetaren* 47 (1968), h. 32/33, 10, h. 38, 7 (2 art.)
- Elsa Helde, "Hem för unga narkomaner", *Barn i hem – skola – samhälle*, 22 (1968), h. 9, 35–36
- Kjell E Johansson, "Alkohol och narkotika. Några aspekter på ledarutbildningen", *Svenska socialvårdstidning* 47 (1968), h. 11, 19–22
- Kjell E Johansson, "Upplysningen om alkohol och narkotika", *Alkoholfrågan* (1968), h. 8, 301–307
- Birgitta Kalfjäll, "Hasch. Ungdom som prövat: De enda som verkar ha problem är polisen", *Vi* 55 (1968), h. 42, 60

- Helge Kongshaug j:r, "En knarkare talar ut", *Arbetaren* 47 (1968), h. 28/29, s. 7
- Eckhart Kühlhorn & P. Åberg, "Öl eller hasch – en undersökning i Stockholm", *Alkoholfrågan* (1968), h. 7, 246–49
- Ulla Mogestad, "Det försenade narkomanvårdsprogrammet", *Läkartidningen* (1968), h. 39, 3823–31
- Claes Sjöberg, "Inget märkvärdigt skapa avdelningar för avvänjning av narkomani", *Läkartidningen* (1968), h. 44, 4316–17
- Nils Retterstöl, "Narkotikamissbruk hos ungdom", *Nordisk kriminalteknisk tidskrift* (1968), h. 11/12, 196–205
- Ingemar Simonsson, "Narkomaner – en utmaning", *Linköpings stiftsblad*, 63 (1968), 187–89
- "Sjuk narkotikadebatt" (ledare), *Origo*, 8 (1968) h. 3, s. 11–12
- Larry L Butcher, "Drug addiction", *Psykolognytt*, 14 (1968) h. 1, s. 11–15
- Magnus Kihlbom, "Cannabis", 1–2, *Lundagård* 49 (1968), h. 1, s. 16–17, h. 2, s. 19 (2 art.)
- Björn Merker, "LSD", *Medicinska föreningens tidskrift*, 46 (1968), h. 1, s. 405–06
- Anders Otterland, "Narkotika", *Blå boken*, 44 (1968), s. 60–63
- Paul Vaughan, "Legal förskrivning bara på sjukhus – ny brittisk giv mot narkomani", *Läkartidningen* (1968), h. 20, s. 2040–42
- Asta Blom, "Erfarenheter av narkomanvård på ungdomsvårdsskola", *Läkartidningen* (1968), h. 34, s. 3319–21
- Birgitta Kalfjäll, "Preludinmissbruk lokalt svenskt problem?", *Vi* 55 (1968), h. 47, s. 10
- Donald B Louria, "The current drug scene in the United States", *Socialmedicinsk tidskrift* 45 (1968), h. 9, s. 314–25
- Knud O Møller, "Dysfomani", *Nordisk kriminalteknisk tidskrift* (1968) h. 7/8, s. 97–103

Appendix 3

Artiklar om läkemedel och narkotika ur *Det Bästa* ur ledande tidskrifter och läsvärda böcker, utvalt av *Reader's Digest*, åren 1954–1968.

Det Bästas upplaga var i slutet av 1950-talet totalt sett 15–20 miljoner exemplar per nummer. I Sverige var upplagan c.a. 300.000 exemplar. Mot slutet av 1960-talet uppgick upplagan till totalt 28 miljoner exemplar per nummer. I Sverige var upplagan 357.000 exemplar. Artikelrubrikerna nedan ger en antydning om innehåll och perspektiv.

Irwing Ross, "Det röda Kina, storexportör av narkotika", *Det Bästa*, juni 1955.

Frederic Sondern jr, "Världskriget mot narkotika", *Det Bästa*, juni 1956.

Joseph Phillips, "När Truls Halvorsen skulle smuggla opium", *Det Bästa*, juli 1956.

Frederic Sondern jr, "Interpol sätter skräck i förbrytarvärlden", *Det Bästa*, mars 1958.

William Dutton & Frederick Braue, "Nallinet – narkomanernas samvete", *Det Bästa*, maj 1958.

Frederic Sondern jr, "Brottet som föder brott", *Det Bästa*, april 1959.

Frederic Sondern jr, "Varför narkomanen blir slav under sin last", *Det Bästa*, november 1959.

Martin Abramson, "Han var narkotikaslav", *Det Bästa*, februari 1961.

Lin Root, "Piggpiller – dödspiller!", *Det Bästa*, oktober 1961.

Lester Velie, "Nya tag mot gangsterväldet i USA", *Det Bästa*, maj 1962.

Joe Phipps & Robert Robinson, "Sömntabletter och piggpiller nytt narkomaniproblem", *Det Bästa*, januari 1964.

Frederic Sondern jr, "Polis i handbojor", *Det Bästa*, november 1964.

Frederic Sondern jr, "Så arbetar FBI", *Det Bästa*, februari 1966.

Earl och Anne Selby, "Giftmissbruk bland ungdomen: en amerikansk tragedi", *Det Bästa*, augusti 1966.

Warren R. Young, "LSD – vansinnesgiftet", *Det Bästa*, oktober 1966.

Irwing Ross, "Nytt grepp på narkotikaproblemet", *Det Bästa*, december 1967.

Donald B. Louria, "Så verkar heroin, LSD och marihuana", *Det Bästa*, januari 1968.

J. Anthony Lukas, "Hippieflickan Lindas hemska öde", *Det Bästa*, februari 1968.

Jonathan Miller, "Inget knark för mej, tack!", *Det Bästa*, april 1968.

Anonym författare, "Knark öppnar inga portar", *Det Bästa*, maj 1968.

Alvin Moscow, "Grossister i heroin (följetong)", *Det Bästa*, oktober 1968.

4

Källor och referenslitteratur

Artikelmatreialet som redovisas i appendixen anges inte i den följande käll- och litteraturförteckningen.

Otryckta källor:

Riksarkivet, handlingar från Svenska Frisksportsförbundet (uppgifter om föreningen *Bort med tobaken*), seriesignum F IX, volymnr. 1–5

Riksarkivet, handlingar från Socialdepartementet, *konseljakten, 16 september 1933*, nr. 16, vol. 1–2

Riksarkivet, handlingar från Medicinalstyrelsen/Apoteksbyrån, *Narkotikatrenden 1925–1944*, Seriesignum F X–XVII, vol. 1–2

Riksarkivet, handlingar från kommittéarkivet, kommitté nr. 3760: *Samarbetsorganet för bekämpandet av narkotikamissbruket*

Dokument 65, en programserie om fyra TV-program, december 1965 (producent: Roland Hjelte)

Straff eller vård? (stencil), produktion nr. 41695–4 (producent: Roland Hjelte)

Tryckta källor:

ABF, m.fl., *Narkotika – det handlar om medmänniskor*, Stockholm, 1969

Abrahamson, Sigvard, “Kokainlasten, ett kulturens gissel”, *Dagens Nyheter*, 6 januari, 1922

Aftonbladet, 10/1 1961, “Narkotikaproblemet minskade under senare delen av 1961. Ej längre ungdomar som missbrukar. Missbrukarna oftast över 30 år”

Ahlberg, Karl, *Den svenska farmaciens historia*, Stockholm, 1907

Alwall, Nils, “Militärmedicinska undersökningar över bensedrinets och pervitinets verkningar vid höggradig uttrötning”, *Svenska Läkartidningen*, nr. 42, 1942

Andersén, Kerstin, “Risk för meprobamat-missbruk hos alkoholmissbrukare”, *Svenska Läkartidningen*, 1959

Andersson, Axel, *En folkfiende. Några ord i tobaksfrågan*, Stockholm, 1921

Arcadius, C.O., “Kaffemissbruket”, *Tirfing* nr. 3–4, 1917

- Bejerot, Nils, *Narkotikafrågan och samhället*, Stockholm, 1968
- Berg, Fridtjuv "För Dagen. Den sedliga förvildningen bland ungdomen. 2. Det ondas orsaker: de sociala", *Svensk Läraretidning*, nr 49, 1895
- Berg, Henrik, *Om tobak*, Uppsala, 1915
- Berg, Henrik, *Läkarebok*, Göteborg, 1924
- Berg, Henrik & Johanson, Fritz, *Lärobok i helsolära för folkskolan*, Stockholm, 1891
- Berg, Henrik & Santesson, C. G., *Om kaffemissbruket bland svenska folket*, Stockholm, 1917
- Berglund, P. O., *160 läkare om tobaken*, Stockholm, 1920
- Bergwall, Holger, *Kampen mot ungdomens förvildning*, Stockholm, 1914
- Betänkande och förslag till stadga ang. sinnessjuke*, Stockholm 1896
- Betänkande och förslag angående vanartade och i sedligt afseenden försummade barns behandling*, bihang till riksdagens protokoll 2:2, kommittébetänkanden, 1902
- Betänkande rörande omläggning av nykterhetsundervisningen samt rörande åtgärder mot missbruk av tobak och kaffe*, avgivet av för ändamålet inom Kungl. ecklesiastikdepartementet den 30 oktober 1917 tillkallade sakkunniga, Stockholm, 1918
- Bidrag till Sveriges officiella statistik (hälso- och sjukvården), 1890–1910
- Dagens Nyheter*, 1/9 1924, "Kokainets första svenska dödsoffer"
- Dagens Nyheter*, 29/12 1927, "Kokainhandeln börjar ta fart i Stockholm"
- Dagens Nyheter*, 11/3 1961, "Missbruk av heroin skapar katastrofrisk"
- Dagens Nyheter*, 15/6 1962, "Pulvermissbruk på fabrik för att öka arbetstakten"
- Dahlborg, Carl, *Boken om hälsan. Lättfattlig hälsolära*, Stockholm, 1901
- Dahlgren, Thorild, Nordlund, Karl & Sjöwall, Einar, *Handbok i alkoholfrågan. På Kungl. Maj:ts uppdrag utgiven av Kungl. Skolöverstyrelsen*, Stockholm, 1924
- Dalgaard, Jörgen B., "Narkotikamisbruket", *Nordisk Medicin*, nr. 18, 1955
- Expressen*, 10/2 1969, "Grundläggande narkotikakunskap"
- Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkanden 1, *Förslag till lag om behandling af alkoholister*, Stockholm, 1911
- Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande IV, *Barnavårdslagstiftningen, Del 1. Förslag till lag om den offentliga barnavården m.fl. författningar*, Stockholm, 1921
- Folker, Erik, (red.), *Hemmets uppslagsbok. Den bästa rådgivaren för varje hem av fackmän på olika områden*, Stockholm, 1917
- Forssman, Sven, "Benzedrin", *Svenska Läkartidningen*, nr. 42, 1942
- Fram*, jubileumsnummer 1908, "Ur en cigarettörkares sista dagboksanteckningar"
- Friberg, Hj., "Några synpunkter beträffande narkotika m.m.", *Nordisk kriminalteknisk tidskrift*, nr. 30, 1969
- Föreningen Bort med tobaken, *Den stora tobakssynden*, småskrift nr. 3, Stockholm, 1902
- Gadelius, Bror, *Det mänskliga själslivet*, vol. II, Stockholm 1921 och vol. IV, Stockholm 1924

- Göransson, Jacob, *Hälsovårdslära för folket*, Stockholm, 1892
- Goldberg, Leonard, "Vänjning och missbruk efter användning av fenoprominpreparat", *Svenska Läkartidningen*, nr. 9, 1944
- Goldberg, Leonard, "Drug Abuse in Sweden", part 1, *Bulletin on Narcotics* (vol. XX), 1968
- Hartman, Martin, "Hygien och Tobak" (föredrag vid den tredje internationella anti-tobakskongressen i Betesdakyrkan i Stockholm den 28 juli 1922), särtryck utgivet av föreningen *Bort med tobaken*, Stockholm, 1922
- Hjelte, Roland & Hirschfeldt, Frank, "Narkotikaserien i TV: Kritik som självändamål?", *Läkartidningen*, nr. 5, 1965
- Hufvudstadsbladet* 15/6 1928, "Den vita pesten kokainet"
- Hufvudstadsbladet* 11/1 1929, "Kokainlasten fångar allt fler offer i Stockholm. Oblig kommers på hemligt frimurarspråk av välorganiserad liga"
- Huhtala, A., "Eufomani i Finland", *Nordisk Medicin*, nr. 40, 1955
- Huss, Magnus, *Om kaffe. Dess bruk och missbruk*, Stockholm, 1865
- Idestrom, Carl-Magnus, "Barbituratnarkomani. Tillvänjningsmekanism, klinisk bild, behandling", *Svenska Läkartidningen*, nr. 40, 1955
- Joël, Ernst & Fränkel, F., *Der Cocainismus. Ein Beitrag zur Geschichte und Psychopathologie der Rauschgifte*, Berlin, 1924
- Johnston, James F. W., *Hvardagslivets kemi* (1854), sv. övers., Stockholm, 1882
- Julén, Jonatan *Sociala frågor. En översikt över nutida samhällsfrågor*, Uppsala, 1918
- Kabi, *Sammanställning över meprobamatens verkningar*, Uddevalla, 1957
- Kellog, J. H., *30 teser mot tobaksbruket*, Östersund, 1890
- Kinberg, Olof, (rec. av P. Näcké), "Über die sogenannte 'Moral insanity'", *Hygiea*, 1903
- Kjellberg, Nils Gustaf, *Om nicotinförgiftning*, (Aftryck ur Femte Allmänna Svenska Läkaremötes Förhandlingar), Stockholm, 1891
- Krook, Gunnar & Lindgren, Gunnar, "Kontrollen av handeln med narkotika i Sverige. En kommentar till nu gällande bestämmelser", *Svenska Läkartidningen*, 1954
- Krook, Gunnar, "Intravenösa missbruket av narkotika", *Alkoholfrågan*, nr. 5, 1967
- Kungl. Maj:ts kungörelse 1923:53, *angående handel med opium och vissa andra narkotiska ämnen och beredningar*
- Kungl. Maj:ts kungörelse 1930:381, *angående handel med opium och vissa andra narkotiska ämnen och beredningar*
- Kungl. Maj:ts kungörelse 1933:559, *med vissa bestämmelser angående narkotiska ämnen och beredningar*
- Laurent, Emil, *Nikotinismen eller tobaksförgiftningen*, Stockholm, 1896.
- Lidström, A. E., "Kaffemissbruket hos barn", *Mimer. Svensk Tidskrift för studium av alkoholfrågan och nykterhetssträvandet*, 1912
- Lilliehöök, Johan O., "Kaffet i Sverige", Tillägg till Heinrich Eduard Jacob, *Kaffets saga och segertåg*, Stockholm, 1937

- Lindhagen, Carl, *Drömmar och stridslinjer. Några synpunkter i politiken*, del 3, Stockholm, 1910
- Lindgren, Johan & Gentz, Lauritz, *Läkemedelsnamn. Ordförklaring och historik*, 2 vol., Lund 1918–1927
- Lindström, Seth, "Rökning bland minderåriga", *Svensk Tidskrift*, 1916
- Ljungdahl, Malte (red.), *Recepthandbok. På grundval av de nordiska ländernas farmakopéer*, Malmö, 1953
- Lund, Edgar, *Svensk tobakslitteratur. Anteckningar till en bibliografi*, Stockholm, 1935
- Lundgren, Fredrik, "Vinkar och råd till folkskolans lärare i anledning av Kungl. cirkuläret den 4 nov. 1892", *Skrifter utgifna av Svenska nykterhetssällskapet*, 1896 års serie, 3
- Maier, Hans W., *Der Kokainismus. Gischichte/Pathologie. Medizinische und behördliche Bekämpfung*, Leipzig, 1926
- Malmros, Haquin, m.fl., "Akut och kronisk sömnmedelsförgiftning", *Nordisk Medicin*, 1949
- Marcus, M., *Butiksstängningsfrågan. På grundval af en af Centralförbundet för socialt arbete anordnad undersökning*, Stockholm, 1908
- Medicinalstyrelsens cirkulär 1935:78, *angående läkemedel innehållande diacetylmorfin*
- Medicinalstyrelsens cirkulär 1939:56, *angående förklarande av vissa varor såsom giftiga ämnen av första klassen*
- Medicinalstyrelsens cirkulär 1943:41, *angående benzedrin och därmed jämförliga preparat*
- Medicinalstyrelsens cirkulär 1944:45, *angående utfärdade föreskrifter rörande handel med fenoprominpreparat*
- Medicinalstyrelsens cirkulär 1960:131, *angående narkotikamissbruket*
- Møller, Knud O. (ed.), *Stimulanser*, Köpenhamn, 1945
- Motion nr. 285, 1911, andra kammaren, *angående åtgärder mot bruket af tobak m.m*
- Motion nr. 258, 1912, andra kammaren, *angående åtgärder mot bruket af tobak m.m*
- Motion nr. 254, 1914, andra kammaren, *i anledning av Kungl. Maj:ts proposition nr. 254 med förslag till förordning angående statsmonopol å tobakstillverkning i riket, m.m.*
- Motion nr. 271, 1960, andra kammaren, *om skärpning av straffen för olaga befattning med narkotika*
- Persson, Carl G., "Krafttag mot narkotikan", *Svensk Polis*, 1, 1969
- Petrén, Alfred, "En analys af cirka 800 fall af kronisk sinnessjukdom jämte en granskning af vår officiella psykiatriska nomenklatur", *Uppsala läkareförenings förhandlingar*, 10:e bandet, 1904-05
- Promemoria från medicinalstyrelsen, "I Sverige under år 1954 på sjukhus behandlade fall av narkomani", *Svenska Läkartidningen*, 1956
- Proposition nr. 79/1909, *Förslag till lag om förbud mot viss försäljning af tobak*
- Proposition nr. 193/1913, *Förslag till lag om behandling av alkoholister, m.m.*

- Proposition nr. 254/1914, *Förslag till förordning angående statsmonopol å tobakstillverkningen i riket*
- Proposition nr. 262/1919, *Undervisnings- och upplysningsverksamhet för nykterhetens främjande*
- Proposition nr. 184/1962, *Förslag till läkemedelsförordning, m.m.*
- Proposition nr. 7/1968, *Om åtgärder mot narkotikamissbruk*
- Proposition nr. 5/1969, *Förslag till lag om telefonavlyssning vid förundersökning angående grovt narkotikabrott m.m.*
- Proposition nr. 13/1969, *Förslag till ändring i narkotikastrafflagen den 8 mars 1968 m.m.*
- Proposition nr. 111/1969, *Förslag till lag om ändring i lagen den 16 juni 1966 om beredande av slutna psykiatrisk vård i vissa fall*
- Proposition 1990/91:175, *Om vissa folkhälsofrågor*
- Reklamnyheterna*, 27/1 1969, "Skräckaffischer" varnar för narkotikamissbruket"
- Regeringens samarbetsorgan för bekämpande av narkotikamissbruk, *Fakta om narkotika och narkomani*, Stockholm, 1969
- Riksdagens protokoll, 1891, *andra kammarens tillfälliga utskotts (N:o 1) utlåtande N:o 8*
- Riksdagens protokoll, 1906, *lagutskottets utlåtande nr. 14*
- Riksdagens protokoll, 1912, *yttrande från andra kammarens tillfälliga utskott*
- Riksdagens protokoll, 1914, *andra kammaren, nr. 42 (riksdagsdebatten om tobaksmonopolets införande)*
- Riksdagens protokoll, 1914, *andra kammaren, nr. 80, ledamoten Palmstiernas anförande*
- Riksdagens protokoll, 1922, *andra kammaren, nr. 42, ang. åtgärder mot tobaks- och kaffemissbruk*
- Riksdagens protokoll, 1954, *andra kammaren, nr. 15, Svar på fråga ang. åtgärder mot narkotikamissbruket*
- Riksdagens protokoll, 1961, *Allmänna beredningsutskottets utlåtande nr. 23*
- Riksdagens protokoll, 1966, *Andra lagutskottets utlåtande nr 61, Utlåtande i anledning av väckta motioner angående behandlingen av narkotikamissbrukare, m.m.*
- Riksdagens protokoll, SOU 1990/91:23, *Vissa folkhälsofrågor*
- Rylander, Gösta, "Barbiturism – en ny narkomani", *Nordisk Medicinsk Tidskrift*, 1933
- Santesson, C. G., *Om Tobak*, Stockholm, 1897
- Santesson, C. G., *Läkemedel och läkemetoder, särskilt med hänsyn till huru de uppfattas eller missuppfattas af allmänheten*, Stockholm, 1899
- Santesson, C. G., "Kurze Betrachtungen über Toleranz, Giftsucht und Abstinenzsymptome", *Skandinavischen Archiv für Physiologie*, (25), 1911
- Santesson, C. G., *Om läkemetoder och läkemedel*, Stockholm, 1924
- Santesson, C. G., "Alkohol som medicin. Svar till förste provinsialläkaren d:r G. Stéenhoff", *Tirfing* (3), 1924
- Santesson, C. G., "Böra vi motarbeta tobaksbruket?", *Tirfing*, Stockholm, 1926

- Santesson, C. G., "De s.k. giftnjutningsepidemierna eller toxikomanierna" [Föredrag i Sv. Läkaresällskapet den 14 sept. 1926], *Hygiea*, 1926
- Saxon, Johan Lindström, *Idealtillvaron och vägen dit*, Stockholm, 1914
- SFS 1864:11, *Strafflag*
- SFS 1906:114, *Kungl. Maj:ts nådiga Giftstadga*
- Sjölander, K. O., *Spritdryckernas och tobakens natur och verkningar samt anvisning om människokroppens vård. Kortfattad handledning för allmänheten samt skolans lärjungar enligt Kungl. cirkuläret af den 4 nov. 1892, skolstadgan af den 10 dec. 1897 och normalplanen af den 7 dec. 1900*, Stockholm, 1906
- Socialmedicinsk tidskrift*, 8, 1967, "Symposium om prevention av narkomani"
- SOU 1923:74, *Betänkande med förslag till lag om vård av sinnessjuka*, Stockholm, 1923
- SOU 1929:29, *Betänkande med förslag till lagstiftning om alkoholistvård*, bilaga 1, "Medicinalstyrelsens yttrande angående missbruk av andra narkotiska medel än alkohol", Stockholm, 1929
- SOU 1964:40, *Mentalsjukvårdsdrag. Betänkande avgivet av sinnessjuklagstiftningskommittén*
- SOU 1967:25, *Narkotikaproblemet, del 1. Kartläggning och vård, Betänkande avgivet av medicinalstyrelsens narkomanvårdskommitté*, Stockholm, 1967
- SOU 1967:41, *Narkotikaproblemet, del 2. Kontrollsystemet, Betänkande avgivet av medicinalstyrelsens narkomanvårdskommitté*, Stockholm, 1967
- SOU 1969:52, *Narkotikaproblemet, del 3. Samordnade åtgärder, Betänkande avgivet av medicinalstyrelsens narkomanvårdskommitté*, Stockholm, 1969
- SOU 1969:53, *Narkotikaproblemet, del 4. Socialmedicinska och kliniska undersökningar, Studier under medverkan av narkomanvårdskommittén*, Stockholm, 1969
- SOU 1990:29, *Tobakslag. Betänkande av tobaksutredningen*, Stockholm, 1990
- S:son Frey, Torsten, "Om narkomani-eufomani", *Svenska Läkartidningen*, 1960
- S:son Frey, Torsten, "Fri narkotika?", *Dagens Nyheter*, 4/10 1967
- Statistisk Årsbok, tab. 196, *Förbrukningen per invånare av alkoholhaltiga drycker, tobak, kaffe, te och socker åren 1856 – 1921*, Stockholm, 1922
- Statistisk Årsbok, tab. 315, *Apotek: antal, försäljning och personal 1950, 1955, 1960 samt 1968–1973*, Stockholm, 1975
- Stockholms-Tidningen 31/7 1925, "Kokainlasten är en verklig fara för vår huvudstad"
- Stéenhoff, G., "Alkohol som medicin", *Tirfing*, (1–2), 1924
- Svedberg, J. F., *Farmakopé. Innehållande de allmännast brukliga läkemedlen och deras användningssätt*, Stockholm, 1889
- Svenska Dagbladet* 23/7 1925, "Kokaintrafiken här är starkt utbredd. En hotande fara"
- Svenska farmakopén*, ed. 8 och ed. 9, Stockholm 1901 resp. 1908
- Svensson, Frey, *Lärobok i sinnessjukvård*, Stockholm, 1907
- Svensson, Sigfrid, "Kaffe" i *Sigurd Erixon & Sigurd Wallin (red.), Svenska kulturbilder*, Stockholm, 1936

- Sveriges officiella statistik (allmän hälso- och sjukvård), 1911–1920
- Takman, John, *Socialmedicinsk vardag*, Stockholm, 1966
- Thunberg, Torsten, *Om bedrägliga läkemedel och läkemetoder. Jämte redogörelser för några i vårt land utbudna läkemedel* (1904), 4. uppl., Lund, 1910
- Thunberg, Torsten, *Om njutningsmedel*, Uppsala, 1917
- Tigerstedt, Robert, (red.), *Illustrerad hälsovårdslära*, Stockholm, 1889
- Time*, August 12, 1991, "Busybodies: New Puritans", 46 ff.
- Tobaksarbetaren*, nr. 12, 1924, "Ett sataniskt bakdanteri"
- Tretow, Erik, "Om iterering av morfinrecept", *Svenska Läkartidningen*, 1914
- af Trolle, Ulf, "Från monopol till fri konkurrens", Svenska Tobaksaktiebolagets jubileumsskrift 1915–1965, *Om tobak i Sverige*, Stockholm, 1965
- U.S. Department of Health and Human Services, *The Health Consequences of Smoking: Nicotine Addiction, a Report of the Surgeon General*, Washington, 1988
- Warfvinge, F. W., "Redogörelse för de förgiftningsfall som förekommit å Sabbatsbergs sjukhus under åren 1879–91", *Hygiea*, 3, 1892
- Warholm, Sten, "Narkotika", *Svensk Polis*, 2, 1964
- Wassmouth, Sven, "Vi måste hjälpas åt", *Musikern*, nr. 4, 1954
- Westling, Achilles & Riippa, Jaakko, "Pre-war and Post-war Narcomania in Finland", *Annales Medicinæ Internæ Feeniae*, 1956
- Wetterstrand, Otto G., "Om behandling af kronisk morfin-, opium-, kokain- och kloralintoxikation med hypnos och suggestion", *Hygiea*, mars, 1896
- WHO, Technical reports series No. 273, *WHO Expert Committee on Addicting-producing Drugs*, Thirteenth Report, Genève, 1964
- Åmark, Curt, "Dödsfall i anslutning till långvarigt bromylmissbruk", *Svenska Läkartidningen*, 1943

Referenslitteratur:

- Alexander, Jeffrey C., *Durkheimian Sociology: Cultural Studies*, Cambridge, Mass., 1988
- Allgulander, Christer, "Konsumtionen av lugnande medel och sömnmedel, utvecklingstenden ser 1947–1974", *Alkohol & Narkotika*, 2, 1977
- American Psychiatric Association, *Mini-D-R: Diagnostiska kriterier enligt DSM-III-R*, Stockholm, 1990
- Ashley, Richard, *Cocaine. Its History, Uses and Effects*, New York, 1975
- Asplund, Johan, *Teorier om framtiden*, Stockholm, 1981
- Asplund, Johan, *Essä om Gemeinschaft och Gesellschaft*, Göteborg, 1991
- Bakalar, James B. & Grinspoon, Lester, *Drug Control in a Free Society*, Cambridge, Mass. 1984
- Becker, Howard S., (ed.), *Social Problems: A Modern Approach*, New York, 1966
- Becker, Howard S., *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance* (1963), New York, 1973

- Bejerot, Nils, *Narkotikamisbruk och narkotikapolitik*, Stockholm, 1975
- Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas, *Kunskapssociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet* (1966), sv. övers., Stockholm, 1979
- Bergmark, Anders & Oscarsson, Lars, *Drug Abuse and Treatment. A Study of Social Conditions and Contextual Strategies*, Stockholm, 1988
- Bergmark, Matts, *Lust och lidande. Läkeörter, giftdroger och kärleksdrycker*, (1956) 6. bearbetade uppl., Stockholm, 1981
- Berridge, Virginia & Edwards, Griffith, *Opium and the People. Opiate Use in Nineteenth-Century England*, London, 1981
- Best, Joel, "Economic Interests and the Vindication of Deviance: Tobacco in Seventeenth Century Europe", *The Sociological Quarterly*, 1979
- Best, Joel (ed.), *Images of Issues. Typifying Contemporary Social Problems*, New York, 1989
- Bjurman, Eva Lis, "De vanartiga", i Ambjörnsson, Ronny & Gaunt, David (red.), *Den dolda historien*, Stockholm, 1984
- Bloor, David, *Knowledge and Social Imagery*, London, 1976
- Blumer, Herbert, "Social Problem as Collective Behavior", *Social Problems*, (18), 1971
- Boëthius, Ulf, *När Nick Carter drevs på flykten. Kampen mot "smutslitteraturen" i Sverige 1908–1909*, Stockholm, 1989
- Bolin, Lars, "Skyddslingar, elever, klientel", i Stiftelsen Allmänna Barnhuset (utg.), *Från tukthus till behandlingshem*, Stockholm, 1992
- Bourdieu, Pierre, *Homo Academicus* (1984), eng. övers., Cambridge, 1991
- Bourdieu, Pierre, Chamboredon, Jean-Claude & Passeron, Jean-Claude, *The Craft of Sociology. Epistemological Preliminaries* (1968), eng. övers., New York, 1991
- Brante, Thomas, "Om konstitueringen av nya vetenskapliga fält – exemplet forskning om socialt arbete", *Sociologisk forskning*, (4), 1987
- Brecher, Edward M. & E.C.R., *Licit & Illicit Drugs*, Boston, 1972
- Broadly, Donald, *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*, Stockholm, 1990
- Bruun, Kettil, Pan, Lynn & Rexed, Ingemar, *The Gentlemen's Club. International Control of Drugs and Alcohol*, Chicago, 1975
- Buchwald, Art, "Crowning a Year's Problem", i Mauss & Wolfe (eds.), *This Land of Promises. The Rise and Fall of Social Problems in America*, Philadelphia, 1977
- Castro, Freddy Winston, *Bortom den nya medelklassen. Durkheim och de moderna professionella yrkesgrupperna*, Stockholm/Stehag, 1992
- Christie, Nils & Bruun, Kettil, *Den gode fiende*, Oslo, 1985
- Cohen, Stanley, *Folk Devils and Moral Panics. The Creation of the Mods and Rockers* (1972), Oxford, 1987
- Cohen, Stanley, *Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification*, Oxford, 1985

- Conrad, Peter & Schneider, Joseph W., *Deviance and Medicalization. From Badness to Sickness*, St. Louis, 1980
- Courtwright, David T., *Dark Paradise. Opiate Addiction in America before 1940*, Cambridge, Mass., 1982
- Douglas, Mary, *How Institutions Think*, London, 1987
- Ds S 1980:5, *Tungt narkotikamissbruk – en totalundersökning 1979*
- Durkheim, Émile, Sociologins metodregler (1895), sv. övers., Göteborg, 1978
- Durkheim, Émile, *The Elementary Forms of the Religious Life* (1912), eng. övers. 1975, London, 1982
- Durkheim, Émile & Mauss, Marcel, *Primitive Classification* (1901-02), eng. övers. 1963, London, 1969
- Duster, Troy, *The Legislation of Morality. Law, Drugs, and Moral Judgement*, New York, 1970
- Eriksson, Bengt Erik, *Vägen till centralhospitalet. Två studier om den anstaltsbundna sinnessjukvårdens förhistoria i Sverige*, Göteborg, 1989
- Etzioni, Amitai, *Social Problems*, Englewood Cliffs, N. J., 1976
- Eyerman, Ron & Jamison, Andrew, *Social Movements. A Cognitive Approach*, Oxford, 1991
- Foucault, Michel, "Orders of Discourse. Inaugural lecture delivered at the Collège de France, december 2nd, 1970", *Social Sciences Information* (10), 2, 1972, 7–30
- Foucault, Michel, *Vansinnets historia under den klassiska epoken* (1972), sv. övers., Lund, 1983
- Friman, Helena, m.fl., *Storstadsungdom i fyra generationer*, Stockholm, 1991
- Fuller, Richard C. & Myers, Richard R., "The Natural History of a Social Problem", *American Sociological Review*, (6), 1941
- Gamson, William A. & Modigliani, Andre, "Media Discourse and Public Opinion on Nuclear Power: A Constructionist Approach", *American Journal of Sociology* (95), 1, 1989
- Glaser, Barney G. & Strauss, Anselm L., *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research* (1976), New York, 1980
- Goldberg, Ted, (red.), *Samhällsproblem*, Malmö, 1983
- Grabosky, Peter N., Persson, Leif & Sprelings, Sven, "Stockholm: Crime, conflict, public order – 1850–1930, i Gurr, Ted Robert, Grabosky, Peter N., & Hula, Richard C., (eds.), *The Politics of Crime and Conflict. A Comparative History of Four Cities*, Beverly Hills/London, 1977
- Gunkelmann, Martina, "Zur Geschichte des Kokains", i Scheerer & Vogt (hrsg.), *Drogen und Drogenpolitik. Ein Handbuch*, Frankfurt/Main, 1989
- Gusfield, Joseph R., *Symbolic Crusade. Status Politics and the American Temperance Movement*, Urbana, 1963
- Gusfield, Joseph R., *The Culture of Public Problems. Drinking-Driving and the Symbolic Order*, Chicago, 1981

- Gusfield, Joseph R., "Constructing the Ownership of Social Problems: Fun and Profit in the Welfare State", *Social Problems*, (36), 5, 1989
- Helling, Stig, *Från mjöd till martini. Alkoholens historia i Sverige*, Stockholm, 1987
- Helmer, John, *Drugs and Minority Oppression*, New York, 1975
- Hidemark, Elisabeth, Holmquist, Kersti & Serenander, Bengt, *Kaffe – om kaffets roll i svenskt liv*, Stockholm, 1965
- Hilgartner, Stephen & Bosk, Charles L., "The Rise and Fall of Social Problems. A Public Arenas Model", *American Journal of Sociology* (94), 1988
- Hilte, Mats, *Droger och disciplin. En fallstudie av narkomanvård i Malmö*, Lund, 1990
- Himmelstein, Jerome L., *The Strange Career of Marihuana. Politics and Ideology of Drug Control in America*, Westport, Conn., 1983
- Hirdman, Yvonne, *Magfrågan. Mat som mål och medel i Stockholm 1870–1920*, Stockholm, 1983
- Hoflund, Olle, *Narkotikabrotten. En straffrättslig studie*, Stockholm, 1987
- Inghe, Gunnar, "The Present State of Abuse and Addiction to Stimulant Drugs in Sweden", i Sjöqvist, Folke & Tottie, Malcolm (eds.), *Abuse of Central Stimulants. Symposium arranged by the Swedish Committee on International Health Relations*, Stockholm, 1968
- Inglis, Brian, *The Forbidden Game. A Social History of Drugs*, London, 1975
- Israel, Joachim (red.), *Sociala avvikelser och social kontroll*, Stockholm, 1964
- Johannisson, Karin, *Medicinens öga. Sjukdom, medicin och samhälle – historiska erfarenheter*, Stockholm, 1990
- Johannisson, Karin, "Folkhälsa. Det svenska projektet från 1900 till 2:a världskriget", *Lychnos*, 1991
- Kalderstam, Johnny, *De laglösa*, Lund, 1979
- Kalderstam, Johnny, *Brottslingarna vi förtjänar*, Lund, 1981
- Kalderstam, Johnny, *Rätten i kriminalpolitiken*, Lund, 1983
- Kitsuse, John I. & Schneider Joseph W., "Preface", i Best (ed.), *Images of Issues. Typifying Contemporary Social Problems*, New York, 1989
- Knorr-Cetina, Karin & Cicourel, Aaron V. (eds.), *Advances in Social Theory and Methodology. Toward and Integration of Micro- and Macro-Sociologies*, Boston, 1981
- Lewin, Louis, *Phantastica. Narcotic and Stimulating Drugs. Their Use and Abuse*, (1924) eng. övers., London, 1968
- Lindsmith, Alfred R., *The Addict and the Law*, Bloomington, 1965
- Lindgren, Sven-Åke, "Michel Foucault och sanningens historia", i Månson, Per (red.), *Moderna samhällsteorier. Traditioner, riktningar, teoretiker* (1988), 3:e omarbetade uppl., Stockholm, 1991
- Lindgren, Sven-Åke, "Omåttligheten som samhällsfara", i Olsson, Sven E & Therborn, Göran (red.), *Vision möter verklighet. Om social styrning och faktisk samhällsutveckling*, Stockholm, 1991
- Lindgren, Sven-Åke, "Tobak & kaffe som samhällsfara", i Blomsterberg, Marianne &

- Therborn, Göran, *Vad styr Sverige. Samhällsvetenskapliga lärdomar av 100 års utveckling*, Forskningsrapport nr. 105, Sociologiska institutionen, Göteborg, 1991
- Lindgren, Sven-Åke, "A Criticism of Swedish Drug Policy", *The International Journal on Drug Policy*, vol. 3, (2), 1992
- Lindgren, Sven-Åke, "Narkotikapolitiska aktörer", *Oberoende*, (5), 1992
- Lindgren, Sven-Åke, "Pengar, ohälsa, beroende", *Socialmedicinsk tidskrift*, mars, 1993
- Liska, Allen E., *Perspectives on Deviance*, Englewood Cliffs, N.J., 1987
- Maritsch, Friedrich & Uhl, Alfred, "Kaffee und Tee", i Scheerer & Vogt (hrsg.), *Drogen und Drogenpolitik. Ein Handbuch*, Frankfurt/Main, 1989
- Mauss, Armand L., *Social Problems as Social Movements*, Philadelphia, 1975
- Mauss, Armand L. & Julie Camille Wolfe (eds.), *This Land of Promises. The Rise and Fall of Social Problems in America* Philadelphia, 1977
- Merton, Robert, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe, 1957
- Merton, Robert & Nisbet, Robert (eds.), *Contemporary Social Problems* (1961), 3 uppl., New York, 1971
- Miller, Gale & Holstein, James A. (eds.), *Perspectives on Social Problems. A Research Annual*, 1, Greenwich, Conn., 1989
- Mills, C. Wright, "The Professional Ideology of Social Pathologist", *American Journal of Sociology* (49), 1943
- Mills, C. Wright, *Den sociologiska visionen*, Malmö, 1985
- Musto, David F., *The American Disease. Origins of Narcotic Control*, New Haven, 1973
- NAD-publikation nr. 10, *Cannabis och medicinska skador: en nordisk värdering. Rapport av en nordisk medicinsk expertgrupp*, Helsingfors, 1984
- Nordegren, Thomas & Tunving, Kerstin, *Kokain – myter och fakta*, Stockholm, 1986
- Olsson, Sven E., *Social Policy and Welfare State in Sweden*, Lund, 1990
- Palmblad, Eva, *Medicinen som samhällslära*, Göteborg, 1990
- Pearson, Geoffrey, *Hooligan. A History of Respectable Fears*, London, 1983
- Petersson, Birgit, *Den farliga underklassen. Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*, Stockholm, 1983
- Peyrot, Mark, "Cycles of Social Problem Development. The Case of Drug Abuse", *The Sociological Quarterly*, (25), 1984
- Pfohl, Stephen J., "The 'Discovery' of Child Abuse", *Social Problems*, 24, 1977
- Pfohl, Stephen J., *Images of Deviance and Social Control. A Sociological History*, New York, 1985
- Proposition nr. 105/1977/78, *om åtgärder mot narkotikamissbruk*
- Proposition nr. 19/1984/85, *om en samordnad och intensifierad narkotikapolitik*
- Rains, Prudence, "Imputations of Deviance: A Retrospective Essay on the Labeling Perspective", *Social Problems*, 23, 1975
- Reinarman, Craig, "Moral Entrepreneurs and Political Economy: Historical and Ethnographic Notes on the Construction of the Cocaine Menace", *Contemporary Crises*, (3), 1979

- Rigné, Eva Marie, "Kunskaps- och vetenskapssociologi", i Per Månson (red.), *Moderna samhällsteorier. Traditioner, riktningar, teoretiker* (1988), 3:e omarb. uppl., Stockholm, 1991
- Rubington, Earl & Weinberg, Martin S., *The Study of Social Problems. Six Perspectives* (1971), 4 uppl., New York/Oxford, 1989
- Scheerer, Sebastian & Vogt, Irmgard (hrsg.), *Drogen und Drogenpolitik. Ein Handbuch*, Frankfurt/Main, 1989
- Schivelbusch, Wolfgang, *Paradiset, smaken och förnuftet. Njutningsmedlens historia* (1980), sv. övers., Stockholm, 1982
- Schneider, Joseph W., "Social Problems Theory. The Constructionist View", *Annual Review of Sociology*, 1985
- Schwartz, Barry, *Vertical Classification. A Study in Structuralism and the Sociology of Knowledge*, Chicago/London, 1981
- Socialdepartementets sjukvårdsdelegation, *Narkotika och ohälsa. En kunskapsöversikt*, Stockholm, 1983
- Solarz, Artur, *Narkotikakontrollens utveckling i Sverige*, Stockholm, 1987
- SOU 1974:39, *Socialvården: Mål och medel. Principbetänkande av socialutredningen*, Stockholm, 1974
- SOU 1977:40, *Socialtjänst och socialförsäkringstillägg: Lagar och motiv. Socialutredningens slutbetänkande*, Stockholm, 1977
- Spector, Malcolm & Kitsuse, John I., *Constructing Social Problems*, (1977), New York, 1987
- Stensmo, Christer, *Kollektivet Trollängen. En utvärdering på organisationsnivå*, Uppsala, 1979
- Stenson, Kevin, "Making Sense of Crime Control", i Stenson, Kevin & Cowell, David (eds.), *The Politics of Crime Control*, London, 1991
- Strauss, Anselm L., *Qualitative Analysis for Social Scientists*, Cambridge, Mass., 1987
- Therborn, Göran, "Cultural Belonging, Structural Location and Human Action. Explanation in Sociology and in Social Science", *Acta Sociologica*, (34), 1991
- Troyer, Ronald J., "The Surprising Resurgence of the Smoking Problem", 165, i Best (ed.), *Images of Issues. Typifying Contemporary Social Problems*, New York, 1989
- Troyer, Ronald J. & Markle, Gerald E., *Cigarettes. The Battle over Smoking*, New Brunswick, 1983
- Troyer, Ronald J. & Markle, Gerald E., "Coffee Drinking: An Emerging Social Problem", *Social Problems*, 4, 1984
- Valeri, Renée "Kom så tar vi en kopp! Svenskarna och deras kaffedrickande" i Jonas Frykman & Orvar Löfgren (red.), *Svenska vanor och ovanor*, Stockholm, 1991
- Woolgar, Steve & Pawluch, Dorothy, "Ontological Gerrymandering: The Anatomy of Social Problems Explanation", *Social Problems*, 32, 1985
- Wuthnow, Robert, *Meaning and Moral Order. Explorations in Cultural Analysis*, Berkeley, 1987

Summary

The Menacing Pleasure.

Establishing Drug Use as a Social Problem 1890 to 1970

By emphasizing collective definition processes on the basis of a theoretical perspective, the purpose of the thesis is to contribute to an added understanding of the processes whereby observed social phenomena are institutionalized as social problems. These types of processes are accounted for and analyzed through empirical case studies of the problemized use of neurotoxins and stimulants in Sweden during the period from 1890 to 1930, as well as narcotics during the period from 1954 to 1968. On the basis of these case studies restricted in time, where the periods are defined as to the question's impact within the political arena, I show how these phenomena are defined by the different groups of actors and how these conceptualizations have obtained legitimacy and formed the grounds for various action programs. Another aim is to provide an account of the political and bureaucratic formulation of different strategies of control within the relevant areas of these phenomena. On the basis of a comparative analysis, a third aim is to show how the problem determinations from the earlier period have influenced a later period's definition of the problem, particularly in regards to the shaping of the narcotics policy established by a Swedish parliamentary decision in 1968.

The overall problem concerns why, and through what processes, are certain phenomena institutionalized as social problems, while other, similar phenomena, do not achieve this status. If we link the question to the 1960s narcotics discourse we can formulate it as follows: in the face of all of the existing putative bad conditions and problems in this period, why did society react with such force to the use of these selected drugs? Why were other contemporary phenomena such as thinner sniffing, prescriptive drug abuse, suicide, incest,

traffic injuries, the abuse of women, etc. not awarded the same intensive attention?

The following questions are subsequently related to the processes whereby various problems are institutionalized as social problems. What characterizes and distinguishes this course of events? What actors are involved and what interests do they represent? What are the relations between the different groups of actors? What cultural ideas are evoked by the observed phenomenon and what rhetorical strategies are developed during the course of institutionalization? What is the relationship between the actual phenomenon's quantitative and qualitative status and the course of institutionalization? What is the interplay between institutionalized problem categories and the putative bad conditions brought to the public's attention?

In chapter 1 the methodological approach is described – a *discourse analysis* of the statements produced by the different actors in the different arenas. The analysis of content is specified with the help of two specific interpretive tools: *interpretive packages* and *thought figures*. The substance within the interpretive packages consists of a meaning structure laid bare including both a rational and a symbolic dimension. The former alludes to a discursive argumentation which the involved actors articulate regarding a phenomenon's causes, consequences and moral characteristics. The latter embraces the structuralizing elements in the form of metaphors used, historical examples referred to, the slogans formulated, the applied illustrative examples, as well as icons used. The concept of thought figures alludes to the fundamental meaning represented by a discourse of a specific phenomenon. In this case the moral polarity is rendered visible in the form of specified conceptual dualities which the analyzed discourse are to a great extent interpretations of. In addition to these specific interpretive tools the analysis is guided and structured by a theoretical framework of reference which integrates different elements from a sociological theoretical perspective which emphasizes collective definition processes and social construction. Based upon the work of Herbert Blumer, Malcolm Spector and John Kitsuse, Mark Peyrot, Armand Mauss, Stephen Hilgartner and Charles Bosk, as well as Joseph Gusfield, a theoretical perspective is formulated which emphasizes the different stages and courses of "claims-making": the actor's profile of interests; the social arenas of the problem activities and the distinguishing characteristics of these arenas in the form of stipulated interest liaisons and the available space for different problem categories; the content of problem determination and the formation of specific references to typification processes and the observed phenomenon's social localization; the relations of

competition within the framework of one of the same problem category and the interplay and dynamics of assimilation which develop between institutionalized problem categories and popularized "problem candidates".

My sources, the empirical material for the three case studies, consists of different texts on the use and abuse of neurotoxins, stimulants and narcotics. Examples of this material are information brochures, pamphlets with advice and tips on the natural and good life, textbooks in health and psychiatry, scientific reports, articles from professional periodicals as well as more popularized work, debate articles and editorials from daily newspapers, TV programs, political investigations, internal bureaucratic memorandums, propositions and governmental acts, protocols from parliamentary debates, etc. In addition, I make use of unpublished sources from various archives. My survey allows me to reconstruct and illustrate previously unknown aspects of the course whereby the use of neurotoxins, stimulants and narcotics has been articulated as a societal menace.

Chapter 2 is a theoretical prologue. Here the various sociological perspectives that have been applied to describe, define and explain social problems are critically reviewed. Amongst the perspectives we can distinguish two principle categories: theories which regard social problems as expressions of bad social conditions and theories which emphasize the establishment of social problems through collective processes of definition. The former is usually regarded as an example of objectivist attitude, while the latter is viewed as a manifestation of an subjectivist way at looking at social problems. Instead I use the terms *essentialism* and *constructionism* in order to reveal the epistemological difference which can be traced within the two principle categories. My interest is primarily directed towards the constructionist theories and the chapter concludes with the synthesis of the theoretical elements previously mentioned.

Chapter 3 is comprised of a case study of the problemized use of neurotoxins in Sweden, primarily morphine and cocaine, during the period extending from 1890 to 1930. Amongst the ominous pictures depicted the risk for moral degeneration and a socially useful individual's depravation as a result of morphine's enslavement stand out most clearly. The risk is accentuated by the conviction as to the scope of the hereditary degeneration whereby chronic intoxication is to a great extent regarded a result of innate defects. In addition, the use of neurotoxins was considered as a link in a deteriorated genetic process which subsequently posed a threat to the "folk material" in general. Together with hereditary factors, the destructive influences of modern urban life are regarded as leading to abuse and chronic intoxication.

During the 1920s a new societal danger in a large part of the western world appeared on the scene – the abuse of cocaine. The circumstances which provoked concern were a result of a fundamental shift from the medical use of cocaine and its connected side-effects, to the use of the drug as an out-and-out stimulant. This transformation was a question of motives, methods of taking in the drug, social localization and social function. Cocaine became a social drug, sniffed in the company of friends, and the abuse was to a large degree localized amongst young people in bohemian circles, the working class, and the so-called underworld. The problem was to a large extent seen as a result of the *infectious element*, the social contagion emanating from the constellation of a new method of taking the drug (sniffing) and its localization amongst the youth of the under-class. In Sweden it was particularly the police authorities who raised the alarm. Their descriptions and explanations were conveyed and intensified in the daily newspapers, and whose penetrating coverage told of a mysterious and threatening dark world. The National Swedish Board of Health in its function of public control authority moved to action with the aim of checking and regulating the use. The police authorities and the the National Swedish Board of Health are in this context clear examples as to how authorities can act as “claims-makers” and in that way answer for important elements in the process of establishing the problem.

Even if it was primarily an international concern which left its mark on the picture of the menace, risk judgements, problem determination and defensive measures, in the mid-1920s in Stockholm a type of drug abuse not usually associated with the Swedish scene at that time actually existed – illicit traffic in drugs, drug peddling, its localization amongst young people and socially marginal groups, the social solidarity and cultural identity created and strengthened through the abuse of the drug. The results of a nation-wide investigation of the narcotics trade and use in the autumn of 1925 witness as to the pervasiveness of the picture of the menace and an early and deeply rooted conviction as to the necessity of imprisonment and other coercive measures in combating the illicit trade in and use of narcotics. International control measures, initiated by the United States and departing from the American situation, made an early appearance. The period dealt with in this case study can be characterized as the *narcotic problem's first generation*. During this period attention was drawn to the undesirable aspects of the use of neurotoxins, primarily through the agitation of the medical corps, the National Swedish Board of Health and police authorities. A specific definition of the problem was accepted, decisions were made as to measures to be taken, and the responsibility for the organization

and implementation of these measures was placed with the the National Swedish Board of Health and the police authorities.

In chapter 4 the controversial question of the use and misuse of everyday stimulants such as tobacco and coffee, during the period extending from 1890 to 1930 is dealt with. The agents were problemized within the same cognitive and moral frame of reference as neurotoxins. A number of Sweden's most prominent medical practitioners and psychiatrists, together with teachers and a few politicians, bore the responsibility for the "claims-making". The harmful effects of the excessive use of tobacco and coffee in the form of physiological, psychological, moral and economic risks were established and information was conveyed through information pamphlets, calenders and newspaper articles. In regards to cigarette smoking, the moral decay which threatened young boys who allowed themselves to become trapped with this bad habit was emphasized. But despite a successful agitation activity, the question of excessive use of tobacco and coffee was not generally recognized as a social problem. Four principle inter-connected reasons had a crucial influence upon this *incomplete process of problem determination*: the actor's inability to concur upon a program for action; the temperance movement's non-engagement; the considerable economic interests of the state in combination with the documented difficulties in maintaining a prohibitionist act concerning tobacco, as well as problems connected to, and amalgamation with, other problem complexes at that time.

The third case study is accounted for in chapter 5 and concerns an analysis of the Swedish narcotics discourse from 1954 to 1968. It was first at this time that young people's use of marijuana and amphetamines became an issue for parliamentary debate in Sweden and in 1968 the parliament passed an act embracing an extensive program of measures against the abuse of narcotics. The period can be characterized as the *narcotic problem's second generation*. The policies established during the early decades of the 20th century were subsequently modified and an intensified agitation took place, and the problem determination, measures to be taken and the institutionalized responsibility for the problem were revised. The period culminated in the transition to a new *problem cycle*, with the legitimation of a new problem determination and the establishment of more current policies. The discourse analysis in the case study primarily includes a content analysis based upon 214 newspaper articles and 231 articles in periodicals which concern pharmaceutical preparations and narcotics. Three interpretive packages are uncovered, which I designate as the *control and sanction strategy*, the *care and reform strategy* and the *legalization strategy*. The various strategies are connected to policy demands

which are in turn based upon specific problem definitions and demands for measures which the different actors articulate and pursue. The care and reform strategy, as well as the legalization strategy, includes groups of actors, primarily cultural workers, editors/journalists and some social medicine practitioner, who represent and apply an international re-interpretation and a new definition of the narcotics problem and their related critique of the individuals and institutions that had, right up to the mid-1960s, an absolute monopoly upon the definition of the problem and the policy measures instigated to combat the problem. The result of this trial of strength between the different interest groups was a compromise. Ingredients in the problem determination and policy measures were a mixture of elements from both the control and sanction strategy and the care and reform strategy. Supporters of the legalization strategy had a degree of public opinion success, but the strategy did not influence the political tendency to increase repressive measures within the penal code and preventive and rehabilitative measures within the social field. The 1968 parliamentary decision can be seen as a *synthesis* between demands for more stringent control and sanction measures on the one hand, and a program of care and reform measures on the other hand. This attempt to find a balance between the two central lines in the narcotics discourse was thwarted already in December of that year when the government passed a decision regarding a program which stressed an immediate reinforcement within the area of control and sanctions, while most of the care and reform measures were left to eventual implementation in the future.

In chapter 6 the *moral polarity* of the discourse is exposed. The first stage in the analysis involves a *synchronic analysis* of the two historical period's respective discourses. From the controversies regarding neurotoxins and stimulants from the decades around the turn of the century the following thought figures are distinguished, which are grouped together on the basis of a normative consensus in regards to moral ideals and lifestyle:

natural – artificial
cultivation – degeneration
moderate – excessiveness
duty-fulfilment – pleasure-seeking
freedom – coercion
conformity – anomie

In a second stage a *diachronic analysis* is applied where the first historical period's thought figures are compared with the moral dichotomies which

distinguish the narcotics discourse during the period from 1954 to 1968. The comparative analysis shows how the thought figures of the first historical period are reproduced in the latter period's discourse. But the meaning has in part shifted and the analysis concentrates upon both the correspondence and discrepancies between the discourses. The discrepancies are most clear in connection with the question of the thought figure cultivation – degeneration, in the sense that degeneration is no longer thought of as a result of innate defects but is seen as a consequence of environmentally acquired deficiencies. Another aspect of this thought figure concerns the idea of cultivation which alludes to enlightenment's project, where the rhetoric, clothed in explicit moral lectures, is toned down. Information measures, with the aim of convincing with facts rather than steering with values, is a characteristic of the latter period's discourse. In addition, the duality freedom – coercion has received a more prominent position. In particular the aspect of voluntary care, in contrast to compulsory institutional care supported by the legislation for the mentally ill, is accentuated for the purpose of helping abusers of narcotics with their addiction. But the narcotics discourse of the 1950s and 1960s is also a discourse of new and different thought figures. These can be seen as a result of the care and reform strategy's and the legalization strategy's efforts to find support for new definitions of the problem. It concerns the introduction of different moral themes and new ways of understanding a phenomenon which until that time were interpreted with the aid of a moral code which determined the establishment of the problem during the decades around the turn of the century. The analysis distinguishes the following moral themes:

affinity – alienation
idealism – materialism
solidarity – egoism

In the way that the concepts are used in this context, the thought figures can be regarded as the problem definition's *moral essence*. They form a focal point where the moral positions developed in the discourses concerning neurotoxins, stimulants and narcotics are concentrated. If we link this line of thought to "claims-making" as the deciding aspect of problem establishment, this appears as a process whereby putative problems become the object for normative classification and structuralization. The concept problem determination, the term for an institutionalized problem definition, can subsequently be translated to the concept of *collective representation* – a comprehension category which

on a symbolic level expresses the winning “claims-makers” moral interpretation of the phenomenon in focus.

The concluding chapter is a *theoretical epilogue*. By way of introduction, factors are discussed which the three case studies revealed as crucial for the problem establishment: *qualitative changes* amongst the observed phenomenon, where changed *social localization* stand out as an important variant, the *process of typifying*, as well as the tendency towards *assimilation with already established problem categories*. These factors, together with *the actor’s interest relations and available resources* are fundamental for a successful “claims-making”-process. Taking as my point of departure in the question of qualitative changes amongst phenomenon such as “claims-making’s” initial phase of anxiety, discontent and indignation, I subsequently discuss the constructionist perspective’s central question: What is the relationship between objective conditions and the collective definition of these conditions as a social problem? According to the critique formulated by Steve Woolgar and Dorothy Pawluch, much of the work being done within the constructionist perspective can be characterized as “ontological gerrymandering”. They further argue that the researchers claim that the actual phenomenon is constant, while definitions vary. Subsequently, as the phenomenon does not vary, then the variation in question of the definition must be a consequence of the social circumstances within which the “claims-makers” act. In order to verify this relationship, one works with implicit statements regarding the actual phenomenon’s nature and/or with predictions which one has awarded an unreflected objective status, while the “claims-makers” predictions and demands are designated as social constructions which require explanation. This critique has led to an increased differentiation within the constructionist project, within which Joel Best has distinguished two central directions: a “*strict*” *constructionism* with pronounced ethnomethodological emphasis and a “*contextual*” *constructionism* with the ambition of judging the plausibility of formulated predictions in relation to the actual phenomenon’s status.

Both of these directions are compared here with my theoretical perspective with the intention of investigating the possibilities for transcending the problem with the actual phenomenon’s facticity vis-a-vis the collective process of definition through which it is recognized and perhaps established as a social problem. With reference to the results from the case studies, a theoretical direction is accentuated here which departs from “claims-making”. The door is left open for the question of the variable and problematic relationship between the actual phenomenon and the process of definition. The field of vision is

widened to include the following issues: the actor's structural localization and interest relations; the interplay with other problem categories and the different arena's specific conditions; as well as regard for the cohesive and dialectical relationship between cultural notions and the actual phenomenon in question. This direction allows an increased modulation and a higher degree of variation with regards to the results of the analysis: some social problems, more than others, can be designated as social constructions. In this context the concept of construction is used in the sense of, to build, to produce, to join together, rather than in the sense of to make up, to fabricate in order render visible "claims-making" and its reciprocal relations to the social environment in which the discourse takes place and the social phenomenon which is the object of the discourse.

In the concluding section "claims-making" is clarified as an *intermediate action level* which mutually connects the level of social structure with the cultural representation's symbolical level. This is carried out with reference to the work of Peter Berger and Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality*, and to the work of Mary Douglas, *How Institutions Think*, both which, in my opinion, are in agreement in regards to the social "double character" of *objective facticity* and *subjective interpretation and action dynamics*. Against this background, the "claims-making's" construction of collective representations of the problemized use of neurotoxins, stimulants and narcotics are understood as categories of comprehension, or institutionalized cognitive systems, which are implemented in order to interpret, classify, and normatively structure these phenomena. Through the comparative historical analysis, based upon three case studies, it was demonstrated how these collective representations were generated and transformed and how they constituted the political and bureaucratic formulation of different strategies for combating these social phenomena in Sweden during the period extending from 1890 to 1970. Hopefully I have subsequently contributed to a better understanding as to why and how these analyzed forms of drug use were established as social problems during this historical epoch.

VAD HAR FORMAT problembestämningen av narkotika och formeringen av den narkotikapolitik som fastlades under slutet av 1960-talet?

I fokus för DEN HOTFULLA NJUTNINGEN står de förlopp varigenom vissa fenomen institutionaliseras som samhällsproblem, dvs. bli föremål för politiskt beslutade åtgärdsprogram. Det problematiserade bruket av nervgifter (morfin och kokain) och njutningsmedel (kaffe och tobak) under perioden 1890–1930 samt narkotika under perioden 1954–1968 tillhör dessa processer, och Sven-Åke Lindgren visar i sin bok hur dessa företeelser definierats av olika aktörsgrupper och hur konceptualiseringarna bildat grund för utformandet av olika åtgärdsprogram. Processerna redovisas och analyseras genom historiskt komparativa fallstudier, och visar hur problemdefinitioner och bekämpningsstrategier från decennierna kring sekelskiftet format en senare tids problembestämning.

Författaren visar vidare hur en framgångsrik etableringsprocess – ”anspråksformering” – leder till institutionaliseringen av en specifik problembestämning: en kollektiv representation av den uppmärksammade företeelsen. ”Anspråksformeringen” betonas som en dynamisk process varigenom människor tolkar och definierar sin omvärld, omvandlar sina föreställningar och förändrar sin sociala kontext; den är en handlingsnivå där den sociala företeelsen i en dynamisk växelverkan sammansmälter med symboliska kategorier.

Sven-Åke Lindgren är forskare och lärare vid Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.

SYMPOSION
GRADUALE